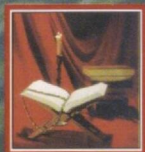

К-566

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 3/2020

Махмудхўжа Бехбудий

Башарият тарихи шундан далолат берадики, ҳар бир халқ фақат эркин ва озод бўлган тақдирдагина ўз ҳаёти ва келажagini мустақил барпо этиш ҳуқуқига эга бўлади. “Ҳақ берилмас, ҳақ олинур!” деб миллат озодлиги йўлида жонини фидо қилган улуғ аجدодларимизнинг буюк мақсади ҳам шу эди.

Президент Шавкат МИРЗИЁЕВнинг
Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 29 йиллигига
бағишланган тантанали маросимдаги нутқидан олинди.

HAMIYATU G'AYRAT ZAMONI

Экз
№

❁ Бир таёқни даста қилиб боғласангиз, кимса синдурулмас. Агарда ажратсангиз, бирин-бирин ҳар ким синдурад.

❁ Миллатлар тараққийиға бир неча сабаблар бўлуб, туб сабаб уламо ила ағниёнинг ҳамийят ва ғайратларидур.

❁ Тараққий этган миллатлар оналари ўқутар экан, биз аввал онамизни ўқутуб, тил ўргатмоғимиз керак.

❁ Дунёда турмоқ учун дунёвий илм ва фан лозимдур.

❁ Маориф йўлида ишлайдурғон муаллимларнинг бошини силангизлар!

❁ Агарда “хотир қолмасун” қондаси маслак тутулса, матбуотдан қалам тортмоқ керак. Чунки ҳақиқий матбуот ҳеч кимнинг хотириға қарамас. “Хотир қолмасун” касали биз мусулмонларни барбод этди.

❁ Исломият шундай бир дини матин ва қобили тараққийдурки, на қадар илми замоний кўб ўқуса, инсонни яна дини исломға шунча ақидаси мустаҳкам бўлур.

❁ Ҳамватанларимиз мулкини сотиб тўй қилганидек, сиз-да, ҳатто лозим бўлганда мулкингизни сотсангиз-да ўғлингизни замонча ўқумоқиға сарф қилсангиз...

❁ Ҳозир янги ва бошқа бир замондир. Бу замонда илм ва ҳунарсиз халқни бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлидан кетганидек, ахлоқ ва обрўйи ҳам қўлдан чиқар, дини ҳам заиф бўлар.

❁ Маданияти ҳозирадан маҳрум қолуб, санойеъ ва маориф салоҳи ила қурулланмаган миллат дунёда роҳат ва саодат юзини кўролмас.

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Журнал 1994 йилдан чиқа бошлаган. Бир йилда тўрт марта нашр этилади.

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят

Собиржон ЁҚУБОВ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Султонмурод ҒЛИМ
(бўлим мудир)

Нодира ОҒОҚ
(бўлим мудир)

Ольга ЖОЛДАСОВА
(бўлим мудир)

Насрулло ЭРҒАШ
(мухбир-муҳаррир)

Наргиза УСМОНОВА
(техник муҳаррир)

Жамоат кенгаши

Ўрозбой АБДУРАХМОНОВ

Абдулла АЪЗАМ

Хуршид ДАВРОН

Минхожиддин МИРЗО

Шухрат РИЗО

Сирожиiddин САЙИД

Хайриiddин СУЛТОН

Абдурахим ЭРКАЕВ

Муртазо ҚАРШИБОВ

Дилмурод КУРОНОВ

Муассис – Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақим билан рўйхатга олинган. Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Мавзелимиз: Тошкент шаҳри, Шахрисабз қўчаси, 36-бино.

@ tafakkurtahririyati@mail.ru

Журнал андазаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарк” наприёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-бино.

2020 йил 21 сентябрь куни босмахонага топширилди. Кўзга бичими 70x100 1/16, 8 босма табак. 1097-бўжуртма. Нашр адади 1000 нуска.

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Кечикмоқ – бой бермоқдир. ЎзЖОКУ ректори, сиёсатшунос олим Шерзодхон ҚУДРАТХЎЖАЕВ билан суҳбат.....4

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Баҳром РАЖАБОВ. Ғоя – тараққиётга доя.....16

ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ

Элдор АСАНОВ. Бизни қандай келажак кутмоқда?.....20

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Шухрат РИЗО. Кино санъатми ёхуд эрмак?.....28

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Хуршид ЙЎЛДОШЕВ. Кечаги кундан қолган маҳдудлик.....34

РОСТЛИК – ХАЛОСЛИК

Абдулла АЪЗАМ. Балохўрлик.....40

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Нодира ОҒОҚ. Навоий ва жадидлар.....46

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

НАСЛИМИЗ – АСЛИМИЗ

Шомат САМАДОВ. Замон, халқ, ватан.....55

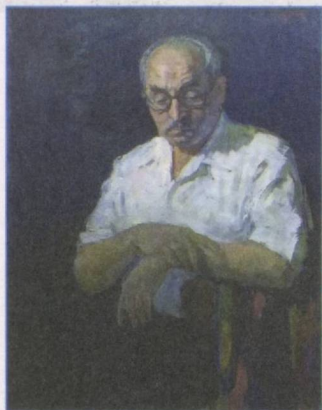
КЎНГИЛ САЛТАНАТИ

Усмон АЗИМ. Сўздан тақдир курдим.....58

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Алишер МИРЗО. Видо.....66

Абдулҳак АБДУЛЛАЕВ. "Чингиз Аҳмадов"

СУРАТ ВА СИЙРАТ

Олим ТОШБОЕВ. Китобга сиғмаган ҳақиқатлар.....80

МАЪНО ВА МОҲИАТ

Султонмурод ОЛИМ. Бўйи жўйи Мўлиён.....88

ЕТТИ ИҚЛИМ МУЖДАСИ

Муртазо ҚАРШИБОЙ. Осмоноти мамлакати.....96

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Шароф БОШБЕКОВ. Хотирдан ўчмаган саҳифалар.....104

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Умид ХЎЖАМҚУЛОВ. Буюк мувозанат.....112

Жўрабек СОДИҚОВ. Мотуридий раддияси...113

Бобур КАРИМОВ. Меҳр қолур.....115

Ўктам ШАКАРОВ. Адолатга уйғун низом....116

Насиба ТУРҒУНОВА. Ижтимоийлашувнинг тўрт қирраси.....117

Шоҳрух ҚОСИМ. Пиар нима?.....119

Фаррухбек ОЛИМ. Дарвешлар шоҳи, риндлар огоҳи.....120

Насиба АБДУЛЛАЕВА. Каштага кўчган изҳор.....122

Гулдона ТАНИЕВА. Шоҳрух қисваси.....123

Ҳусан ХУШВАҚТОВ. Мажбурият остида...125

Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни.....127

КЕЧИКМОҚ – ВОҲ ВЕРМОҚДИР

**ЎзЖОКУ ректори, сиёсатшунос олим
Шерзодхон ҚУДРАТХЎЖАЕВ билан суҳбат**

– Давлат ҳокимиятининг уч бўғини – қонунчилик, ижроия ва суд ҳокимияти бири бирига қўз-қулоқ бўлиб фаолият юритиши лозим. Фуқаролик жамиятини барпо этишда, айниқса, парламент зиммасига залварли юк тушади. Афсуски, янги сайланган парламентимиз ҳозирча ижроия ҳокимияти устидан етарли назорат ўрната олмади, коррупция сингари ҳаёт-мамот аҳамиятига эга муаммоларни ҳал этишда ҳам депутату сенаторлар фаоллиги сезилмаётир. Бармоқ билан санарли депутатларни инобатга олмаганда, кўп сонли халқ ноибларининг бор-йўқлиги ҳам билинмаяпти. Айримлари эса, “Мени сиз сайламагансиз, мендан амалий кўмак кутманг” қабилда баёнот бериб, аллақачон электорат ҳафсаласини пир қилди. Дунёдаги

нуфузли таҳлил марказларидан бири – Standard & Poor's агентлиги Ўзбекистонга бағишланган сўнги ҳисоботида ҳам айнан институционал вазиятни танқидий баҳолади. Агентлик хулосасига кўра, мамлакатимизда муҳим қарорлар марказлашган ҳолда қабул қилинмоқда, ҳокимият бўғинлари ўртасида ўзаро тийиб туриш ва манфаатлар мувозанати заиф. Шерзодхон ака, депутат ва сенаторлар чинакам маънода халқ вакилига, Олий Мажлис эса ижроия тизимини жиловлаб турадиган қудратли идорага айланиши учун яна қанча қовун пишиғи бор деб ўйлайсиз?

– Аввало, саволнинг бундай тарзда берилишини ёқламайман. Тўғри, ҳали парламентимиз биз орзу қилган, дунёдаги нуфузли таҳлил марказлари белгилаган қай бир мезон-стандартларга тўлиқ жавоб берадиган даражага етгани йўқ. Ҳокимият бўғинлари ўртасидаги тийиб туриш ва ўзаро манфаатлар мувозанати ҳам бир қадар заиф бўлиши мумкин. Лекин бир жиҳатни унутмаслигимиз керак: биз қарийб чорак аср халқ ҳокимиятчилиги ҳақида бонг урдик, йўлимизнинг тўғри ва демократик эканини таъкидлашдан чарчамадик. Амалда эса “демократия-демократия” ўйинини ўйнадик, холос. Бошқарув услубимиз нафақат марказлашган шаклда, балки бир шахс яккаҳокимлиги, барча ўзгаришларга унинг ўзи бош-қош бўлиши тамойилига бўйсундирилган эди. Мустақилликнинг дастлабки оғир даврларида бу йўл ўзини оқлаганини инкор этмайман. Аммо мазкур услуб кейинги йиллар учун тамоман зарарли бўлди. Шундай сиёсий тизим, сиёсий элита яратилдики, пировардида бошқарувнинг барча институционал шакллари аста-секин фалажланди. Сиёсий ҳаёт ҳам шунга мувофиқ тарзда кечди.

Оқибатда нима бўлди? Одамлар сиёсатга ишонмай қўйди. Сиёсатга қизиқиш-да сўнди. Одамлар сайловга номигагина борадиган бўлди. Хонадоннинг биттагина вакили бутун бошли оила учун сайлов участкасида ўтирган қай бир валлават кўрсатган номзодга овоз берди. Кўп сонли аҳоли сайловга чиқмас, “барибир кимнинг сайланиши аниқ-ку” деган қараш кенг тарқалган эди. Жамият аъзолари давлат бошқарувида иштирок этиш ҳуқуқидан аввалига элита тарафидан мосуво этилган бўлса, кейинчалик ўзини ўзи четга тортди.

Бу ҳол 2016 йилга келиб ўзгарган бўлса, 2019 йил декабрь ойидаги парламент сайлови вазият мутлақо бошқа ўзанга бурилгани, сиёсий жараёнларда оддий фуқароларнинг фаоллиги кучайганини кўрсатди. Мен бунга Марказий сайлов комиссиясининг аъзоси сифатида шахсан гувоҳ бўлдим ва ўзгаришлардан ҳаят қувондим.

“Янги Ўзбекистон – янги сайловлар” шиори остида ўтган охириги сайлов халқимизнинг онгу тафаккури, сиёсий билими ва маданияти ўсиб, жамиятимизда демократик тамойиллар изчил қарор топиб бораётганини исботлади.

Сўнгги сайловда бешта партиядан кўрсатилган номзодлар соғлом сиёсий рақобат муҳитида кураш олиб борди. Жонли телеэфирдаги дебат-тортишувларда номзодларнинг дастури жиддий таҳлил-тафтиш қилинди; танқидий фикрлар, қарама-қарши ёндашувлар очиқчасига айтилди. Партия вакиллари ўз дастурини оммага содда, тушунарли тилда баён этди. Партияларнинг стратегик мақсадлари муштарак бўлса-да, уни оммага тақдим этишда турфа шакллардан фойдаланилди.

Энди ўзингиз айтинг, лоақал 2014 йилги парламент сайловида муаммолар очиқ айтиладиган ана шундай муҳитни тасаввур қила олармидик? Йўқ, албатта.

Халқимизнинг “мусулмончилик асталик билан” деган ҳикматини яхши кўраман. Яъни ҳар бир воқелик пишиб етилгач, табиий маром билан юз бериши керак. Араблар эса, “Кечикиш – кулфатдир” дейди. Ҳа, демак, қўл қовуштириб ўтириш ҳам ярамайди. Партиялар, сиёсатшунослар, жамият – ҳаммамиз бир муштга дўниб, эзгу мақсаднинг тезроқ рўёбга чиқиши учун ҳаракат қилишимиз лозим. Сирасини айтганда, вазиятнинг пишиб етилишини илмий ёндашув асосида жадаллаштиришимиз керак.

Атоқли давлат арбоби Теодор Рузвельт таъкидлаганидек, “Фақат ҳеч бир ишга қўл урмайдиган одамгина хато қилмаслиги мумкин. Хато қилишдан эмас, балки уни такрорлашдан кўрқиш керак”. Юқори доиралар ҳозирлаб берган “демократия” халққа мутлақо фойда келтирмаслиги борасида аччиқ тажрибамиз бор. Алқисса, ташаббуслар халқнинг ўзидан чиқиши, ўзгаришлар фуқаролар онгу тафаккури ўсиши ортидан юз бермоғи муҳимдир.

– Фафур Ғуломнинг “Шум бола” қиссасида қизиқ бир лавҳа бор. Ҳожи бобонинг такаси. Гиёҳвандлар манқалдон атрофида тизилганча, “Гермон дегани балои азим экан, фаранг шаҳрига осмондан тўп ташлабди” дея сиёсатдан лоф уриб ўтирган маҳал Қоровой кишибилмас кўмиб қўйган шиша портлаб кетади. Шунда Ҳожи бобо “Сизларга ҳукуматнинг ишига аралашманглар демаганмидим” дея ёзғиради. “Шум бола” ёзилганига неча замонлар ўтди. Аммо кенг омманинг сиёсатга муносабати ўзгармагандек. Ота-оналаримиз ҳали ҳам “сиёсатга аралашма” дея қулоғимизга қуйишади. Россиялик таниқли видеоблогер Юрий Дудь Иосиф Сталин сиёсатига бағишланган ҳужжатли фильмида рус халқининг салтанат эгаларидан кўрқувини шафқатсиз қатағонлар билан боғлайди. Ҳам сиёсатда суяги қотган журналист, ҳам мазкур соҳада илмий изланиш олиб бораётган олим сифатида айтинг-чи, бизнинг сиёсатга аралашувдан ҳадиксирашимиз сабаби не?

– Инсон сўзининг луғавий маъноси “унутғувчи”дир. Замонавий руҳий таҳлил (психоанализ) илмида инсон хотираси ҳис-туйғуларга чамбарчас боғлиқ экани исботланган. Туйғуларимизга кучли таъсир этган яхшилигу ёмонлик онгости хотирамизга ўрнашади. Қизиқ жиҳати, бизга яхшилик қилганларни дарров эсдан чиқарамиз, аммо зулм, золим ва кўрқув ҳеч қачон унутилмайди. Тўғри, инсон эркинликни теран ҳис этгани сари кўрқувни енга боради; лекин онгимиздан сиқиб чиқарсак-да, у онгости шууримизга яширинади ва қулай вазиятда юзага чиқади.

Ёш болалар нега чакмоқ ёки шамолдан кўрқади? Чунки уларнинг хотираси оппоқ қоғоздек тоза, чакмоғу шамолни ўзича хатарнок деб билади. Табиат ҳодисалари моҳиятини англай бошлагач эса кўрқмай қўяди. Буюк файласуф Ҳегель “Билимсизлик – эрксизликдир” деган. Ҳа, инсон борлиқ қонуниятларини билиб боргани сайин ўзини эркин ҳис эта бошлаши шундан. Демак, табиат ва жамият қонуниятларини фақат илм орқалигина кашф этиш мумкин. Сиёсат масаласида ҳам шундай...

Бир неча ой олдин Халқаро пресс-клуб дастурида қатағон кўрбонлари мавзусида салмоқли изланишлар олиб бораётган

академик Наим Каримов билан суҳбатлашдик. Ўша кўрсатувни кўришни тавсия қилган бўлардим, чунки унда айтилган фикрлар, келтирилган фактлар Юрий Дуднинг ҳужжатли фильмидагидан зиёд бўлса зиёдки, асло кам эмас. Устоз адабиётшунос суҳбат давомида неча ўн йиллар мобайнида темир сандиқларда сақланган, истиқлол даврига келибгина юзага чиққан ҳужжатларга таяниб, ўтган асрнинг 30-йилларида миллатимизнинг асл фарзандлари қандай қириб юборилгани ҳақида сўзлаб берди. Қатағон даврида сиёсатга аралашганларни қўятурайлик, “халқ душмани” дея бадном қилинганлар билан бир дастурхон атрофида ўтирганлар ҳам уруғ-аймоғи билан сургун қилинган, қамоққа ташланган. Шу тариқа халқимиз сиёсий масалаларни муҳокама қилиш, умуман, сиёсат ҳақида гапиришдан юрак олдириб қўяди.

Бир эсланг-а, сиз тилга олган “Шум бола” асари қачон ёзилган ўзи? Ҳа, балли, 1935 – 1936 йиллар. Ҳали Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев сингари арбобларимиз ватанни Совет Иттифоқидан озод қилиш ҳақидаги ғояларини ошкор этмаган, мустақиллик учун ҳаракатлар бошланмаган, ҳали зиёлиларимиз собиқ марказга “Ўзингиз ёзган Конституцияга биноан озодлик истаймиз!” дея дадил гапирмаган даврда! Ким билсин, ёзувчи ўша сюжет орқали “сиёсатга аралашма, оқибати вой” демоқчи бўлганмикан?

Михаил Горбачёвнинг “қайта қуриш”и даврида нафақат биз, балки бошқа совет республикаларида ҳам аҳолининг сиёсий фаоллиги кучайди. Компартияга муқобил партиялар тузилди. Зиёлилар халқнинг сиёсий онгини ошириш, ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи учун курашга киришдилар. Аммо... бу ҳаракатлар тез фурсатда барҳам топди. Тобора ихоталаниб борган мамлакат алалоқибат ҳамма учун бир одам ўйлаши, ҳамма учун бир одам қарор қабул қилишидек номақбул йўлдан кетди. Жаҳон тарихидан маълумки, бу ҳол ҳеч қачон яхшилик келтирмаган. Алҳосил, биз нафақат Сталин қатағонлари, балки яқин ўтмишимиздаги “Давлат бу – мен!” деган қараш асорати туфайли ҳам сиёсатга аралашшиш ва ўзимиз учун ўзимиз қарор қабул қилишдан кўрқиб қолган эдик.

Халқнинг сиёсий маданиятини ошириш учун эса ҳали кўп иш қилиниши керак деб ҳисоблайман. Бунинг учун сиёсатчи-

ларнинг ўзи соғлом танқидга танти, бардошли бўлмоғи даркор. Конституцияда белгиланган эркинликдан фойдаланиб сиёсат борасида фикр айтган фуқаро таъқиб этилмаслиги керак. Шу билан бирга, жамиятда бошбошдоқлик, қонунсизлик авж олмаслиги, манфаатлар мувозанати қарор топиши учун оммавий ахборот воситалари эмин-эркин фаолият юритмоғи лозим. Ана шундагина одамлар сиёсатга аралашиш, бошқарув жараёнларини муҳокама қилиш, нима яхшию нима ёмон эканини баралла айтишдан ҳадиксирамайди.

– Глобаллашув ва янги мустамлакачилик (неоколониализм) даври миллат сифатида ўзбекларни ҳам жиддий имтиҳондан ўтказмоқда. Сердолға замонимизда миллий ўзликни асраш, сиёсий мустақилликни сақлаб қолиш осон кечмаслиги кундек равшан бўлиб бораётир. Аччиқ ҳақиқат шуки, аввал чор Русияси, кейин собиқ Иттифоқ таркибида бўлган юртимиз мустақилликка эришганидан буён қарийб 30 йил ўтса-да, ҳали-ҳамон постколониал тафаккурдан тўлиқ халос бўла олмадик. Бунга амин бўлиш учун ижтимоий тармоқда ўзбек тилининг мақоми борасида кечаётган баҳс-мунозараларни кузатишнинг ўзи кифоя. Ўз тили ва маданиятидан ор қилаётган ҳамқавмларимизнинг қийлу қолини ўқиб, улугъ маърифатпарвар Абдурауф Фитратнинг “Бу шундай миллатки, ҳақини ғорат этсалар, ўзи ана шу яғмогарлар оёғига бош қўйишни фазилат деб билади” деган танбеҳи ёдга келади. Дарвоқе, ўзингиз ҳам давлат тили ҳимояси борасида билдирган фикрларингиз учун ижтимоий тармоқда хўб маломатга қолдингиз-ку... Сизнингча, постколониал тафаккур, мутелик руҳияти, унилик (укалик) кайфиятидан қутулишимизга нима халал берапти?

– Мени ижтимоий тармоқда бир неча юз чоғли киши маломат қилгандир, аммо бу бутун бошли халқ бугун укалик кайфиятида юрибди деб айтишга асос бўлолмайди. Қолаверса, тил масаласидаги тортишувлар қачон тинибди денг. Қай бир мамлакатга қараманг, тил масаласида келишмовчиликни кўрасиз. Нафақат постсовет, балки постколониал давлатларнинг ҳар бирига хос ҳолат бу. Масалан, Лотин Америкасида испан ва португал тиллари, Африканинг шимолий қисмида француз тили,

Жануби-шарқий Осиёда инглиз тили, Шарқий Европа, Кавказ ва Марказий Осиё мамлакатларида рус тилининг таъсири шу жиҳатдан анча кучли.

Халқимиз мутелик руҳиятидан, укалик (инилик) кайфиятидан қутулолмаётгани ҳақидаги иддаонгиз Евроосиё иқтисодий иттифоқи теграсидаги гап-сўзлар юзасидан бўлса, бу борада ҳаммага аллақачон маълум бўлган бир жиҳатни айтиб ўтишни истардим. Маълумотларга кўра, 2006 – 2016 йилларда Ўзбекистонда ҳар йили ўртача 500 мингдан 1 миллионгача иш ўрни очилганига қарамасдан, мамлакатимиз Россия ва бошқа қўшни давлатларга арзон ишчи кучи етказиб берувчи ўлкага айланиб қолган эди. Истаймизми-йўқми, Россияга бориб ишловчи юртдошларимизнинг аксариятида инилик туйғуси, рус миллатига биродарларча муносабат шаклланган. Аммо бу улар онгида қуллик кучайганини англатмайди.

Масаланинг иқтисодий жиҳатига назар ташлайлик. Давлатимиз раҳбарияти бугун халққа нима фойдаю нима зарар эканини назарда тутган ҳолда сиёсат юритмоқда. Хусусан, “ЕОИИга кузатувчи ёки тўлақонли аъзо бўлиш бизга нима беради?”, “Аҳоли учун қай бири кўпроқ манфаатли?” деган саволлар бўйича тажрибали иқтисодчилар билдираётган фикрларга қулоқ тутилаётир. Яна бир омилни эътиборда тутиш керак: асосий савдо ҳамкорларимиз бўлган ЕОИИ мамлакатлари бугун биз билан савдо алоқаларини мазкур тузилманинг низом ва қоидалари асосида ўрнатмоқда. Маҳсулотларимиз учун тайёр бозор ҳам шу минтақа. Импорт маҳсулотларнинг асосий қисми ҳам айнан ЕОИИга аъзо давлатлар орқали кириб келади. Хўш, бундай шароитда биз худди кечагидек халқ манфаатини четга суриб, шахсий ғуруримизга таяниб иш тутамизми ёки одамлар учун кўпроқ наф келтирадиган йўлни танлаймизми? Ўзбекистоннинг ушбу тузилмага кузатувчи давлат мақомида қўшилиш ниятида эканининг ўзи ҳам бу саволга янада аниқроқ жавоб топиш, келгуси мақсад-мўлжалларни равшанлаштириб олиш истагининг кучли эканидан.

“Нон аввалгидек 35 тийин бўлади” деса, ғурурни унутиб, миллату давлатини сотишга тайёр турадиган, қорин-курсоқ ғамини дунёдаги барча ташвишлардан устун қўядиган оломондан Ўзи асрасин! Айни чокда, халқни янада қийин аҳволга

солиб қўйишдан ҳам эҳтиёт бўлишимиз керак. Бу – “олтин оралик”ни топиш талаб этиладиган мураккаб масала.

Тил масаласига қайтсак. Сўнгги вақтларда Ўзбекистонда давлат тили мақомини ошириш бўйича талай ишлар қилин-япти. Барча расмий ташкилот ва идораларда ҳужжатларнинг давлат тилида юритилишини назорат этишга масъул бўлган маслаҳатчи лавозимининг таъсис этилиши, қонунчилик ҳужжатларини аввало ўзбек тилида, сўнг бошқа тилларда тайёрлаш талабининг қўйилиши она тилимиз аҳамияти ва нуфузини янада оширади. Энди ҳар биримиз оилада, ишда, кўча-кўйда тилимиз обрўсини кўтаришга интилишимиз керак. Ўзбек бўла-туриб рус тилида гаплашишни афзал кўрадиганлар, боласини русча синфга берадиган ота-оналар, таассуфки, ҳали ҳам оз эмас. Аммо мен бу ҳолатни укалик кайфияти ёки мутелик руҳиятидан деб билмайман. Бу шунчаки ўз кори-амалининг оқибати-ни ўйламаслик натижасидир.

– Карл-Теодор цу Гуттенберг бундан ўн йиллар аввал Германиядаги энг бообрў сиёсатчилардан бири эди. Мудо-фаа вазири лавозимида фаолият юритаётган арбоб тез фурсатда канцлер Ангела Меркелнинг ўрнини эгаллаши ку-тилаётган эди. Аммо матбуот жаноб Гуттенберг ҳуқуқ-шунослик бўйича докторлик диссертациясида бошқа олим-лар фикрини ўғирлаганини фош этди. Истиқболи порлоқ дея таърифланган арбоб плагиаторлик – кўчирмакашлик айбловидан кейин истеъфо беришга мажбур бўлди. Сиёсат-чининг кўп йиллик “тоат-ибодати” бир зумда йўққа чиқди. Олмон вазири-ку бир неча иқтибослар манбаси ва муалли-фини аниқ кўрсатмагани вазидан шармисор бўлди. Бизда эса бутун бошли диссертациялар ўзга муаллифлар томо-нидан ёзиб берилгани ҳақида гап-сўзлар юради... Сизнингча, мамлакатимиз илм-фанида муаллифлик ҳуқуқи ва олимлик ахлоқи талабларига қай даражада риоя этилмоқда?

– Қўлимда аниқ далил бўлмаган масалада ҳукм чиқармас-ликни маъқул кўраман. Аслида, плагиаторлик бу – ўғрилиқ. Ўғрилиқ дунёвий жамиятда ҳам, самовий динларда ҳам қора-ланади. Ўзганинг фикр ёки ғоясини “меники” дея эълон қи-лиш, яъни илмдаги кўчирмакашлик эса ўғрилиқнинг энг тубан

кўринишидир. Балки кимдир муайян ҳақ эвазига диссертация ёки илмий рисола ёзиб берар. Балки бировлар бунини шунчаки ўзаро келишув, савдолашув деб билар. “Фикр (ғоя) меники, уни истасам ўзим эълон қиламан, истасам бошқа бировга сотаман” деб ўйлайдиганлар ҳам бордир. Афсуски, улар арзимаган пул эвазига илмсиз, истеъдодсиз касларга фан салтанати эшикларини ланг очиб бераётганларини тушунмайди. Хўш, ўша кимса кейин нима қилади? Аввал-бошлаб атрофига ўзи кабиларни йиғади. Куч-қувватга эга бўлгач эса, тиш-тирноғи билан чинакам илм аҳлига қарши курашади.

Ҳамма нарсага чидаш мумкиндир, аммо диссертация-рисола ёздириб, аллаким қоралаб берган маърузаларни академик давраларда ҳижжалаб ўқиб бергувчи, илмнинг кўчасидан ҳам ўтмаган “олим”ларга тоқат қилиб бўлмайди. Бу мамлакат ва миллатнинг келажагига болта уриш билан баробар!

Техника имкониятлари ортган ҳозирги замонда кўплаб давлатларда плагиатликни тезкор аниқлаш бўйича тизимлар фалият юритаётир. Аммо улар ҳам бировнинг ғоя ёки фикрини кўчириб олганларга қарши курашади, холос. Моддий манфаатдорлик эвазига ўз фикри, ғоясини ўзгага сотадиганларга қарши замонавий техника билан ҳам курашиб бўлмайди. Демак, қолгани – виждон иши.

– Афсуски, жамият муаммоларини кўтариб чиққан журналистларни ватанбезориликда айблашдек хунук иллат ҳали йўқолганича йўқ. Сизга АҚШ журналистика дарсликларига киритилган бир савол-жумбоқни бермоқчимиз. Тасаввур қилайлик, журналист ўзи мансуб мамлакат мудофаа вазиридан интервью оляпти. Иттифоқо, вазирга қўнғироқ бўлади ва у журналистдан узр сўраб бир муддат хизмат хонасини тарк этади. Касбий ахлоқ талабига кўра мезбон ҳужжатларига журналистнинг рухсатсиз тегилиши мумкин эмас, албатта. Аммо зийрак журналист вазирнинг иш столида очиқ ҳолда қолдирилган қоғозга кўзи тушади. “Мутлақо махфий” тамғаси урилган ҳужжатда бир неча кундан кейин қўшни мамлакатга уруш эълон қилиниши баён этилган эди. Хўш, бу ҳолатда журналист қандай йўл тутгани маъқул? Қимматли ахборотни жамоатчиликка ошкор этиши керакми ёки ватанпарварлик

талабига кўра махфий маълумотни сир тутиши лозим-ми? Умуман, сиз ватанпарварликни қандай англайсиз? Дейлик, ҳукумат сиёсатига қарши бўлган журналистни ватанга хиёнатда айблаш тўғрими?

– Муайян ҳукумат сиёсатига қарши бўлган журналистни ватанга хиёнатда айблаш ҳар қандай демократик мамлакатда номақбул иш деб баҳоланади. Аммо бу борада айрим мезонлар борки, уларга ҳам диққат қаратиш лозим. Масалан, журналист матбуотда бирон бир муаммони ёритишга бел боғлади-ю, шахсий бир илтимоси ҳал этилиши ортидан муаммони босди-босди қилди – ундай журналистни ватанпарвар деб бўлмайди, албатта. Ҳақиқий ватанпарвар инсон ўз манфаатидан миллати ва мамлакати манфаатини устун қўяди.

Биз яқин тарихимизда хориждан туриб шахсий манфаат йўлида Ўзбекистонга тош отганларни ҳам; мамлакатда яшаб, ҳукумат олиб бораётган сиёсатни холис баҳолаган – керак вақтда эътироф этган, керак пайтда танқид қилган журналистларни ҳам кўрдик. Журналистикани фақат мақташ, шарафлаш дея биладиган ҳамкасбларимиз ҳам борки, улар миллий журналистика ривожига четдаги “дўст”лардан-да кўпроқ зиён келтирдилар.

“Мутлақо махфий” маълумотнинг ошкор қилинишига келсак, аввало, нима давлат сирини ташкил қиладию қандай ахборотни бемалол тарқатиш мумкинлиги устидаги баҳсларни тезроқ тугатиб, қонунчилик ҳужжатларини шунга мослаштириш даври келди. Журналист фаолият чегараси қаерда тугашини аниқ билиши керак. Акс ҳолда, фикр-қарашлари биров-яримга ёқмай қолган ҳар қандай журналист ёки блогер давлат сирини ошкор қилиш баҳонасида жиноий жавобгарликка тортилиши ҳеч гап эмас. Бунга эса асло йўл қўйиб бўлмайди.

АҚШ журналистика дарсликларига киритилган жумбоқ боразида ҳар ким ўзича фикр билдириши турган гап. Мен мамлакат қонунчилиги қандай йўл тутишни тақозо этса, шунга амал қилиш керак, деб ҳисоблайман. Чунки қайноқ ҳиссиётлар эмас, “совуққон” қонунчилик тизимигина энг тўғри йўлни кўрсата олади.

Аммо бошқа бир масала ҳам бор-да: ўша уруш миллионлаб бегуноҳ инсонларнинг қони тўкилиши ва ҳатто бутун дунё

барқарорлиги издан чиқишига олиб келса-чи? У ҳолда халқни ҳам, дунёни ҳам бу хатардан, ҳеч шубҳасиз, огоҳ этмоқ керак. Демак, оқибатни назарда тутган ҳолда йўл тутмоқ даркор.

Бугунги пандемия даври журналистлар зиммасига қабул қилинаётган қарорларнинг халқчиллигини таъминлаш, давлат ва жамият ўртасида кўприк бўлишдек масъулиятли вазифаларни юкламоқда. Аммо бу – халқ манфаатига зид қарорлар қабул қилинса кўз юмиш кераклигини англатмайди. Оммавий ахборот воситалари ходимлари ҳар қандай ҳолатда ҳам халқ манфаатларига зид қарор ёки лойиҳа ҳақида бонг уриши лозим.

– Мамлакатимиз мансабдорларининг сўз эркинлигига кўникиши хийла оғир кечяпти. Афсуски, ҳали у-ҳали бу ҳудудда журналистнинг касбий фаолиятига тўсқинлик бўлгани, ОАВ ходими ички ишлар бўлимига олиб кетилгани ҳақидаги нохуш хабарлар тарқалмоқда. Ҳокимларнинг анча-мунча гуноҳи битта “узр” билан ювилиб кетаётган бир паллада эндигина “тили чиқаётган”, сўз айтиш масъулиятини ўрганаётган журналист ва блогерларга кескин чоралар қўрилаяётгани, анъанавий матбуотга қараганда эркинлик ҳавосини кўпроқ симираётган интернет сайтларида чоп этилган қалтисроқ мавзудаги мақолаларнинг сирли равишда ўчаётгани... кишини ўйга толдиради. Журналистикамиз эски ўзанга – уч-тўрт йил аввалги ҳолатга қайтмасмикан, деган хавотирлар қанчалик асосли? Энди-энди баравж ўсишга шайланаётган сўз ва матбуот эркинлиги ниҳоли бевақт эсган шамолда синиб қолмасмикан?

– Биз неча ўн йиллар мобайнида “халқ ҳали демократияга тайёр эмас” деган қарашда яшадик. Аммо бизга сўз, фикр эркинлиги, қалтис саволларни ҳам бемалол айтиш имкони берилгач, кўрдикки, аслида бунга халқ эмас, давлат идораларида фаолият юритаётган аксар амалдорларимиз тайёр эмас экан. Бу эса одамларда “мана, бизни кимлар бошқаряпти” сингари эътирозлар уйғотгани ҳам бор гап.

Ҳақиқатни тан олишдан уялмаслигимиз, ҳайиқмаслигимиз керак. Суҳбатимиз аввалида айтиб ўтганимдек, ҳамма соҳанинг истиқболини ягона сиёсатшунос, ягона иқтисодчи, ягона қурувчи белгилаб берган мамлакатда бундан бошқача бўлиши

мумкин эмас эди. Ана шундай муҳитда “вояга етган” амалдорларнинг ҳам омма олдида сўз айтиши оғир кечмоқда. Хатолар, янглишишлар учрамоқда. Бироқ бу ҳолларнинг кўпи фикрсизликнинг эмас, ўз фикрини аниқ-равшан тушунтириб бера олмаслик натижаси.

Тўғри, аксар ҳудудларда ҳали-ҳамон ОАВ вакилларига душмандек муносабат қилиняпти. Журналистни долзарб масалани кўтариб чиқиб, унинг ечимини топишга кўмаклашувчи хайрихоҳ дўст деб эмас, муаммони оламга дoston қилиб обрў олишга интиладиган шахс деб билувчилар ҳам топилади. Бу хил янглиш қараш жойларда журналистлар фаолиятига тўсқинликни келтириб чиқаряпти.

Айни чоқда, қарс икки қўлдан чиқишини ҳам унутмаслигимиз керак. Афсуски, ҳамкасбларимиз орасида ҳолатни шахсий манфаати учунгина танқид қилиб, раҳбарларни атайин обрўсизлантиришга уринаётганлар ҳам бор. Қолаверса, журналистик фаолиятни ҳимоя этишга қаратилган қонунларга терс ҳаракат қилиб, касб этикасини менсимасдан иш кўрадиганларда йўқ эмас.

Сўнгги вақтларда кузатилаётган айрим нохуш вазиятларни журналистикани уч-тўрт йил олдинги ўзанга қайтаришга уриниш деб баҳоламаган бўлардим. Бу ҳол журналистиканинг холислиги, шаффофлиги, ҳаққонийлигини таъминлаш, журналистлар фаолияти хавфсизлигини кафолатлаш борасида яна қандай ишларни амалга ошириш зарурлигини кўрсатмоқда. Ана шу кўзгуга боқиб биз хатоларимизни билиш баробарида, журналистикани янада ривожлантирмоқ учун нималар қилишимиз лозимлигини теранроқ англаётимиз.

Собиржон ЁҚУБОВ
суҳбатлашди.

Баҳром РАЖАБОВ

G'OYA – TARAQQIYOTGA DOYA

Таҳлил ва тадқиққа ихтисослашган “ақл марказлари” (инглиз тилида *think tanks*) му- тараққий дунёда катта нуфуз ҳамда таъсир- га эга. Улар ички ва ташқи сиёсатга дахл- дор долзарб масалаларда изланиш олиб бориб, давлат бошқаруви идораларига йўриқ, тавсия, маслаҳатлар беради.

Илм ва сиёсат ўртасидаги кўприк

Тадқиқотчи-журналист Нил МакКартининг қайд этишича, “ақл марказлари” том маънода сиёсий ташкилот эмас, балки сиё- сий арбобларнинг муайян масалаларда қарор қабул қилишига тадқиқот воситаси- да кўмаклашувчи нодавлат муассасадир (www.forbes.com).

АҚШдаги Пенсильвания университети ҳар йили Бутунжаҳон “ақл марказлари” рейтингини (Global Go To Think Tank Index Report) эълон қилади. Мазкур рейтингга дунё бўйлаб 6500га яқин “ақл маркази” киритилади. Пенсильвания университети талқинига кўра, “ақл марказлари”: а) ички

ва халқаро муаммолар бўйича тадқиқот, таҳлил ва тавсиялар ишлаб чиқади; б) жа- моатчиликнинг давлат сиёсати масалалари борасидаги хабардорлигини оширади; в) шу тариқа жамият ҳаётига дахлдор муҳим ма- салаларда оқилона ечим топишга кўмакла- шади (www.gotothinktank.com).

“Ақл марказлари”, таъбир жоиз бўлса, илм ва сиёсат ўртасида кўприк вазифасини бажариб, жамоатчилик манфаатларини ҳи- моя қилувчи мустақил ва муқобил минбар ҳисобланади.

Таҳлил муассасалари давлат идорала- ри, сиёсий ташкилотлар ҳамда ишбилар- мон доиралар қошида ёки нодавлат ташки- лотлар сифатида фаолият юритади. Шунга кўра уларнинг мақсад-мўлжали фарқлани- ши мумкин. Қайд этиш жоизки, аксар “ақл марказлари” нодавлат муассаса бўлиб, улар АҚШ ва Канадада солиқлардан озод этилган.

Марказлар фаолияти турли манбалар- дан молиялаштирилади. Дейлик, партия ёки компания қошида фаолият олиб бо-

раётган марказ ўша муассис томонидан маблағ билан таъминланади, унинг буюртмасини бажаради. Қайси манбадан молиялаштирилишидан қатъи назар, “ақл марказлари” ўз даромади ва ҳомийлари ҳақида жамоатчиликка доимо очиқ ахборот бериши шарт. Акс ҳолда, ёмонотлиқ бўлиши, энг хатарлиси, жамоатчилик ишончини йўқотиши ҳеч гап эмас. Гоҳида айрим “ақл марказлари” муайян шахслар, ҳомийларнинг буюртмаси билан изланиш олиб боргани вазидан танқидга учраб, буюртма бўйича ҳозирланган тадқиқотнинг ҳолислиги сўроқ остига олинади. Бундай нохуш ҳолатлар юз бермаслиги учун, аввало, муассасанинг молиявий фаолияти очиқ бўлиши, қолаверса, ҳар қандай ҳолатда ҳам тадқиқотлар ҳолислик, объективлик мезонлари асосида олиб борилиши мақсадга мувофиқдир.

“Forbes” журнали маълумотларига кўра, дунё бўйича таҳлил марказларининг 90,5 фоизи 1951 йилдан кейин ташкил этилган. Уларнинг қарийб 55 фоизи Шимолий Америка ва Европада жойлашган. Рақамларга назар ташласак, тадқиқот марказлари сони бўйича АҚШ етакчи ўринда: ушбу мамлакатда 1872 та муассаса фаолият юритиб келмоқда. Биргина пойтахт Вашингтон шаҳрида 397 та марказ мавжуд. Рейтингинг кейинги ўринларини Хитой (512 та марказ), Буюк Британия (444), Ҳиндистон (293), Германия (225) эгаллаган.

Сайёрамиздаги энг номдор ва энг нуфузли 10 та “ақл маркази”нинг бештаси, жумладан, Брукингс институти (Brookings Institution), Карнеги халқаро тинчлик жамғармаси (Carnegie Endowment for International Peace), Стратегик ва халқаро тадқиқотлар маркази (Center for Strategic and International Studies), Мепос жамғармаси (The Heritage Foundation) ва RAND

корпорацияси Қўшма Штатларда фаолият юритмоқда. Франция халқаро муносабатлар институти ҳам пешқадамлар сирасига киради.

Нега Ўзбекистонда “ақл марказлари” сони кам?

Айни вақтда мамлакатимизда “ақл марказлари” сони жуда кам, бинобарин, бу йўналишда ривожланишимиз хийла суст кечмоқда. Бунинг сабаблари хусусида мақола давомида батафсил тўхталамиз. Ҳозирча юртимиз тадқиқот муассасаларининг халқаро рейтинглардаги ўрнига эътибор қилсак.

Пенсильвания университети эълон қилган Марказий Осиёдаги пешқадам илмий марказлар рейтингда Ўзбекистон Президенти администрацияси ҳузуридаги Иқтисодий тадқиқотлар ва ислохотлар маркази (ИТИМ) 10-ўринда қайд этилган (рўйхатга минтақадаги 63 илмий муассаса киритилган). ИТИМ ушбу рейтингда 2016 йилга нисбатан уч поғона, 2018 йилга қараганда эса бир поғона юқорилаган (www.review.uz). Пенсильвания университети рўйхатидан Сиёсий тадқиқотлар маркази (23-ўрин), Стратегик ва минтақалараро тадқиқотлар институти (27-ўрин), “Таҳлил” ижтимоий маркази (34-ўрин) ҳам ўрин олган. Юрти-

миздаги яна бир таҳлил даргоҳи – “Тараққиёт стратегияси” маркази 2018 йилда Пенсильвания университети томонидан дунёда янги ташкил этилган 50 та “ақл маркази”дан бири деб эътироф этилган эди.

Бир қарашда, бу борада натижаларимиз ёмон эмасдек. Лекин минтақа бўйича муқояса биз ҳам сон, ҳам сифат ўзгаришига эришишимиз лозимлигини кўрсатмоқда. “Global Go To Think Tank Index” ҳисоботида кўра, Қозоғистонда 31 та, Қирғизистонда 28 та, мамлакатимизда эса 12 та “ақл маркази” фаолият юритмоқда. Биз минтақада фақат Тожикистондан (7 та) олдиндамиз.

Хўш, Ўзбекистонда “ақл марказлари” ривожига нималар тўсқинлик қилмоқда?

Биринчидан, қайд этилгандек, мамлакатимизда таҳлил даргоҳлари сони кам ва уларнинг ҳам аксари давлат тасарруфидан ёки давлат кўмагида ташкил этилган. Албатта, давлат буюртмасини бажарувчи таҳлил маркази мавжудлиги табиий ҳол. Аммо марказларнинг барчаси ёки аксари ҳукумат буюртмасини бажариши, унинг қарашларини акс эттириши мақбул ҳолат эмас. Нега? “Ақл маркази”нинг асосий вазифаси жамоатчилик ҳамда давлат идораларига асосли, ишончли ва амалий аҳамиятга эга тадқиқотларни тақдим этиш экани маълум. Бунинг учун эса муассаса нисбатан мустақил фаолият олиб бориши керак. Акс ҳолда, буюртма ижросиси ўлароқ мафкуравий ва сиёсий мақсадларга мувофиқ тадқиқотлар билангина чекланиб қолиши ҳеч гап эмас. Бу эса нафақат жамоатчилик, балки буюртмачи, яъни давлат идорасининг ҳам манфаатларига зиддир.

Иккинчидан, маълумотларнинг йўқлиги ёки етарли эмаслиги тадқиқот ўтказишда жиддий мушкулот туғдиради. Ишончли ва сифатли тадқиқот олиб бориш учун шарт-шароит йўқлиги қисман биринчи омил билан боғлиқ. Одатда, ҳукумат қошида ёки

унинг ёрдамида фаолият олиб бораётган марказларгина маълумотга эга бўлар, қолган муассасалар бундай имкондан маҳрум эди. Маълумотга эга бўлган ва шу асосда тадқиқот олиб борган марказлар эса тадқиқот этилган мавзуда қисқа резюме эълон қилиб, умумий тушунча бериш билан чекланар эди. Бирламчи маълумотлар (primary data), уни йиғиш ва қўллаш методлари ҳамда методологияси билан ўртоқлашмасди. Аслида, тадқиқотлар яширилмаслиги, маълумотлар ва улар асосида чиқарилган хулосалар қайта текшириш мумкин бўлган даражада очиқ бўлмоғи лозим. Маълумот – тадқиқотнинг ўзаги. Ахборот тақчиллиги муҳитида эса “ақл марказлари” ўз вазифасини бажаролмаслиги кундек равшан.

Учинчидан, таҳлилчиларни тарбиялаш ва тайёрлаш мактаби яратилмаган, мавжуд ўқитиш услублари эса эскирган. Масалан, бизда сиёсий фанларни ўқитишда “яхши мутахассис албатта миллий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда таҳлил олиб бориши керак”лиги таъкидланади. Ҳолбуки, хориждаги илмий изланишларим давомида бирон мамлакатда бундай мезонга дуч келмадим. Аслида, изланувчига қўйиладиган талаблар – таҳлил усуллари ни теран англаш ва тўғри қўллаш, тадқиқот халқаро андозаларга уйғун ҳолда бўлиши, яъни ишончли ва қайта-қайта текширилган маълумотларга таяниш, тадқиқот методологиясига кўра уларни мустақил равишда талқин-тасниф этиш, компьютер дастурларидан унумли фойдаланиш, сифатли матн ҳозирлаш кабилардан иборатдир. Албатта, муайян давлатда фаолият юритаётган мутахассис бошқарув идоралари вакиллари қўйган талаб-вазифалар доирасида иш тутади. Бу – табиий ҳол. Аммо мазкур жиҳат мутахассис малакасини белгиловчи асосий мезон бўлмаслиги керак.

Тўртинчидан, бошқа жабҳаларда, оз сонли бўлса-да, тадқиқотчилар мавжуд. Аммо, афсуски, айнан сиёсий мавзуларда теран таҳлил малакасига эга мутахассислар кам. Бу муаммо юқорида саналган омилларга, инчунин, таълим сифатига боғлиқ. Малакали таҳлилчи тарбияламоқ учун таълим даргоҳларида билим бериш даражаси юқори бўлиши лозим. Мукаммал илм олмаган кадрлар махсус билим ва кўникмаларни эгаллашда ҳам қийинчиликларга дуч келади. Масалан, инглиз тили бугунги давр кишиси учун сув билан ҳаводек зарур. Дунёдаги илмий адабиёт ҳамда манбаларнинг асосий қисми ана шу тилда. Демак, “ақл марказлари”, илмий муассасаларда фаолият юритувчи ходим ва тадқиқотчилар илмий инглиз тилини мукаммал билиши шарт. Хўш, энди айтинг-чи, бизда ушбу мезонга жавоб берадиган таҳлилчилар қанча? Улардан қай бирлари нуфузли ва энг кўп иқтибос олинadиган илмий мажаллаларда мақолалар чоп этмоқда? Бизнингча, улар бармоқ билан санарли. Ҳатто инглиз тилини билмаслигига узр қолмаган янги давр ёшлари орасида ҳам бу талабга жавоб бермайдиганлар кўп топилади. Инглиз тилини мукаммал эгаллаш ҳақида сўз борар экан, она тилининг мақом-мавқеини асло пасайтирмоқчи эмасмиз. Аксинча, бугун ўзбек тилидаги илмий-таҳлилий матнларга ҳам талаб ошиб бораётир. Аммо Ўзбекистондаги “ақл марказлари” ва таҳлилчилар халқаро майдонда ўрин топмоқ, дунёга ўз сўзини айтмоқни истаса, инглиз тилини билиши шарт. Чунки ҳатто рус, япон, олмон тилларида тайёрланган илмий материаллар ҳам инглиз тилидаги каби улкан аудиторияга таъсир кўрсатолмайди.

Бешинчидан, Ўзбекистондаги “ақл марказлари” ва таҳлилчиларимиз яқиндан бошлаб жамоатчилик билан фаол муло-

қотга киришди. Илгари маълумотлар омага етарли даражада, очиқ етказилмасди. Ҳозир ҳам вазият буткул ўзгарган деб бўлмайди, аммо янгиланиш, эврилишлар юз бераётгани рост. Мутараққий дунёда долзарб масалаларда мутахассисларнинг фикри айрича қадрланади. Ўзбекистонда бу ҳол энди-энди урфга қиряпти. Ижтимоий тармоқда таҳлилчилар ва “ақл марказлари”нинг саҳифалари аста-секин кўпаймоқда. Сирасини айтсак, очиқлик сиёсати ва мутахассис фикрига талаб ошиб бораётгани сабаб аввал тор доирага мўлжалланган таҳлилий материаллар ижтимоий тармоқда тобора кенгроқ аудиторияга тақдим этилмоқда.

Яна бир жиҳат шуки, юртимизда кейинги вақтларда сиёсий ва иқтисодий йўналишларда тадқиқот ўтказувчи консалтинг компаниялар ташкил этила бошлади. Бу, бир томондан, даромадли бизнес бўлса, иккинчи томондан, мамлакат очиқлик томон юз бургани, халқаро ташкилотлар Ўзбекистондаги жараёнларга қизиқаётганидан далолатдир.

“Ақл марказлари” сонининг ошиши наинки жамият ҳаётига дахлдор муҳим масалаларда оқилона қарор қабул қилишга кўмак беради, айна чоқда миллатнинг умумий интеллектуал савияси юксалиши, янги оламшумул ғоялар туғилишига хизмат қилади. Демак, зиммасидаги вазифаларини тўлақонли бажариши учун таҳлил муассасалари ўз фаолиятини очиқлик, мустақиллик, холислик тамойиллари асосида олиб бормоғи даркор. Бу эса таълим сифатини ошириш, хорижий тиллар, хусусан, инглиз тили ўқитишни такомиллаштиришни талаб этади. Қолаверса, “ақл марказлари” мутахассислари ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш борасида махсус кўникмага эга бўлиши лозим.

Элдор АСАНОВ

BIZNI QANDAY KELAJAK KUTMOQDA?

Катта Туркистон орзуси

Ўтмиш ва бугун ҳақида сўз юритдик. Келажак хусусида баҳс қилишдан аввал аксар муштарийларни ўйлантираётган “Бизда-чи?” деган саволга жавоб қидириб кўрайлик.

Охирги бир неча аср мобайнида ўзлик тушунчасининг янги талқинлари Европа қитъасида такомиллашди. Шу боис уларда асосан дунёга оврупоча нигоҳ зуҳур этади. Бу жиҳатдан замонавий фан, маданият, сиёсий тузумлар, ҳатто умуминсоний қадриятлар ҳам ўта оврупочадир аслида. Мустамлакачилик бешигидан рубъи маскунга ёйилган ўзлик таълимотлари ранг-баранг маданий муҳитларда турфа акс садо берди. Ўзгача инонч-эътиқодда яшаб келган осие-

лик ва африкаликлар Европа тафаккурини ўзлаштириб, уни ривожланиш йўли деб қабул қиларкан, айтиб чоқда, ўз миллий лойиҳаларини илгари сурди. Европада бундай тафаккур парадигмаси узоқ давом этган тарихий ҳодисотларга мувофиқ тобланиб борган бўлса, мустамлакаларда жараён тезлашиб кетиб, маҳаллий зиёлилар бир неча асрлик жараёндан “сакраб” ўтади. Баъзи минтақалар янги ўзлик таълимотларини осонлик ила қабул қилган бўлса, бошқа ерларда авом зиёлиларнинг киборларча лофларини тушунолмай, анъанавий ўзлигидан воз кечишни истамай ёхуд ўзлик алмашуви кутилмаган тафриқаларни келтириб чиқарди.

Кўплаб тадқиқотчиларга кўра, бошқача ўзлик таълимоти этагидан тутган Африка ва Осиё халқларида миллийлик сунъий йўл билан, шиддатли тарзда жорий этилгани боис уларда радикализм кучайиб, ўзлик инқироzi ва ғоявий курашлар авж олган. Бу, айниқса, Яқин Шарқда яққол кўзга ташланди. *Пантуркизм* ёки *панэронизм*дан фарқли ўлароқ, *панарабизм* лойиҳаси амалда рўёбга чиқади, миллионлаб аҳоли онгига улкан ҳудудларни эгаллаган ягона араб миллати концепцияси сингдирилиб, жаҳон сиёсатида ҳам расман қабул қилинган. Лекин пировардида “Араб баҳори” ҳодисаси рўй берди. Гап шундаки, мустамлакачилар тарбиясини олган авторитар элита ўз миллатдошлари – оддий халқ манфаатларига зид сиёсат юритгани, уларнинг ҳуқуқларини поймол этгани учун кучли ижтимоий-сиёсий портлаш содир бўлади. Боз устига, диний (шиа – сунний ихтилофи), қабилавий ўзлик таълимотлари ўтмишнинг қоронғи руҳи мисол бугунга қайтиб, ягона араб миллатини ич-ичидан бўлиб юбориб, Сурия, Ливан, Ливия, Ироқ сингари араб давлатлари парокандаликка юз тутди.

Марказий Осиё мутлақо ўзга сиёсий-маданий контекстда – Русия империяси таркибида модерн асри сари одимлаган. Минтақадаги миллий лойиҳалар шунга монанд кўриниш касб этади. Туркистонда етишиб чиққан янги зиёли қатлам – жадидлар Россияда бораётган жараёнларни, айниқса, Волгабўйи, Қрим ва Кавказ зиёлиларининг ғояларини, бутун салтанатни титратаётган сўл ҳаракатларни синчиклаб кузатиб, Усмонли давлати ва у орқали Германиядаги эврилишларни ўрганган. Орттирилган тажриба асосида охир-оқибат *Камта Туркистон* лойиҳаси шаклланади.

Мазкур лойиҳани жадидларнинг турли гуруҳлари турлича тасаввур этган. Айрим-

лар учун ислом динига эътиқод қилиш бирламчи омил бўлса, яна айримлар минтақада жам бўлган этник тоифалар (шу жумладан, русларни ҳам) камраб олишни ёқлар; баъзи

гуруҳлар икки асосий маҳаллий тил – форсча ва туркчадан бирдек истифода этиш тарафдори бўлса, фақат турк тилини сақлаб қолишга хайрихоҳлар ҳам кўп топилади. Туркистон аҳолисини этник жиҳатдан яхлитлаштириш тарафдорлари билан этник ўзликни сақлаб қолиш ва фуқаролик миллатини шакллантириш иштиёқмандлари орасида баҳслар кучайиб борган.

Туркистон режасининг моҳиятини тушуниш учун худди шунга ўхшаш, лекин ҳаётга татбиқ этилган бошқа миллий лойиҳаларни эсга олиш мумкин. Дейлик, Афғонистон, Ҳиндистон ва Туркияда фуқаронинг тили, этник ўзлиги ва миллати ҳуқуқий жиҳатдан (де юре) аҳамиятсиз. Амалда зиддиятлар кузатилган бўлса-да, ҳар қандай фуқаро насл-насабидан қатъи назар афғон, ҳинд ва турк саналади. Туркистончилик, умуман олганда, ана шундай миллатчиликни моделлаштиришга қаратилган.

Россияда рўй берган коммунистик инқилоб Марказий Осиё зиёлиларига умид бағишлайди. Бироқ улар минтақада таъсис этган биринчи миллий демократик давлат – Туркистон мухторияти қонга ботирилади. Кўп ўтмай хонликлар буткул тугатилиб, уларнинг ўрнида Халқ республикалари тузилган. Лекин маҳаллий зиёлиларнинг коммунистларга қарши курашиш, минтақа-

ни бирлаштириш ва аҳолига туркистонлик ўзлигини сингдиришга захираси етмай, шу вайдан улар мурсага бориб, этник давлатлар ташкил этишга рози бўлади. Шу тариқа Катта Туркистон ўрнига Кичик Туркистон – Ўзбекистон лойиҳаси амалга оширилган (Абашин С. *Национализмы в Средней Азии. В поисках идентичности. Санкт-Петербург, 2007. Стр. 186*). Янги ўзбек элитасидаги сиёсий бўлиниш туфайли мувозанатни сақлаш учун Катта Тожикистон лойиҳаси таклиф этилиб, лекин у ҳам Кичик Тожикистон тарзида рўёбга чиққан (*ўша манба, 189-195-бетлар*).

Советларнинг миллий сиёсати шу жиҳатдан диққатга сазоворки, унда миллат этник маънода талқин этилган, этнос, халқ, миллат категориялари доим муштарак ҳолда ишлатилган. Буни, масалан, СССРда расмий илмий стандарт бўлган Бромлейнинг этник назариясида кўришимиз мумкин. Этносни ҳам генетик қондошлик, ҳам бир давлат чегараси ичидаги ватандошлик деб талқин этиш ҳатто постсовет давлатларида ҳам из қолдирди: бугун ҳам Россия, Украина, Кавказ ва Марказий Осиёда миллат ва халқ истилоҳлари синоним ўлароқ қўлланади. Узоққа бормаи, Ўзбекистон Конституциясининг 8-моддасига эътибор қаратайлик: “Ўзбекистон халқини миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади”. Миллат *нация, nation*га, халқ эса *этнос, folk, people, populi*га муқобиллигини инобатга олсак, миллат – фуқароликни, халқ – этник мансубиятни англатиши лозим эди. Шунда *Ўзбекистон миллатини, этносидан қатъи назар, Ўзбекистон фуқаролари ташкил этиши*, яъни барча этнослар қонун олдида баробарлиги англашилди. Бироқ шўро миллий сиёсатида хос айрим қарашлар бугунгача сақланиб қолмоқда.

Хўш, советларнинг Марказий Осиёда миллий сиёсатдаги ўзига хослиги нималардан иборат эди?

Биринчидан, минтақанинг сиёсий-маъмурий бўлиниши маҳаллий зиёлиларга топширилган бўлса-да, улар бунда миллий белгиларга таяниши қатъиян назорат қилинган. Миллат эса, юқорида қайд этганимиздек, этник маънода тушунилар; муайян маъмурий бирлик, давлат ёки мухтор тузилма маълум этноснинг, миллатнинг ери деб талқин этилар эди. Бу эса ўша ҳудудда яшовчи бошқа этносларни автоматик тарзда *миллий озчилик* мақомига тушириб қўярди. Бу ҳол, ўз навбатида, этник гуруҳлар ўртасида ихтилоф оловини алангалатар, *менинг ерим, келгинди* риторикасини кун тартибига чиқарар эди. Миллий-маъмурий бўлиниш маҳаллий аҳоли онгида қизиқ тасаввурларни уйғотган: яқиндагина “...истон” номини олган мамлакатларнинг *титул миллати* бу ерга бошқа миллатлар қандай келиб қолганини тушунолмади. Ваҳоланки, бошқа этнослар ҳам бу ерларда азал-азалдан истиқомат қилиб келган. Минтақада бугун бўй кўрсатаётган миллий ихтилофлар илдири ўша даврга бориб тақалади.

Иккинчидан, тан олинган этник миллатлар ўз институти, расмий тарих, ёзма тил, герб, байроқ ва мадҳия каби атрибутларга эга бўлиши лозим эди. Шу йўл билан уларнинг расмий эътирофи мустаҳкамлаб қўйилди. Миллат сифатида тан олинган ўз ерига, демакки, моддий-маънавий ресурсларига эга бўлиш дегани эди. Шу сабабдан миллий лойиҳалар ўртасида ўзига хос кураш кечди. У кезлар Марказий Осиёда, мусулмон Шарқда бўлганидек, оврупоча мезондаги миллатлар йўқлиги боис зиёлилар ўз ўлчам-мезонларига кўра турли этник, ҳудудий ва ҳатто этнографик миллатлар лойиҳаларини Марказга тақдим этиб,

ўз улушини юлиб олишга ҳаракат қилди.* Шу тариқа аввал-бошда режалаштирилган Ўзбекистон, Қозоғистон ва Туркменистондан ташқари Қирғизистон, Тожикистон, Қорақалпоғистон ва Бадахшон миллий лойиҳалари маъқулланди. Айрим экспертлар ва тарихчилар бугунги миллий вазиятни ўтмишга татбиқ этган ҳолда мазкур тузилмаларни ўша халқларнинг “тарихий ютуғи” деб баҳолайди. Конструктивистик дунёқарашга мувофиқ, аввал миллат ғояси юзага келган, сўнг миллатлар ва уларнинг давлатлари пайдо бўлган. Зотан, бу тарихий воқеаларни ҳар хил талқин қилиш мумкин: янги миллатлар пайдо бўлиши, маҳаллий аҳолининг парчаланиши, анъанавий ўзлик ғоялари инқирози.

Мухтасар айтганда, СССРнинг миллий сиёсати минтақанинг сиёсий, маданий қиёфасини, ўзликлар тизимини бутунлай ўзгартириб юборди. Чор империяси вассалларнинг, Туркистон ўлкасидаги маҳаллий аҳолининг турмуш тарзини ўзгартирмаган бўлса, шўро давлати жамиятнинг барча жабҳасига аралашини маъқул кўрди. Янги социалистик миллатлар ғояси вужудга келди, уларни миллат ўлароқ тасдиқлаб, ҳар бирининг ўзига хос тарихи ва маданиятини тартиблашга маблағ ажратилди. Бу йўлда ихтилоф учқунлари ҳам чақнаб турди – узоқ муддат қўшничилик қилган минтақа халқларининг тарихи ва маданиятини аниқ чегаралаш душвор эди. СССРда замонавий ўзлик таълимоти ўтмишга татбиқ қилингани, яъни ўтмишдан ҳам тожиклар, ўзбеклар, қозоқлар излангани сабабидан “фалон тарихий шахснинг миллати нима бўлган?”, “фалончи давлат қайси миллатга

тегишли?” сингари саволлар юзага келаверди. Ҳар бир давлат маълум этник миллатнинг тарихий ери саналгани боис, бир томондан – ўзбеклар ёки тожикларнинг тарихини Ўзбекистондан ёки Тожикистондан ташқарида излашга зимдан норасмий тақиқ ўрнатилган бўлса, бошқа томондан – ҳар бир республиканинг титул миллати бошқа гуруҳларни ассимиляция қилиш, сиқиб чиқаришга интилар эди.

Марказий Осиёдаги миллий қурилмачилик ишлари ҳали ниҳоясига етмаган, зиддиятлар бартараф этилмаган бир вақтда СССРнинг ўзи тарихга кўмилди. Ўз ҳолига қолдирилган постсовет миллатчиликларининг ривожига эса бошқа ўзганга бурилиб кетди.

СССРда миллатчилик бўлмагани, байналмилалчилик ва халқлар дўстлиги тарғиб қилинганини аксиома ўлароқ қабул қилган айрим рус постсоветологлари 90-йилларда кутилмаганда радикал миллатчилик ҳаракати вужудга келганидан таажубга тушди. Тадқиқотчи Меҳмет Вулқон Қошиқчи уларга жавобан миллатчиликлар ҳамиша мавжуд бўлгани, тинч-тотув ҳаёт дафъатан барбод бўлгач, миллатчилик янги шароитга мослашиб, этник детерминизмга дўнганини таъкидлайди (*Как выйти за рамки “хронической этнофилии”? Размышления о шовинизме, социальной несправедливости и будущем в Казахстане.* <https://caanetwork.org/>).

АҚШлик социолог Рожерс Брубейкер вазиятни янада чуқур таҳлил қилиб, қизил империя парчалангач, постсовет муҳитида юзага келган миллатчиликни қуйидагача таснифлайди:

* *Машхур ўзбекинонос Эдвард Оллвортнинг фикрича, Марказий Осиёдаги миллий чегараланишда аксилўзбек кайфияти яққол кўзга ташланади. Негаки, ўзбеклар минтақанинг энг фаол ва йирик этник гуруҳи сифатида уни бирлаштириши ва кучларни Марказдан ажратиб чиқишга сафарбар этиши мумкин эди: Allworth E.A. The Modern Uzbeks. From the Fourteenth Century to the Present. A Cultural History. Stanford, Hoover Institution Press, 1990.*

Арне Хаугеннинг фикрига кўра, аксинча, миллий чегарани белгилашда ўзбекларга алоҳида эътибор қаратилган, кўп баҳсли масалалар улар фойдасига ҳал қилинган: Haugen A. The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia. New York, Palgrave Macmillan, pp. 206-207.

- *шаклланаётган миллатчилик* — янги ташкил топган давлатларда янги сиёсий муҳитда давом этаётган, титул миллатга таянган миллатчилик. Миллатчиликнинг бу тури деярли барча мустақил постсовет республикаларига хос. Тадқиқотлар миллий қурилмачилик якунига етмагани, титул миллат ҳали ҳам заиф позицияда тургани, фуқаролик миллатини яратиш бўйича ишлар изчил олиб борилмаётганини кўрсатади;
- *трансчегаравий, тарихий ватан миллатчилиги* — янги мустақил давлатлар қўшни мамлакатларнинг маълум ҳудудларини ўз “тарихий ватани”, у ерда яшовчи миллатдошларни “четдаги ватандош” деб билиши, қўшни республикаларнинг бир-бирига ҳудудий даъволарида намоён бўлади;
- *миллий озчилик миллатчилиги* — иттифоқдош республикалар Марказдан мустақил бўлгач, энди республикалар ичидаги миллий озчилик ўзини титул миллат ассимиляциясидан қутқариш ва маълум ресурсга эга бўлиш учун интиломда (*Brubaker R. Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe. Cambridge, Cambridge University Press, pp. 4-6, 9*).

Яқин ўтмиш воқеалари бугунимизга ҳам таъсир кўрсатади. XX аср бошида минтақада олиб борилган миллий қурилмачилик мунозаралари ўзлик таълимотларини расмийлаштириб, символик капитал — яъни миллий тарих ва маданият ҳақидаги билим ва қарашларни шакллантирди. Бугун ундан воз кечиш имконсиз: миллий тарих ва маданий меросга доир қарашлар, билимлар ва уларни “тўғри” талқин қилишга мўлжалланган парадигмалар миллий ғурур объектига айланган. Нафақат оддий одамлар, балки элита ва зиёлилар ҳам умумқабул қилинган бу па-

радигмалардан чиқиб кетиш мумкинлигини тасаввурига сиғдиролмайди; буни миллий ғурурга, давлатчилик асосларига таҳдид дея баҳолайди. Бизнингча, бу ҳол миллий ўзлик қурилиши якунланмагани, бир меъёрга келмагани, унга мансуб одамлар яхлит ғурух ўлароқ жамиятда мустаҳкам позиция эгаллаганига ҳали ишонмаслигини кўрсатмоқда. Этник ихтилофлар ҳам ана шу нотугаллик ҳамда ишончсизликдан келиб чиқади.

Шўро болғаси, мустақиллик сандони

1990-йилларда Марказий Осиё республикалари ўзлик таълимотини қайта кўриб чиқиш имкониятига эга бўлди-ю, бундан фойдаланмади — бир қанча номларни тиклаб, совет даврини қоралаш билангина чекланди, холос. Натижада, совет идеологиясидан у қадар фарқ қилмайдиган, лекин мустақил давлатларнинг ўзига хослигини кўрсатишга даъвогар дурагай мафкуралар шаклланди. Бир томондан, шўро воқелигига мўлжаллаб ишлаб чиқилган миллий таълимот замонавий талабларга жавоб бермас, янги жамиятнинг маънавий эҳтиёжини қондиролмас эди. Бошқа томондан, ўзлик таълимотининг жиддий таҳрирга учраши қалтис оқибатларга, масалан, чегаралар кўриб чиқилишига олиб келиши мумкин эди. Шунинг учун тадқиқотчилар кўпинча мустақил республикалардаги охиригача етказилмаган миллий қурилмачиликни ғоявий сусткашликка эмас, эҳтиёткорлик ва мурасағушликка йўяди.

Сирасини айтганда, Марказий Осиё давлатларидаги миллатчилик совет болғаси ва мустақиллик сандони орасида қолиб кетмоқда. Бошқарув ўтмиш тузум меросидан чўчиб, муқобил йўл сифатида таклиф этилаётган либерал, диний ва анъанавий ўзлик таълимотига қайтишдан ҳадиксираётир. Лекин буларнинг ўртасида турувчи ёхуд туб

бурилиш яшагга қодир модель ҳозирча тақдим этилмади. Аслида, совет даврида вужудга келган маънавий капитал ва у келтириб чиқарган муаммолар билан бундай долзарб вазифани амалга ошириш душвор. Миллатнинг этник маънода талқин этилиши эса фуқаровий миллатчиликка асосланган жамият қуриш умидларини чиппакка чиқаради. Этник миллатларнинг ички ва ташқи зиддиятлари борлиги, минтақадаги турли миллатчиликлар тарих ва бугуннинг кесишув нуқтасида муросасиз позицияда тургани ихтилофсиз қўшничиликни шубҳа остига қўяди. Демак, минтақада Масанчи фожиаси такрорланмаслиги учун одамлар онгини ўзгартирмоқ лозим.

Инсониятни қандай истиқбол кутмоқда?

Одамзод ривожланиш даражаси билан ҳар қанча кеккаймасин, ҳамма ҳам тараққиёт мевасидан бирдек баҳраманд бўлолмаётир. Ҳали юз миллионлаб одам очлик, муҳтожлик ва қашшоқликда яшайди; ибтидоий босқичда қолиб кетган қабилалар бор. Шунингдек, очлик ва касалликлардан ўлиб кетиш хавфидан қутулган, лекин ҳали ҳам тўқис ҳаёт қуролмаган ўртаҳол юртлар борки, улар кўпчиликни ташкил этади. Қувиб етувчи иқтисодиёт шароитида яшаётган бу ўлкалар мутараққий дунё эллик-юз йил муқаддам изғиган сўқмоқлардан қайта йўл солмоқда: миллатчилик ғоясидан кўп азият чеккан Европа умуминсоний мафкурага талпинаётганида, ўртаҳоллар ҳали ҳам миллат қуриш, буюк боболари кимлигию тарихи қанчалар қадимийлигини аниқлаштириш билан банд. Бундай жамият нари борса велосипедни қайтадан кашф этишга эришади, янада ёмони – анъанадорликка қайтиши ҳам ҳеч гап эмас. Зеро, модернизацияни эпполлмаган жамият ташқи дунёдан ихота-

ланиб, миллий қадриятлар, маънавият ва миллий ғурур тарғиботиға ўтиб кетиши кўп бора кузатилган.

Жаҳон ҳамжамияти диққат марказида турган ана шундай минтақалардан бири, муваффақиятсиз модернизация туфайли кескин ортга қайтиб, ўртаҳолдан қочқин ва қашшоқлар маконига айланаётган Катта Яқин Шарқдир (бу истилоҳ Шом ва Форс кўрфази давлатларидан ташқари, Туркия, Шимолий Африка, Эрон, Афғонистонни ҳам ўз ичига олади). Сиёсатшунос Михаил Магиднинг фикрича, давлатчиликдан мосуво бўлаётган Сурия, Ливан, Ироқ каби мамлакатлар, бир томондан – анъанавий ва қабилавий тузумга қайтиш тарафдорлари (араб қабилалари, диний фундаменталистлар), бошқа томондан – сўл кучлар (Сурия курдлари, шаҳарларда мустақил бошқарувни жорий этаётган гуруҳлар) учун тажриба майдони бўлади. Қайси томон устун келиши ҳали мавҳум. Лекин урушлардан тўйган Ироқ ва Ливан ёшлари пойтахт кўчаларини тўлдириб, ўз норозилигини глобал сўл ҳаракатларга ҳамоҳанг этишга, Ҳонконгдаги намойишлар ва Европа сўл субмаданияти билан муштараклик топишга уринмоқда. Бошқа томондан, минтақа етакчилари – Туркия, Исроил, Эрон, Саудия Арабистони мувозанат сақлаш учун ҳарбий қудратини оширишга зўр берган. Ҳарбий жабҳага кўпроқ маблағ ажратилиши бошқа соҳаларнинг эътиборсиз қолиши, демократик институтлар заифлашуви ва муайян шахслар сиёсий қудрати ошишига сабаб бўлиши мумкин. Михаил Магиднинг таъкидлашича, бир нарсани аниқки, Яқин Шарқ биз билган эски ҳолатига қайтмай, йўқолиб кетган миллатлар ўрнида янгилари пайдо бўлиб, бу жараён қўшнилarga ҳам таъсир этмай қолмайди.

Мутараққий дунё эса ўзгача таҳдидлар қаршисида турибди. Ёшлар орасида сўл

ҳаракатлар қайтадан урфга кириб, аини чокда, муҳофазакор (консерваторлар) жиддий сиёсий кучга айланмоқда. Ҳар икки томоннинг танқиди остида қолган, мавқе-рутбасини бой бераётган либераллар умуминсоний ўзлик сари ҳаракатни давом эттира оладими? Бу борада уларга иқтисодий омил ёрдам бериши мумкин.

Урбанизация шиддатли суръатда давом этаркан, дунёнинг ҳатто қоқоқ давлатларида миллионлаб аҳолини бағрига олган космополитизм ўчоқлари – мегаполислар барпо бўлмоқда. Йирик давлатларда мегаполислар гигаполисларга айланмоқдаки, бу жараён шаҳарларни мустақил, ҳатто давлатлардан кучлироқ сиёсий кучга айлантириши мумкин. Социологлар ва иқтисодчиларнинг фикрича, бу – улкан шаҳарлардан иборат бўладиган янги дунёнинг бошланишидир (Асанов Э. *Инсоният келажаги: Гигаполислар миллий давлатлар ўрнини эгаллайдими?* <https://daryo.uz>).

Шаҳарлар йириклашишда давом этиб, мамлакат аҳолисининг асосий қисмини ўзида жам этгач, қолган ҳудудлар ҳамда марказий ҳукумат ўз аҳамиятини йўқотади. Мамлакат тақдири шаҳарларда ҳал бўлади. Бугун кўпгина ривожланган давлатларда аҳолининг пойтахт шаҳарларда тўпланиши мамлакат қиёфасини буткул ўзгартирмоқда. Бугун Лондон агломерациясида 20 миллион киши яшайди, бу – Британия аҳолисининг учдан бири демак. Сеул агломерациясида эса Жанубий Корея аҳолисининг ярми – 25-27 миллион киши умргузаронлик қилади. Мазкур давлатларда кўп сонли, таълим даражаси ва даромади бошқа ҳудудларга қараганда юқори, сиёсий фаол бўлган пойтахт аҳолиси кўп нарсани ҳал қилади.

“Москвада мамлакат аҳолисининг ярми яшаса, Россия сиёсий жиҳатдан бутунлай бошқа давлат бўлар эди”, деб ёзади М.Ма-

гид бир мақоласида (*Магид М. Цивилизация гигаполисов. Что придет на смену национальному государству?* <http://strelka.com>).

Кўплаб экспертлар пировардида давлатлар ва миллатларнинг йўқолиши, глобал дунё ва гигаполислар цивилизацияси вужудга келишини башорат қилмоқда. Масалан, Стокхольм иқтисодиёт мактаби профессори Кьелл Нордстрёмга кўра, давлатлар структура сифатида йўқликка юз тутаетир. Унинг фикрича, 50 йилдан сўнг 219 мамлакат ўрнини 600 шаҳар эгаллайди (*Nordström K.A. The City, The Power and The Glory.* <https://www.helsinkidesignweek.com>). Қайд этиш жоизки, олим бир оз шошган кўринади. Зеро, инсониятнинг жуда катта қисми ҳали бу жараёндан жуда узоқ бўлиб, ҳаётни миллат ва давлатсиз тасаввур этолмайди.

Foreign Policy журналининг собиқ бош муҳаррири, Жаҳон банки ижрочи директори Мойзес Наимга кўра, дунёда ҳокимият ниҳояси дея аталмиш жараён кузатилаётир. Аҳоли сони кескин ошиб, аксар давлатларда савод даражаси 100 фоизга етиши натижасида, жамият сиёсатни дуруст идрок этаркан, ижтимоий робиталар кенгаймоқда. Бошқарув тузилмаларига ўз шартини қўйишга қодир микроҳокимият марказлари (фуқаролик ҳаракатлари, диний жамоалар, машҳур блогерлар ва бошқалар) шаклланимоқда. М.Наимнинг тахминича, бундан буён марказлашган давлат ва кучли бошқарувга зарурат қолмайди (*Власти больше нет. Галина Юзефович – о двух книгах про феномены современного общества.* <https://meduza.io>).

Алҳосил, яқин келажакда ривожланган давлатларда аҳолининг мутлоқ кўпчилиги йирик шаҳарларда ўрнашади. Хўш, гигаполислар одамлар ҳаёти ва тафаккурига қандай ўзгаришлар олиб киради? Бу борада қуйидаги фаразлар мавжуд:

— давлатчилик институти ўтмишга айланиб, бутун ҳокимият, моддий бойлик ва интеллектуал салоҳият шаҳарларда тўплангач, улар кучли марказларга айланади. Шаҳарлар ё янги кўринишдаги давлат тузилмаларига, ё давлат институтларисиз маконга айланаркан, уларни аҳолининг ўзи ёки, “ўнглари” тахминига кўра, корпорациялар бошқаради;

— миллат ва бошқа турдаги мансубиятлар аҳамияти йўқолиб, шаҳар ўзлиги миллийликдан устун келадиган ижтимоий макон вужудга келади.

“Гигаполисларда космополитизм ҳукмрон. Уларда юзлаб этник ва конфессионал тоифа вакиллари тўпланади. Лондонда яшайётган корейс, ҳинд, ирланд, олмон ва румин муҳожирлари — ким улар? Ким бўлишдан қатъи назар, уларнинг болалари Ҳарри Поттер ҳақидаги китобни ўқийди, қизиқишларига қараб клубларга боради, бир тилда гапирди. Улар инглиз, корейс, ҳинд эмас, улар — лондонлик” (*Магид М. Цивилизация гигаполисов. Что придет на смену национальному государству?* <http://strelka.com>).

Демак, бугунги кўринишдаги миллий таълимотлар заволи топиб, улар ўрнини ё шаҳар ўзлиги (этнохоронимия), ёки (гигаполислар ўзаро аҳил яшаса) умуминсоний ўзлик, космополитизм эгаллайди.

Фаразлар тўғри чиқса, гигаполисларда ҳамма ҳам бирдек фаровон яшаёлмай, қашшоқлик ва ижтимоий муаммолар кўпаяди. Этник ва диний қарама-қаршилик ҳам ўз-ўзидан йўқолиб қолмай, уларда этник ва ирқий геттолар вужудга келади. АҚШ, Франция, Россия, Германия, Польша, Венгрия ва Скандинавия давлатларида консерваторлар бош кўтараётгани, муҳожирларга қарши кайфият кучайгани ана шу янги, космополитик олам пайдо бўлишига қарши ўзига хос эътироз ҳисобланади.

Боя таъкидлаганимиздек, бу глобал тўфон бутун инсониятни ўз домига тортмайди. Зотан, миллатчиликни энди шакллантираётган, боринги, тирик қолиш учун курашишдек примитив поғонада қолиб кетаётган жамиятлар ҳали жуда кўп. Қолаверса, мутараққий дунё олдида ҳам талай муаммолар турибдики, ўзликлар тўқнашувида қайси кучнинг кўли баланд келиши ноаниқ. АҚШлик иқтисодчи Дарон Ажамўғли айтганидек, тарихда кўп нарса тасодифларга боғлиқ; кутилмаган қарорлар, ҳаракатлар тараққиёт аравасини буткул бошқа йўлга буриб юбориши ва юқоридаги фаразлар йўққа чиқиши ҳеч гап эмас. Афсуски, бизда ҳозирча кузатиш ва кутиш қисматиға бўйсунишдан бошқа йўл йўқ.

Аслида, одамни энг кўп қийнайдиган савол дунёнинг ўзгариши ёки ўзгармаслиги эмас, балки бу унинг ҳаётида қандай акс этишидир. Тарих ғилдираги бугунимизни эзиб-янчиб ўтиши, бир ҳаракатда сокин турмушимизни издан чиқариши ҳеч гап эмас. Шунинг учун ҳам одамзод келажакка разм соларкан, ўз истиқболидан ташвиш чекади.

Миллий ўзлик, умуман ўзлик таълимоти ҳаётимизнинг бир бўлаги бўлгани боис унинг яксон қилиниши, табиийки, одамни руҳий безовталиқ исканжасига ташлайди. Болалиқдан қон-қонимизга сингган, азалий ва ўзгармас деб ҳисобланган ақида тугаса, нима бўлади? Усиз бахтли бўла оламизми? Ана шу хил оғриқли саволлар тинчлик бермайди одамга.

Фан “ўзлик — ижтимоий ҳодиса” дейди. Шундай экан, у ижтимоий ҳаёт билан бирга ўзгариб бориши, такомиллашиши турган гап. Демак, эврилишлар инсониятни ҳалокатга етакламай, аксинча, тараққиётда яна бир поғона юқorigа кўтаради. Истиқболдан эса имкон қидирган маъқул. Мақолани содда ўзбекча тилак билан якунлайин: яхши гумонда бўлайлик!

ШУҲРАТ РИЗО

KINO SAN'ATMI YOXUD ERMAK?

Савол дабдурустдан ғалати туюлиши мумкин. Аммо еб-ичиш, меҳнат қилиш, ҳаракат, ухлаш, дам олиш инсон учун қанчалар зарур бўлса, руҳий-маънавий интилишлар, туйғуларни мунтазам озиқлантириш эҳтиёжи ҳам ундан кам аҳамиятли эмас. Инсониятнинг онгли ҳаёт тарзи шакллана бошлаганда ибтидоий тақлидий оҳанг – мусиқа, ҳаракат – рақс, деворий суратлар; кейинроқ қизиқчилик, ашула, муқаллидлик, томоша ўйинлар; ёзув ва тошбосма кашф этилгач – китоб, газета-журналлар шу хил эҳтиёжга жавоб ўлароқ пайдо бўлган. Ҳозир эса бу вазифа асосан телевизор, қўлтелефон, планшет,

ноутбук ва ҳоказолар зиммасида. Улар бешиқдан тор қабрга қадар инсониятнинг ажралмас йўлдоши бўлиб қолгандек. Бугун мазкур воситалар орқали инсон баҳраманд бўлмоғи талаб этилган, моддият мезонлари ила ўлчанмайдиган санъат ўрнини мўмай даромад манбаига айлантирилган санъатнинг олқиндиси – оммавий, аниқроғи, оломон маданияти ҳодисаси эгаллади; бу ҳодиса дақиқа сайин минг-миллионлаб кўпайиб борадиган вирус каби оламни қамраб олмоқда. У эндиликда қонга батамом сўрилиб, бутунбошли жамият кори-аъмолига айланарак, инсондек зоти шарифни не бир абгорлик сувратида шармисор эт-

моқда. Шаҳримиз марказига олиб борадиган шоҳқўчалар бўйлаб аста юрсангиз, ўнгу сўлдаги анвойи рекламалардан кўзингиз қамашади: “Баста”, “Миллион”, “Millenium” ва ҳоказо. Буларнинг бари томоша-эрмак, шоу чўпчак, кўнгилхуши. “Мана сенга олам-олам гул, этагингга сиққанича ол!”

Энди асосий мавзуга қайтсак: хўш, кино санъатми ёки?..

Ҳарқалай, менгача ва мен мансуб авлод кинони санъат ҳодисаси деб билардик. Йиғлардик, кулардик; экрандаги воқеаларни ҳаяжон ичра, юрак ўйноғида кузатардик. Айтишингиз мумкин: ҳозиргиларидан ҳам худди шу ҳолга тушади-ку! Тўғри, йиғлатиши, кулдириши, ҳаяжон уйғотиши мумкин. Аммо... аммо асл санъат берадиган таасурот шамолдек олиб ўтувчи ҳолат эмас. У қалбни ўртаб, онгда талотўп ясайдиган ва ўша кечинмалардан бутун жисму жонингизда юксак маънавий мулк, руҳоний бисот барпо этадиган ҳодиса. У ўрни-ўрни билан юриш-туришингиз, гап-сўз ва муомала-муносабатингизда, ҳар турли фаолиятингизда намоён бўлади. У сизнинг тийнат-табиатингизга таъсир кўрсатиб, мағрурроқ қилади, илмда, ижодда, ҳаракатда янги-янги изланиш, интилишларга ундайди. У гўё тоғларнинг соф ҳавосига, чашмаларнинг зилолига ўхшаб – рух, кўр, қувват ва қудрат бағишлайди; ҳайрат кўзларини очиб, дунёга теран ва тийрак назар билан қарашга ўргатади...

Не бахтки, биз асл санъатга ошуфта, ошно бўлиб, шундай санъат муҳотида тарбия топдик. Гарчи энди бир оз эскичароқ, бир оз жўн ва бир оз кулгили, увароқ кўринсак-да, шуни ҳаёт ва санъат ақидасига айлантириб олганмиз. Камина комил ишонч билан тасдиқ этаманки, ҳа, кино – санъат, санъат бўлганда ҳам чин инсоний

фазилатларни тарбиялайдиган, бадиий тафаккур ва дидни шакллантирадиган, маърифат ҳамда ибрат ташийдиган, инсон қалбини юмшатиб, фикратга маёқ берадиган, қиёси кам, такрори душвор санъат!

Энди шу мезонга таяниб сўнгги йилларда ўзимизда яратилган тарихий-бадиий фильмларга назар солайлик. Икки-уч йил оралиғида “Исломхўжа”, “Имом Исо ат-Термизий”, “Берлин – Оққўрғон”, “Элпарвар”, “Саид билан Саида”, “Қўқон шамоли”, “Авлоний”, “Исҳоқхон Ибрат”, “Илҳақ”, “Фариданинг икки минг қўшиғи”, “Рангсиз тушлар” каби бадиий фильмлар томошабин эътиборига ҳавола қилинди; “Муҳаббат баҳори” (Ҳамид Олимжон ва Зулфия) фильми деярли тайёр бўлиб қолди. Санаб ўтилганларнинг аксарияти эшиклар турмини бузадиган оммавий томошабин нуқтаи назаридан, балки ўзига оҳанрабодек тортавермайдиган камтарона тажрибалардир. Навбатдагиларини ҳам, эҳтимолки, шундай қисмат кутаётир. Уларнинг барини катта санъат меъёрлари билан таҳлил этиб, баҳолаш бир оз мушкул; устига устак, томошабиннинг кўп-камлигини мезон биладиган мунаққидлар урчигани-да рост. Бироқ, унутмайликки, мазкур фильмларнинг ўз томошабини бор, ижтимоий тармоқлардаги баланд-паст гаплар ҳам мезон эмас. Қолаверса, жаҳон киноси буюклари – Тарковскийдан Абуладзегача, Паражановдан Сокуровгача – не-не улуғлар яратган дурдоналар ҳам, ҳарчанд

реклама қилинмасин, ўртамиёна эстрада хонандаси ё бирон бачкана шоу йиғадиган аудиторияни йиғолмаслиги бор гап.

Ишончим комилки, “Исломхўжа” бадиий-публицистик фильмидан сўнг “Илҳақ”қа киришган ва уни бир йиллик заҳматли меҳнат самараси ўлароқ яқунга етказган кинорежиссёр Жаҳонгир Аҳмедов ўз ижодий гуруҳи билан дастлабки тажрибадан кераклича сабоқ олиб, ижодий маҳорати юксала бораётганини кўрсатди.

Буюк муҳаддис Имом Термизий, Амир Умархону Нодирабегим, Исломхўжа, Абдулла Авлоний, Исҳоқхон Иброт, Саид Аҳмаду Саида Зуннунова номлари бугун бадиий фильм шаклида ўзбек хонадонига кириб бораётган экан, унинг миллат маърифати ва маънавий дунёси учун нечоғли зарур, нечоғли муҳим эканини изоҳлаб ўтиришга ортиқча зарурат йўқдир-у, лекин ўйлайман: биз миллат, халқ ўлароқ ўз тарихимизни бор буюклиги, бор мураккаблиги билан идрок эта олиш даражасига етдикми? Сўздан ишга, назариядан амалиётга ўта олдикми? Ўтмиш воқелигини, шу манзарада ижтимоий ўзликни англаш маърифати томон юз бурдикми? Ҳа, бу сўроқлар оғриқли, уларга ёруғ юз билан баралла ижобий жавоб айтиш ҳозирча хийла душвор. Сабаб шуки, тарихни англаш учун маърифий чора-тадбир, воситаларимиз ҳали анча такомил топтоғи зарур. Шундай экан, нега маърифат касб этишнинг санъаткорона йўллари изламай, оммавий маданият йўсинидаги ур-сур, от, қоч-қувла, ёқалаш-тепалаш... каби ҳолливудона усулларга танда қўйишимиз керак? Ҳолливуд-ку бунинг обдон ҳадисини олган, уларга тенглашиш душвор; унга кўр-кўрона эргашиш эса беўхшов тақлид бўлиб қолаверади. Бунинг ёрқин ва аччиқ мисоли – Болливуд.

Биз маънавий баҳра олиб, санъатидан мутаассир бўлиб, кўзёшлар тўккан; ҳис-туйғулар чандон жўш уриб, қани эди шундай муҳаббат соҳиби бўлсам, шундай дўст бўлсам, дея иброт олган “Бавжу Бавра”, “Девдас”, “Дайди”, “Жаноб 420”, “Сангам”, “Симладаги муҳаббат”, “Чангда қолган гул”, “Янги Дехли”, “Тош ва гул”, “Ҳамроз”, “Садоқат” каби ўнлаб мумтоз ҳинд фильмлари ўрнига фақат тижорат мақсадларини кўзлаган минглаб тақлидий блокбастерлар бутун ҳинд кино олами ишғол этди. Бу фильмларнинг томошабинни ҳаёлий манзаралар билан чалғитиб, вақтини ўлдириб берадиган, кўнгилочар эрмаклар экани ҳеч кимга сир эмас. Ҳа, ёқимли эрмак маблағ талаб этади; кўнгил очиб, ҳузурланиш учун пул тўлаш керак. Кино дунёси бир тўда ишбилармоннинг бойлик орттириш учун тушган рақобат майдони – серҳашам кино саройлари, кино шаҳарчалари, кино бозорлари бўлиб қолди...

Хўш, биз қайси йўлдан борамиз? Буюк Шекспир қаҳрамони айтмоқчи, “Ё ҳаёт, ё мамот: масала шундоқ!” Бу саволга жавоб излаб узоққа бориш шарт эмас. Президентимиз Шавкат Мирзиёев шу йил 20 январь куни Олий Мажлис Сенатининг биринчи мажлисидаги нутқида аниқ жавобни айтди: “Абдулла Авлонийнинг “Тарбия биз учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир” деган сўзларини такрор ва такрор айтишдан чарчамайман. Нега деганда, бу фикр бугунги кунда ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамиятга эга эканини унутмаслигимиз лозим...”

Тарих – буюк мураббий. Ҳар қандай миллат тарихни англаса, ўзини англайди. Ҳазрат Навоий айтадиларки, оламдан нокомил ўтиш – ҳаммомга кириб, нопок чиқмоққа ўхшайди. Санъат, жумладан, кино

санъатига ошнолик ҳам инсонни маърифат ва ҳайрат туйғуси билан поклайди, камолот сари етаклайди. Арасту айтмоқчи, ҳар қандай санъатнинг пировард мақсади – катарсисдир (тозариш). Акс ҳолда, одам санъатдан, кинодан нораво хулоса чиқариб, масалан, ғанимни ўлдириш, рақибни синдириш, ҳаром пул топиш, ўзидан сохта қахрамон яшаш, ғорат этиш... дарсларини ўрганади. Муҳаббат – оний лаззат, ватан – қаерда ҳузур топиб яшаса, ўша макон-маъвога мустаҳкамроқ ўрнашиш истаги ўлароқ англанади.

Тасаввур этингки, компьютер технологияларини ҳадди аълосида ўрганган зўр мутахассисга ватан, миллат туйғуси бегона. Ўша илму таълим нимага ёки кимга хизмат қилади? Албатта, кўпроқ ақча тутқазганга. Ақчани эса дунё ўзиники бўлмоғи учун интилаётган манфур ниятли ҳар қандай пулдор кас ҳам таклиф қилиши мумкин. 1945 йилда Хиросима ва Нагасакини вайрон қилган, ўтган асрнинг 80-йилларида Чернобиль фожиасини содир этганлар (бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин) айнан ўша – ватан ва миллат туйғусидан; меҳр-муҳаббат, қадрият, оқибат, олижаноблик фазилатларидан батамом маҳрум билимдонлар ва мулкдорлардир. Бу – одамда бутун Ер куррасини ағдар-тўнтар қилишга етарли билим, салоҳият бўлса-ю, меҳр-мурувват, ҳамият, бунёдкорлик ҳисси бўлма-са, ҳар қандай илму истеъдод вайронкор кучга айланишининг ёрқин исботидир. Яна бир гап: бир замонлар Альберт Эйнштейн, Нильс Бор, Андрей Сахаров каби буюк олимларнинг умуминсоният тараққиёти йўлида қилган кашфиётлари ғайриинсоний мақсадлар – уруш, оммавий қирғинбарот, зулм, зўрлик, истибдод учун хизмат қилдирилган эди. Ўшанда улар чуқур руҳий изти-

роблар гирдобиди қолиб, ўз кашфиётидан пушаймон бўлгани ҳам бор гап. Бу – ўша зотларнинг маънавияти, одамияти қанчалар юксаклигидан далолат. Андрей Сахаровнинг ўтган аср 80-йиллари СССР халқ депутатларининг съездида минбарга кўтарилиб, ҳар қандай зўрлик, куч ишлатишга қарши турли оммавий қирғин қуроллари йўқ қилиш хусусидаги нутқ ирод этгани бизнинг авлод хотирасидан ҳали ўчгани йўқ. Бу тоифа одамлар нафақат даҳо даражасидаги олим, балки буюк гуманист бўлиб ҳам жаҳон тарихига кирдилар. Санъат эса айнан ўша инсондўстликни – йўқ жойда уйғотадиган, бор жойда мукаммаллаштирадиган, юксалтирадиган кучдир.

Шу ўринда кионинг ғоявий-бадиий тарбия воситаси ўлароқ кўрсатган таъсирига бир тарихий мисол. Бугунги ўрта ва катта ёшдаги кино ишқибозлари яхши эслайдик, ўтган аср 30-80-йиллари оралиғида Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Белинский, Лев Толстой, Горький каби рус адабиёти классиклари; Мусоргский, Римский-Корсаков, Чайковский каби буюк композиторлар; Суриков, Репин каби мусаввирлар; Попов, Менделеев, Циолковский, Королёв каби улуғ олимлар ҳаёти, ижоди, фаолияти акс этган бадиий-маърифий фильмлар совет халқи, айниқса, русларда умуммаърифий маданиятни тарбиялади. Ҳозир бу фильмлар қўйилмайди, ҳатто эсланмайди ҳам. Аммо ўз даврида зарур хизматини бажарди. Бажардигина эмас, Иккинчи жаҳон урушида ғолиб бўлган, дашту кўриқ ерларни ўзлаштирган, фазони забт этган авлодларни тарбиялади; моҳияти империячилик, истибдод бўлган шўро салтанатини 70 йил барқарор қилди.

Ҳозир-чи? Сўнгги йилларда суратга олинган Сергей Есенин, Владимир Маяковский, Максим Горький, Фёдор Достоев-

ский каби адабий сиймолар; маршал Жуков ва Тухачевский каби ҳарбий саркардалар; Брежнев, Фурцева каби давлат арбоблари; Людмила Зикина, Александров ва Орлова, Вера Фёдорова, Владимир Висоцкий, Людмила Гурченко каби санъаткорлар ҳақидаги киносериаллар рус халқида, айниқса, ёшларда ватанпарварлик руҳиятини шакллантириш ва мустаҳкамлашда ҳазилакам аҳамият касб этяптими?! Бу фильмларни миллий ватанпарварлик тарбияси эмас, соф санъат ёки кассабоплик нуқтаи назаридан ўрганиб таҳлил қилиб, баҳолаб кўринг-чи, қандай манзара намоён бўларкан? Ёки шуларни катта кинотеатрларда намоиш этиб кўрайлик-чи, қанча томошабин чиқиб кетиб, қанчаси қоларкан? Албатта, манзара, реал ҳолат воҳ деярлик бўлмайди. Аммо... аммо ўнтадан, ҳаттоки юзтадан битта томошабин кўрса ҳам, бу фильмлар ўз вазифасини бажаради, сарф-харажатни оқлайди. Чунки мамлакат ва халқнинг тақдирига дахлдор вазиятда ўша бир-иккита сабр-тоқатли ёки фикрлашга, ўзлигини англашга интилаётган зиёли томошабинда кўпчилик зерикиб, кўрмай чиқиб кетган фильм ҳосил қилган маърифат фавқуллоҳда ҳал қилувчи роль ўйнаши ёки умумманфаатга дохил бирон бир лойиҳанинг туғилиши, амалга ошишига туртки бериши шубҳасиз. Шу маънода атоқли кинодраматург ва кинорежиссёр Андрон Михалков-Кончаловскийнинг фикрлари эътиборга молик: "Фақат тентаклар ўзгармайди... Глобаллашув давлатларнинг мустақиллигини маҳв этмоқда... Бизнинг томошабинлар эса таассуфки, борган сари киноамерикаликларга айланиб бораётир. Улар кино намоиши пайтида бодроқ ёйди. Нима учун кинода ҳозир шовқин кўп? Чунки ҳамма кавшаниб, нимадир чайнаб ўтира-диганлар учун кино яратади. Мен эса ки-

тоб ўқувчилар учун фильм суратга оламан. Мен ўғлимга таъкидлаб тураманки, китоб ўқимаётганларни китоб ўқиётганлар бошқаради..." Айнан шунинг учун ҳам кино вақт ўлдирар эрмак эмас, санъат, тарбия ва маърифатдир. Кинода қизиқарлилик маънавий фойдалилик тушунчасидан кейинроқ келса ва ҳатто анча орқароқда турса-да, зиён эмас. Эстрада ёки энг замонавий реп намуналарига ишқибоз мухлис мумтоз классик мусиқани эшитмаса, бу санъатдан воз кечилмайди-ку?! Шу маънода санъатни бизнес, тадбиркорлик, тижорат манбасига айлантириш нораводир. Бу истеъмолчилик кайфиятини кучайтиради ва охир-оқибат инсонлик шаън-шарафига номуносиб ҳаракатлар эшигини очади, бора-бора инсониятни руҳий таназзул сари бошлайди.

Шу кунларда бутун инсониятни таҳликага солаётган тожсимон вирус илоҳий тартиб-низомига амал қилмаслик, ҳатто унга зид бориш оқибати экани аён бўлмадики? Энди ҳам кўзи очилмаса, бани башарни яна не хавфу хатарлар кутаётган экан? Теран мушоҳада қилмоқ, самимий истиффорлар айтмоқ фурсати етди. Ана шу паллада Оллоҳ ақлу тафаккур, тил, қалб, туйғу, ижодкорлик каби неъматларни бахшида этган мавжудот – одамзодга борлиқдаги ўрни ва вазифасини маърифий кинолар воситасида ҳам англатмоқ даркор.

Алқисса, кино эрмак ҳам, сувдек оқиб келадиган даромад манбаи ҳам эмас. Кино – санъат, маърифат ва ибратдир. У – тарбиядир: фикр тарбияси, кўнгил тарбияси, туйғулар тарбияси; оламларни тутиб турувчи мувозанат мезонларидан бири.

Қизиқ, "Кино санъатми ёки..." деган саволни қайта-қайта такрорлаяпман-у, жўн бир машғулот билан вақтини беҳуда ўтка-

зиб ўтирган одам кайфиятига тушяпман. Нега? Негаки, бир юз йигирма беш йил аввал пайдо бўлган ҳодисанинг алифбосига бугун қайтиб ўтиришдан не наф? Кимга керак бу тахлит ўй-мушоҳада?

Ака-ука Люмерлар кашфиёти бизнеснинг батамом янги шакли ўлароқ майдонга келиб, не-не такомил йўллари босиб ўтди ва тасаввур қамраб олиши душвор миқёс касб этди. Кимдир уни кўнгилочар эрмакка йўналтириб, миллион-миллион даромад топди. Кимдир инсонни ва дунёни тозартирмак, тарбияламак усули ўлароқ ёндашди – ана шунда кино тасаввур, покиза туйғулар ҳосиласи ўлароқ мардлик, жасорат, олижаноблик, мурувват мадҳиясига айланди; бойиди, янги мазмун ва бадиият ила жиполанди.

Юнон драматургияси антик мифология негизида туғилиб-ривож топганидек, кейинги асрлардаги буюк адабий-бадий обидаларнинг бари эртаклардан ўсиб чиқди. Бадиий тафаккур ибтидоий тасаввурдан коинот қадар юксакликка кўтарилди; эртакларча қизиқарлиликдан туйғулар таҳлилига, рухий ҳолатлар тадқиқига кўчди; қалб аталмиш хилқат чексизликларини кашф этди. Инсон кўз қувончидан – қалб сафосига, вақт ўлдиришдан – вақт қадрини ҳис қилишга ўтди; ўзини маънан тафтиш этиб бойиди; рухий такомил туфайлидан ўзини ва Роббини таниди; эътиқодга юз буриб, умр мазмунини тайин этди. Комилликни соғиниб, Олий хилқатга зарра ўлароқ қўшилиб кетиш умидини маҳкам тутди...

“Кино санъатми ёки...” деган саволни бошқачароқ – “Инсон кўз қувончини тилайдими ёки кўнгил сафосиними?” шаклида қўймоқ ва жавобини ҳар бир одамнинг ўз ихтиёрига қолдирмоқ маъқул кўринади. Яъни янги Ўзбекистонни бунёд этаётган

халққа қай бири муҳим: Навоий бобомиз айтмоқчи, ҳаммомга кирдингми – кирдинг қабилида иш тутмоқми ёки покланиб, мурод ҳосил этмоқми?

Кундалик турмушда бир марта ишлатиладиган буюмлар бор. Бир гал ишлатасизу чиқинди қутига ташлайсиз. Улардан фарқли равишда кўп бора ишлатиладиган расмона буюмлардан фойдаланилгач, ювиб-тозалаб олиб қўйилади. Улар баъзан қимматли атиқа ўлароқ тарих, қадрият сифатида ҳам эътиборда бўлиб, асраб-авайланади. Йиллар оша кадр-қиймати ҳам ўсиб боради. Бадиий фильмларни ҳам шунга менгаш мумкин. Ур-сур, олди-қочди фильмлар; аччиқичак мисол узун, йўлакай тўқиб бориладиган енгил маиший сериаллар ўша бир марта ишлатилиб, чиқинди челака ташланадиган анжомларга ўхшайди. Бинобарин, ота-боболардан қолган ёки ўзим фалон пайт имкониятга эга бўлганимда сотиб олганман дея кадрланадиган, авлоддан авлодга ўтиб борадиган буюмлар каби асл санъат намунаси бўлган кинофильмлар ҳам маданий, рухий-маънавий қадриятдир. Уларни келажак авлодга беэиён, безавол мерос сифатида қолдириш, вақт-вақти билан энг қадрили тантана ва йиғинларда намойиш этиш ва мудом ҳайрат ва ҳаяжон манбаи ўлароқ эъзозлаш лозим.

Туйғуларни қитиклайдиган олди-қочдиларни кўрасиз, вақтингиз гўё хуш-хурсанд ўтади, унутасиз... Асл санъат эса кўнгил ва тафаккурни саросар этади, ўйлатади, йиғлатади-кулдиради, хотирага муҳрланади, маънавий бисотга айланади... Энди сиз аввалгидек эмас, бошқасиз; бу ўзингизга ҳам, ўзгаларга ҳам аста-аста сезилади. Вақти ва ўрни билан ўша маънавий унсурлар ҳаётингизнинг ажралмас бўлагига айланар экан, хайрли амалларга васила бўлади.

Хуршид ЙЎЛДОШЕВ

KECHAGI KUNDAN QOLGAN MAHDUDLIK

Асл санъат, унинг моҳияти нима? Санъатнинг вазифаси, имконияти нималардан иборат? Бу ҳодисанинг ижтимоий-сиёсий ҳаёт билан, мафкура билан робитаси қандай бўлмоғи лозим?

“Санъат доимо мафкура ва диний тажрибанинг ифодаси бўлиб, у айна чоқда сиёсий иродани ҳам намоён қилади”, деган эди Адольф Ҳитлер. Модомики, санъат мафкуранинг тарғибот қуроли экан, у доимо давлат назоратида бўлмоғи, у орқали фақат мақбул мафкура тарғиб этилмоғи лозим. Айна шу қарашни коммунистлар ҳам байроқ қилган. Улар учун ҳам санъат мафкура “тилмоч”и саналган. Коммунистик

ўтмишга эга жамият вакили сифатида бизнинг айрим замондошларимиз ҳам санъат тарғибот қуроли бўлиши керак деб билади. Аммо аниқ бир изчил мафкура бўлмаганидан “менталитет”, “миллийлик” каби тушунчаларни ўзимизга мезон қилиб олганмиз. Мазкур мубҳам ва мавҳум тушунчалар ўз ҳолича мафкура бўлолмайди. Шу боис ҳамон ўтмиш мафкура кўланкасига эргашаётгандекмиз.

“Ўлди”га чиқарилган мафкуранинг кўп иллатлари бугун ҳам яшаётгани, санъатга, адабиётга бўлган муносабатимизга жиддий таъсир кўрсатаётгани ғалат бир ҳолдир. Албатта, биз даҳрий мафкурадан воз

кечдик, миллийлик, ўзбекчилик, миллий маданият ҳақида тўлқинланиб гапира бошладик. Сиртдан қараганда, ҳаммаси рисоладагидек. Биз гўё тафаккуримизга сиртмоқ солган мафкурадан аллақачон қутулганмиз. Аммо, назаримда, бу чала-ярим ўзгариш бўлди. Негаки, шууримиз, зеҳнийтимиз буткул янгиланмади, тозармади.

Хўш, бугун биз санъатга қандай қараймиз? Ундан нималарни кутяпмиз? Ҳар қандай санъат асарида, дейлик, қўшиқда албатта ибрат, панд-насиҳат бўлиши, ҳечқурса, унда миллий-ахлоқий қадриятларимизга зид унсур бўлмаслиги шарт; адабиёт, кино ахлоқдан нақл этиши, ҳатто кулги асари ҳам шунчаки ҳажвия бўлиб қолмай, одамларга одоб ўргатиши керак; умуман, санъат санъат учун бўлмаслиги, у муайян ахлоқий, ғоявий аҳамиятга эга бўлиши, ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаши, уларга тўғри йўл кўрсатиши лозим – ана шу бизнинг бугунги санъатга доир ақидамиз. Санъат ва адабиёт аҳли ҳам юксак маданиятли, элга манзур, намунали, таъбир жоиз бўлса, конформист одам бўлиши керак. Аксар ижодий уюшмалар, бадиий кенгашлар ижодкордан шуни талаб қилади. Бу бизнинг ақида, фалсафамиз деяпман-у, аслида у ўзимизники эмас.

* * *

1946 йили шўро дохийси Иосиф Сталин санъат, маданият ва адабиёт вакиллари билан учрашувда уларга қатъий уқтиради: “Санъат санъат учун бўлиши мумкин эмас. Жамиятдан юқори турадиган ижодкор – ёзувчи, драматург, режиссёр ёки журналист йўқ, бўлмайди ҳам. Ундайлар бизга асло керак эмас”. Марксизм назариётчиси ва тарғиботчиси Георгий Плеханов “Санъат жамият учун аҳамиятли бўлган воқеалар,

туйғулар, фаолият жабҳаларини ифодаласа, одамларни шуларга тарғиб қилсагина ижтимоий аҳамият касб этади”, деб таъкидлайди. Бу – бутун шўролар империясида ҳукм сурган

санъат фалсафасининг мағзи. Шахс жамиятдан устун бўла олмайди. Жамоа қабул қилган ҳар қандай қараш, тушунча, қадрият айна чоқда ижодкорники ҳам бўлиши лозим. Санъатнинг қадри муайян ижтимоий, сиёсий, мафкуравий миссияни бажариши билан белгиланади. Ана шундай санъат асаригина яшашга ҳақли. Партия эса ижодкорнинг шундай асар яратишига кўмаклашади. Партия деганимиз – давлат. Давлат ижодкорга йўл кўрсатади.

Санъатга бўлган бундай советча ёндашув кўп жиҳатлари билан олмон нацистлари қарашларига ҳамоҳанг. Учинчи рейх пропаганда вазири Жозеф Геббельс санъатга нисбатан либерал ёндашув билан национал-социалистик ёндашувнинг фарқини бундай изоҳлайди: “Биз шахсни халққа алмаштирамиз. Маданият шахснинг эмас, халқнинг ижодий қудрати олий ифодасидир”.

Санъатга муносабатда коммунистлар ҳам, нацистлар ҳам давлатни шахсдан устун қўяди, санъатни ижтимоий-мафкуравий вазифалар қаричи билан ўлчайди. Либерал ёндашув эса буларнинг тамоман аксини таъкидлайди: санъатни давлат, ҳатто жамият эмас, шахс яратади. Санъат жамиятнинг эмас, инсон ботини, моҳиятининг намоён бўлишидир. Санъатнинг қиймати

**Санъатни давлат, ҳатто
жамият эмас, шахс яратади.
Санъат жамиятнинг эмас, инсон
ботини, моҳиятининг намоён
бўлишидир. Санъатнинг қиймати
унинг ўзидадир, сиёсат, мафкура
ёки давлат билан боғлиқлигида
эмас. Бинобарин, ижодкор
устидан назорат ўрнатиш
нораво.**

унинг ўзидадир, сиёсат, мафкура ёки давлат билан боғлиқлигида эмас. Бинобарин, ижодкор устидан давлат цензураси ва жамоавий назорат ўрнатиш нораво.

Национал-социализм ва социалистик реализмнинг бугунги воқелигимизга нечоғли алоқаси бор?

Марксчилар санъат воқеликни нафақат реал акс эттириши, айтиш чокда уни ўзгартириши ҳам керак, деб ҳисоблаган. Ленин издошлари учун фан табиатни ўрганиш, уни забт этиш қуроли бўлса, санъат жамиятни бошқариш, одамларни ўзгартириш воситасидир. Шу тариқа ижодкорлар тарғиботчи, инқилобчи сифатида майдонга чиқди. Яъни ижодкорлар биринчи галда одамларнинг мафкуравий оқартуви билан шуғулланиши, уларнинг ўз ижтимоий миссияси бўлиши лозим. Ижод маҳсули муайян ижтимоий аҳамият касб этиши шарт, акс ҳолда, у ахлоқсизлик, бузғунчилик ёки вақтни беҳуда совуришга сабаб бўлади. Айтиш шу қараш адабиётшунослик, кинотанқидчилик, умуман, санъатшуносликнинг қон-қонига сингдирилган. Бирор бадиий

асар ёзилса, аввало унинг ғояси текширилган. Асарда муаллифнинг ғоявий қарашлари бўртиб туриши, илғор, бунёдкор совет кишиси фазилатлари ифодаланиши, шўро жамияти эришаётган ютуқлар баралла тараннум этилиши, мухтасар айтганда, у албатта мафкурага хизмат қилиши шарт бўлган.

Хўш, бугун нима ўзгарди? Бу борада бир неча мисол келтирайлик-да, ҳулосани ўқувчининг ўзи чиқарсин.

Ортимиздаги маданият муассасаларидан бирининг низомида “эстрада, миллий рақс ва хореография санъати, опера ва оркестр ижрочилиги орқали ёшлар қалби ва онгида миллий ўзликни англаш, юксак маънавият, инсонпарварлик анъаналарига садоқат туйғуларини шакллантириш, маънавий таҳдидлар, шу жумладан, “оммавий маданият”, радикализм ва диний экстремизм каби ёт ғояларга қарши маънавий имунитетни мустаҳкамлаш” асосий вазифалардан бири экани қайд этилган. Шунингдек, муассаса “миллий менталитетимизга мос бўлмаган, ёшлар тарбиясига салбий таъсир кўрсатувчи, енгил-елпи концерт дастурлари намойиш этилишига йўл қўймаслик чораларини кўриш”га масъул экани белгиланган. Гарчи давлатнинг ижодкорлардан буни бевосита талаб қилиши тўғри бўлмаса ҳам, ҳарқалай, диний радикализм ва экстремизмга қарши курашнинг нима-лигини бир қадар тушунмоқ мумкин. Аммо маънавий таҳдидлар, “оммавий маданият”га қарши кураш, ёшларга миллий ўзликни англатиш каби талабларни қандай баҳола-са бўлади? Советлар марксча идеалларга мос бўлмаган, нацистлар эса “олий ирқ”ни маънавий телба қиладиган асарларни ман этган бўлса, бизда менталитетга мос келмаганлари тақиқланадими? Ҳатто баъзи

зиёлилар “оммавий маданият” миллатимиз генофондини бузади деганга ўхшаш ғайриилмий лаҳжада гапирмоқда. Бизнингча, санъат асари ёки оммавий маданият “миллат генофонд”ини бузади дейиш, аввало генетикадан беҳабарликдир. Бошқа томондан, маданий унсурлар инсон генига таъсир қилади дейиш ирқчи мафкураларга хос қараш экани аён.

Яна бир маданият муассасаси бадиий кенгаши киносценарийларни баҳолаётганда уларда “Ўзбекистоннинг ўзига хос ижобий нуфузи кўрсатиб берилгани; мамлакатда эркин демократик жамият қуриш йўлида юз бераётган ўзгаришлар ва реал ютуқлар, миллий мустақиллик ғоясининг моҳияти акс эттирилгани”ни эътиборга олиши лозим экан. “Бизнинг ижодкор совет интеллигенциямизнинг бугунги вазифаси гўзал, оддий совет кишисини, унинг ижобий жиҳатларини кашф қилиб, кўрсатиб беришдир. Мана шу бугунги адабиёт ва санъатдаги бош йўлимиздир”, деган экан И.Сталин. Киноасарларга қўйилган талаблар бизнинг ҳамон ўтмишдаги “бош йўл”дан четга чиқмаганимизни кўрсатаётгандек...

Шўролар даврида ижодкорларнинг асарлари социалистик реализм мезонларига кўра баҳоланган. Яъни санъат асарининг партиявийлиги (бугун бизда миллийлиги дейиляпти), ғоявийлиги (бугун – мустақиллик ғоясини нечоғли акс эттиргани, маънавиятга мувофиқлиги) ва шўро кишисини идеал қиёфада акс эттириши эътиборга олинган.

Хўш, нима ўзгарди?..

* * *

Мустақил бўлгач, коммунистик мафкурадан қутулдик, деб ўйлаган эдик. Аммо бу шунчалик қудратли ва жозибали мафкура

эканки, марксчининг собиғи бўлмас экан. Ҳатто адашибман, бу мафкура алдамчи экан деб очиқ тан олган собиқ тарафдорлар ҳам кечаги маҳдуд қарашдан буткул фориғ бўлиши дарғумон экан.

Алҳол, зиёлиларимиз, хусусан, санъат соҳаси мутахассисларининг онгида “санъат мафкурага хизмат қилиши шарт” деган ишонч сақланиб қолди. (Мафкура деганда ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи, идеалдаги тартиботни яратишга хизмат қилиши кўзланган ғоялар тўплами назарда тутилаётир.) Тўғри, коммунизмнинг гўрига ғишт қалаб, беармон танқид қилинди. Тўғри, хусусий мулк эътироф этилди, бозор иқтисодиёти йўли танланди. Аммо марксизм шундангина иборат эмас-да. Зотан, шўро даврига тош отувчи танқидчилар ҳамон марксча тутумда эди. Илло ўзини марксчи деб атамасди, холос.

Сўнг яна ўша эски касаллик хуруж қилди. Санъаткор замона қаҳрамонини яратиши керак, нега бугунги бадиий асарларда замона қаҳрамонлари йўқ дея муҳокамалар бошланди. Асарларда янги жамият қураётган илғор совет кишиси гавдалантирилиши керак, деган даққи талабнинг янгича кўринишидир бу. Фақат “илғор совет кишиси” истилоҳи ўрнини “замона қаҳрамони” эгаллади. Замон қаҳрамони бошқаларга ҳар жиҳатдан ўрнатилган бўлиши, уларнинг ғоясини тўғрилаши лозим. Ҳар бир ижодкор ўзига хос бир олам, алоҳида бир шахс. Нима учун у замонамизга мос қандайдир ягона қаҳрамон ҳақида ўйлаши керак? Нима учун у жамиятга қаҳрамон ясаб бериши керак? Нима учун у ҳамма замонлар ва маконлар учун қадрини йўқотмайдиган асарлар яратиш ўрнига кичик бир ҳудуд, муайян сиёсий-иқтисодий макон учун ижод қилиши керак?

*Санъатга мафкуравий
талаблар қўйиш уни ўлдиради.*

*У санъат эмас, морализмга
айланади. Оқибатда муқаддас
қадриятларнинг қиммати
йўқолади...*

*Морализм ахлоқни чиндан
тарғиб этиш ёки ахлоқлилик
маҳсули эмас, балки ахлоқсизликни
паналаш учун ниқобдир.*

Авваллари “бузғунчи буржуа маданияти” қораланган бўлса, бугун “Ғарбдан келатган бузғунчи оммавий маданият” танқид қилинмоқда. Авваллари бузғунчи, тараққиётимизни кўролмаётган капиталистлар ҳақида гапирилган бўлса, бугун ташқи кучлар, ташкилотлар, шахслардан нақл этилмоқда... Биз бу ўринда фақат шакл ўзгарганини кўраётирмиз.

Санъат, адабиёт вакиллари нозоратдаги ноҳукумат ижодий уюшмаларга бириктириб, тизгинда тутиш, муайян қолипга тушмаган асарларга қарши курашиш, ижодкорларнинг ўзини эса, дейлик, лицензиядан маҳрум қилиш, ўз ишини оммага намойиш этишига тўсиқ қўйиш, гапга кўнадиганларини мукофотлаш каби амалиётлар бизнинг қанчалик “собиқ” коммунист эканимизни эслатмаяптими? Коммунистик ёки умуман тоталитар ўтмишга эга бўлмаган бирор юртда адабиётга, санъатга бундайин талаб қўйилмайдиган чоғи...

Хўш, бугун яна нималарга гувоҳ бўлмоқдамиз? Гоҳида қўшиқчилар ахлоқсизликда, ҳажвчилар жамиятга ахлоқ-одоб ўргатадиган дастурлар тайёрлаш ўрнига ғоявий пуч чиқишлар қилишда айбланади. Бирор

бадий асар ҳақида сўз кетса, унда қандай ахлоқий ғоя ифодалангани, кино ҳақида сўз кетса, у ёшларга йўл кўрсатмоғи лозимлиги ҳақида гапирилади. Хориж кинофильмларидан интим саҳналар қирқиб ташланади. Бадий асарларда андак “бепарда” манзара бўлса, бу ахлоқсизлик ёшларни бузади, деб дод-вой солинади. Хуллас, санъатга, адабиётга унинг ўз ички қонуниятларига кўра эмас, мафкуравий талабга асосан баҳо берилади.

Бу ўринда масала санъатда ахлоқий, ғоявий ўзак бўлиши мумкин ёки мумкин эмаслиги ҳақида эмас, ижодкорга ташқаридан босим ўтказилиши, унга ўз ижод маҳсулига қандай ғоя сингдириши жамият ёки давлат томонидан белгилаб берилиши ҳақидадир. Бошқача айтганда, бу – ижодий эркинлик масаласидир. Санъат асарининг қадрини туширадиган иллат унинг ғоясизлиги ёки ахлоқсизлиги эмас, носамимийлиги, ясамалигидир. Қолаверса, ғоявийлик ва ахлоқийлик каби талаблар осонгина суистеъмол қилиниши, ижодкор эркини бўғиб қўйиши мумкин.

Агар биз ижодкордан ижтимоий талабларга бўйсунитиш, жамиятдаги ҳукмрон қарашларга кўништи, миллийлик ва менталитетгагина мос фикрлашни талаб қилсак, у қандай қилиб ижтимоий иллатларни фош эта олади? Бугуннинг эҳтиёжи, талаблари билан яшаётган ижодкор қандай қилиб келажак авлод учун ҳам ижод қила олади? Келажак авлод бошқача фикрлаши, бугунги қарашлар эскириб қолиши мумкин-ку! Совет даврида яратилган ва ўша муҳитнинг талабларига мувофиқ келган қай бир асар бугунгача сақланиб қолди? Биз бугун миллийлик, менталитет деб атаётган ва ҳар ишимизга мезон қилиб олаётган тутумлар ҳам мудом ўзгаришда эмасми?!

Бундан бир аср аввал паранжи ташлаган аёллар бузуқи деб айбланган, бугун эса рўмол ўраганларга олақараш бор. Хўш, буларнинг қайси бири миллийлик? Бир аср аввал яшаган ўзбекнинг менталитетими ёки бугунги ўзбекини? Яна бир аср ўтиб бу менталитет деганимиз қай томон йўрғалашини ким билади? Шундай экан, бу қадар ўзгарувчан қарашлар, туйғулар, ишончлар асл санъат асарлари учун мезон бўла оладими?

Муштарий санъат асарида умуман ғоя бўлмаслиги керакми, дея эътироз билдириши мумкин. Асарига қандай ғоя сингдириш ижодкорнинг шахсий ишидир. Унга мана бу ғояни сингдирасан, деб айтиб бўлмайди. Уларнинг баҳосини эса вақт беради.

Санъатга мафкуравий талаблар қўйиш уни ўлдиради. У санъат эмас, морализмга айланади. Оқибатда муқаддас қадриятларнинг қиммати йўқолади. “Маънавият”, “ватанпарварлик” каби тушунчаларнинг мажбуран сингдирилиши қандай оқибатларга олиб келганини кўриб турибмиз. Бугун биров ватанпарварликдан сўз очса, ё ниманидир ўғирлаяпти ёки бирон лавозиму мукофотга кўз тиккан деб гумон қиладиган бўлиб қолдик. Носамимийлик, зўрма-зўракилик охир-оқибат акс натижа беради.

Афсуски, морализм ахлоқни чиндан тарғиб этиш ёки ахлоқилик маҳсули эмас,

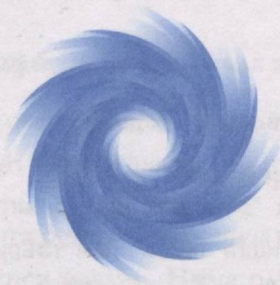
балки ахлоқсизликни паналаш учун ниқобдир. Маънан таназзулга юз тутган, мунофиқлик илдиз отган жамиятларда ахлоқ ҳақида кўп гапирилади. Ҳа, фақат гапирилади, вассалом.

* * *

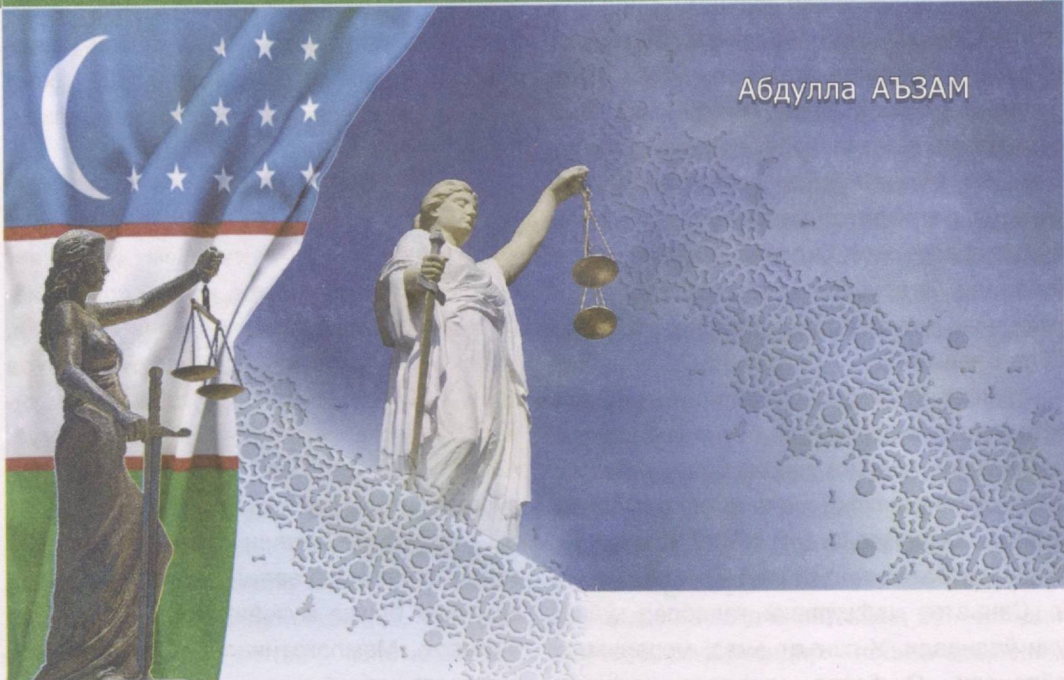
Шундай қилиб, коммунизм куёшининг ботиши билан зулматда қолган совет зиёлилари ўзига янги чироқ ахтара бошлади. Ўзбекчилик, менталитет, миллий мафкура каби тушунчалар пайдо бўлди. Бу тушунчалар эски мафкура ўрнини эгаллади гўё. Аммо унинг андозаси эски мафкура “қовурғалари”дан ясалган эди.

Таассуфки, янглиш тушунчалар шўро зиёлиларидан ёш авлодга ҳам ўтди. Чунки ёшларда бошқа муқобил вариантнинг ўзи бўлмади. Мамлакатнинг дунёга етарлича очилмагани, зиёлилар ҳамон дунёга рус тили орқали, яъники рус маданияти дарчасидан боқиши мафкуравий маҳдудликда қолишимизга олиб келди. Руслар ҳам биз каби *homo sovieticus* экани ва ўзимиз эса постколониал тафаккурга банди эканимизни ҳисобга олсак, бу борада чинакам эркинликка чиқиш осон кечмаслиги аён бўлади.

Бизнингча, жамиятда тафаккур тарзи ўзгариши керак. Аммо бундай ўзгариш юқоридан бошланади, қуйи қатламдан эмас...

Абдулла АЪЗАМ

BALOXO'RLIK

- Коррупция – даврнинг энг даҳшатли эпидемияси, том маънодаги тожсимон вирус.
- Европа адабиётида фоҳишалик энг кўҳна касб саналади. Коррупция бу жиҳатдан яна ҳам кўҳнароқ: милoddан аввалги XXIV асрда Шумер ҳукмдори Уруинимгин порахўрликка қарши қонун қабул қилишга мажбур бўлган.
- Пора берган уни ўн баробар кўпроқ қилиб қайтариб олиш тараддудида бўлади.

Афлотун (мил. авв. V аср)

- Тарихда бус-бутун давлат коррупция ботқоғига ботганига мисол – Рим империяси. Бунга ўзи шохид бўлган Нумидия шоҳи Югурта (II аср боши) Римни “мунофиқ шаҳар, агар харидор топилса, таг-туғи билан сотилишга тайёр” дея таърифлаган экан. Айнан Римда сенаторлар сотила бошлаган.

- Қуръони карим порахўрликни ҳаром қилган: “Мол-дунёларингизни ораларингизда ноҳақ – ҳаром йўллар билан емангиз! Ва билиб туриб, одамларнинг молларидан бир қисмини ҳаром йўл билан еиш учун ҳокимларга узатманг!” (“Бақара”, 188-оят; Алоуддин Мансур таржимаси)

➤ Булардин гар аъло, гар адно дурур
Ким, андин халойиққа изо дурур.
Шаҳ ўлтурмак авлодур ул элни бот
Ки, дебдур Набий: “Уқтул ул-муъзиёт”.

Алишер Навоий (“Маҳбуб ул-қулуб”дан)

(Мансабдор каттами-кичикми, элга азият етказар экан, ҳукмдор ундайларнинг уруғини қуритса аъло иш бўлади. Зотан, Муҳаммад с.а.в. ҳадисидурким, “Азият етказувчиларни даф қилинг”.)

- Пулга ҳамма нарсани сотиб олиш мумкин деб ўйлайдиганлар биринчи навбатда ўзларини сотишга тайёр одамлардир.

Френсис Бэкон (1561 – 1626)

- Коррупциялашган давлатда ҳалол хизматчилардан хавфлироқ одам йўқ.

Александр Герцен (1812 – 1870)

- Коррупционерларнинг елкасида нархи ёзилган поғони бўлса, одамлар қийналмас эди.

Марк Твен (1835 – 1910)

- “Чегарага яқинлашяпмиз. Кимда контрабанда бўлса, “кўк”идан тайёрлаб турсин”.

Бир мамлакат божхонасида қулоққа чалинган гап

- Агар муҳр тагига пул қўйилмаса, босганда сиёҳи чиқмай қолади.

Порахўрнинг “ҳикмат”и

- Ёлғон ҳукм еткурурига боис – тамаи шум ва ўтрук парвона еткурурига сабаб – ҳирси мазлум. Нима олурда ёлғон анга чин

ўрнига ва мусулмонларга анга дин ўрнига. Ёлгон борида чин демаги маҳол ва ришват олурда ўзга сўз деб, аммо кўнглида ўзга хаёл.

Алишер Навоий (*“Маҳбуб ул-қулуб”дан*)

(Парвона хирсга тобелигидан ўзини ўтга уради, коррупционер шум нафсига тобелигидан ёлгон ҳукм чиқаради. Пора берилса, ёлгонни чин, чинни ёлгон ўрнида қабул қилади, яна ўзини мусулмонларга тақводор қилиб кўрсатади. Ўз манфаати учун тўғри иш тутуши амримаҳол, оғзида бир сўз-у, дилида бошқа хаёл.)

- Килклари нўти ақраб ниши (яъни: коррупционер қўлидаги ручканинг пероси – чаённинг ниши), раият жониға ул ниш ташвиши. Неча бу нишлари мазлумға санчилғай, умид улки, бошлари ажал тоши била янчилғай”.

Алишер Навоий (*“Маҳбуб ул-қулуб”дан*)

- Коррупцияни енгиш – менинг президент сифатидаги асосий мақсадларимдан биридир.

Шавкат Мирзиёев (*Ядро физикаси институтидаги учрашувда сўзланган нутқдан*)

- Коррупция – бу оёғимизга солинган кишан.

Шавкат Мирзиёев (*Олий Мажлисга мурожаатномадан*)

- Дунёдаги коррупция даражасини ўрганувчи Transparency International халқаро ташкилоти индексида Ўзбекистон охириги уч йилда 12 поғонага кўтарилган бўлса-да, ҳали бу иллат барҳам топмаган.

Шавкат Мирзиёев (*Коррупцияга қарши курашга бағишланган йигилишдан*)

- Хорижий экспертларни жалб қилган ҳолда, давлат хизматчилари мол-мулки ва даромадларини декларация қилиш тизимининг барча ташкилий-ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқиб, амалиётга киритиш шарт.

Шавкат Мирзиёев (*ўша йигилишдан*)

- Коррупцияга қарши курашишдан давлат раҳбаридан бошқа яна ким манфаатдор? Халқ манфаатдор, албатта, аммо халқнинг таърифи “ким” деган саволга эмас, “нима” деган саволга жавоб бўлади.
- Коррупциянинг отаси – порахўрлик, онаси – ўғрилик.
- Ўғри бир кишининг молини ўғирлайди, коррупционер – туманнинг.
- Ўтмишда порахўрлар поранинг ҳаромлигини билган, бугунги коррупционерлар эса коррупциядан топганини ҳалол деб билади.
- Қинғир йўллар билан бойиганнинг масжид қуриши ҳам коррупция!
- Коррупция оққон хасталигига ўхшайди – иликкача сингиб борган.
- Коррупция бор жойда бюджетнинг баракаси бўлмайди. Коррупция йўқ жойда бюджетга кутилганидан кўп кирим келиб тушади.
- Давлат бюджети – самовар. Бу самовар жўмрагидан давлат ташкилотларига маош берилади. Коррупция – самовар тагидаги тешик. Тешик самоварда эса сув турмайди. Харажатларни камайтириш эвазига бюджетни сувга тўлдирмоқчи бўладиган молия идораси жўмракни ёпиб мақсадга етишмоқчи бўлган самоварчидай гап.
- Бюджетни тўлдириш билан фақат молиячилар ва солиқчилар шуғулланиши дуруст эмас – биринчиси ижтимоий соҳаларга ажратиладиган харажатни камайтиришга зўр бера бошлайди, иккинчиси – хилма-хил янги солиқлар ўйлаб топиш билан. Бюджетнинг камомоди – коррупцияга пропорционал, бюджетнинг баракаси – коррупцияга қарши кураш самарасига.
- Ҳозиргача бирон коррупционер коррупциядан топганидан солиқ тўламаган.
- Коррупция – юқорига қараб чуқур илдиз отадиган дарахтга ўхшайди.
- Коррупцияга қарши курашувчи шохида юрса, коррупционер баргида юради. Уларнинг ўрни алмашмас экан, қувлашмачоқ тугамайди.

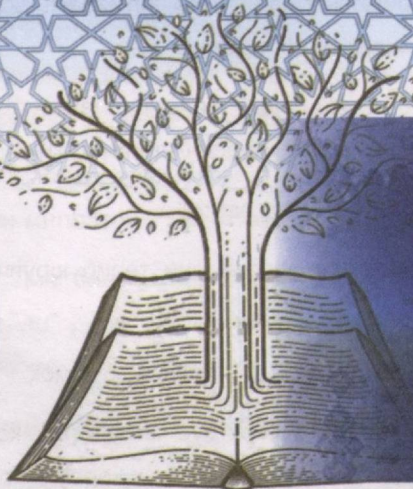
- Коррупцияга қарши коррупционерлар билан курашиб бўлмайди.
- Коррупция "илми" бешиқдан бошланиб тобутгача давом этади. Коррупцияга қарши кураш – кўпинча президент ҳузуридан эшиккача.
- Коррупциялашган олий таълим тизими – заҳарланган дарёдай гап, суви қанча кўпайса, шунча зарар.
- Коррупционерлар Ойдан тушмайди, хориждан юборилмайди, уларни миллатнинг ўзи етиштиради.
- Коррупция биносининг биринчи қавати – "Фақат маошга яшаб бўлмайди" деган ўй, иккинчи қавати – "Манфаатсиз бир қадам ҳам босмайман" деган ҳўй.
- Коррупционерлар куёндай тез болалайди.
- Коррупционер коррупционернинг қўлини ювади, кўзини чўқимайди, бир-бирини қоронғида ҳам топаверади.
- Коррупционер маъракаларда бинойидек одам, шайтону шайтон-ваччалар билан хилватда суҳбат қуради.
- Коррупционер бир жиҳатдан мисли кўршапалак – ошкораликдан ўлгудек кўрқади. Шунинг учун журналистларни душман деб билади.
- Коррупционер "еган оғиз уялар" принципини яхши кўради, шунинг учун сўзамолларнинг оғзини мойлаб туради.
- Коррупционер бошқа жиҳатдан юмронқозиқ – ўз ишини зимдан қилади.
- Коррупционер Худонинг борлигига ишонмайди, пулга сиғинади.
- Бошловчи коррупционернинг орзуси – ишхона бошлиғини қўлга олиш. Яқунловчи коррупционернинг орзуси – турма бошлиғини қўлга олиш.
- Коррупционер қиёматда ҳам коррупция воситасида кутуламан деб ўйлайди... Агар ўйласа.

- Коррупционернинг севимли иборалари: “Бошқалардан қаеринг кам?”, “Ҳамма ҳам ўғирлайди”, “Энг ишончли дўстинг – пул”.
- Коррупционернинг ўзига насиҳати: “Мен қилмасам, бошқаси қилади; мен олмасам, бошқаси олади; мен юлмасам, бошқаси юлади; мен илмасам, бошқаси илиб кетади”.
- Коррупционер виждонига пора бериб уни тинчлантиради. Бу поранинг номи – “дунёга бир марта келасан” деган эътиқод.
- Коррупционерларга ҳавас қилувчилар озми?
- Коррупционернинг дастурхонидан ушоқларни териб юрувчилардан эҳтиёт бўлинг.
- Коррупционер наздида ҳалол амалдор – қип-қизил аҳмоқ.
- Коррупционерни дуо қилиш Шайтонни дуо қилишдир, коррупционерни мақташ – Ҳанносни мақташдир, коррупционерга хизмат қилиш – Иблис хизматини қилишдир.

➤ Бобонг панд берганда қаёқда эдинг?
Мактаб дарс берганда қаёқда эдинг?
Эшитмаганмидинг борлигин Худо?
Халқнинг қарғишидан қўрқмайсанми ё?
Сичқондай кемириб яшашми аспинг,
Тўнғиздай семириб яшашми қасдинг?
Нимасан? Қандайин очкўз, оч офат,
Юртнинг бошига бир бало касофат,
Ишингдан шайтон ҳам хижолат бўлур,
Қачон еб тўясан, эй, сен балохўр?!

(Абдулла Орифона)

Нодира ОФОҚ

NAVOIY VA JADIDLAR

Сўнги беш юз йилда тарих бизни камида икки маротаба ўта муҳим танлов қаршисига қўйди. XV асрда темурийлар давлати инқирозга юз тута бошлагач, уни сақлаб қолиш масаласи кун тартибига чиқди. Бу – оламгирлик қахрамонлик саналган замонда ғаним қаршисида заифланишга, қолоқлик ва ҳўрланишга, қулликка йўл бермасликнинг асосий шarti бўлган. Зотан, Темур бунёд этган шавкатли салтанат феодал анархия замонидаги энг илғор тузилма, Турк хоқонлиги давридан бошлаб ва ундан кейинги асрларда ижтимоий тафаккур пештоқида жилваланган орзунинг рўёби, порлоқ тажассуми эди.

Ўтган юзйилликнинг бошлари биз учун иккинчи ўта муҳим давр ҳисобланади. Дастурхонимизни ўша – беш аср олдин бой берилган имкониятнинг аччиқ мевалари тўлдириб, қолоқлик, хорлик ва қуллик таҳдиди зўрайди. Вазифа тагин-да мушкул: энди борини сақлаб қолмоқ эмас, янгисини қурмоқ лозим эди.

Қонуният шуки, тарихий вазифа ижрочиларини ҳар доим ҳаётнинг ўзи майдонга чиқаради. Чунончи, XV асрда Алишер Навоийнинг, юз йиллар олдин эса жадид маърифатпарварларининг умумманфаат йўлида олиб борган фаолияти ҳам тасодиф эмас, тарихий заруриятнинг воқеланиши бўлган. Мутафаккир шоир қаршисида парчаланаёт-

ган аянчли салтанат, шарафсиз туркий тил туради. Илдиз отган феодал қолоқликни тугатиш; ҳали на тарҳи, на амалга ошириш дастури аниқ бўлган мустақил давлат барпо этиш, халқининг юрар йўлини дунё тараққиётига уйғунлаштириш вазифаси эса жадидлар чекига тушган.

Тил ҳам сиёсат

Алишер Навоий номи бизнинг тафаккуримизда аввал-бошлаб тил, туркий тил тушунчалари билан ёндош туради. Бунда икки жиҳатни фарқлаш керакдек. Дастлабкиси шуки, шоир тилнинг фақат инсонгагина ато этилган “гуҳари шариф”, сўзнинг қудратли қурол эканини урғулайди. Таъсир кучига шубҳа қилмаганидан, мангуликка дахлдор юксак инсоний идеалларини ҳам бадиий сўз либосига ўраб тақдим этади.

Иккинчи тарафдан эса, мутафаккир туркий тил мавқеини ўз ўрнига қайтариб қўйди. У даврда улкан ҳудуддаги кўпсонли аҳоли ўзаро туркийда сўзлашар, идоровий ва бадиий тил – форс-тожикча, илмий асарлар эса кўпроқ арабийда битилган. Навоий савқи табиий ила туркий тил имкониятларини кўрсатиш ва даражасини кўтариш заруриятини англарди, шу англамга кўра бадиий асарларида она тилининг қудратини амалда, “Муҳокамат ул-луғатайн”да эса назарий жиҳатдан асослайди. Таъбир жоиз бўлса, Нух пайғамбар замонидан буён, асосан оддий халқнинг кундалик мулоқоти орқали бўлса-да, яшаб келган тил ижтимоий ҳаётнинг юксак жабҳаларида қўллашга ҳам яроқли ва муносиб эканини исботлайди.

Тил муаммоси XX аср бошларида яна ўртага чиқиб, жадидлар ҳам худди Навоий сингари масалани аввало маънавий-маърифий сатҳда идрок этадилар. Яъни бошқа тил унсурларидан холи бўлган, ўз луғат бойлиги ва имкониятларига таянган соф миллий лисон

учун курашга кирадилар. Бунинг ёрқин мисоли 1919 йилда ташкил топган “Чиғатой гурунги”дир. Бинобарин, Навоий зиммасига туркий тилнинг бутун бойлиги, гўзаллиги, қудратини намойиш

қилиш вазифаси тушган бўлса, жадид маърифатпарварлари уни ибтидоий софлигида кўрмоқ, ўз имкониятлари негизда тараққий эттирмоқни кўзлайдилар. Улар, Навоийдан фарқли равишда, тилимизга чуқур ўрнашган арабий-форсий калималарни истеъмолдан бутунлай ўчиб кетган эски туркий сўзлар билан алмаштириб, ажнабий ифода усуллари ни ўзгартириш ташаббуси билан чиқадилар. Рус тили “босқин”ига қаттиқ қаршилиқ кўрсатиб, янги тушунчаларнинг ўзбекча муқобилини топишга интиладилар. Шева – адабий тил муҳолифати ҳам илк бора XX аср бошларида фарқланиб, адабий тилни шакллантиришга қўл урилади.

Таъкидлаш жоизки, биз бугун шоир-ёзувчи санайдиган жадидларнинг аксари аввало сиёсий-ижтимоий ғоялар ила майдонга чиққан; бадиий адабиётни эса ана шу кураш йўлида қурол деб билган. Улар яратган асарларнинг бадиий савияси адабиётшунослар томонидан кўпинча юқори баҳоланмай, бу ҳол бош мақсад бадиий ижодгига бўлмагани билан изоҳланади. Сираси, маданият, маориф, матбаа, санъат, бадиий адабиёт сингари тилга ҳам миллиятчилик, тарихий ўзлик, мустақиллик кўзгусидан қаралган. Чунончи, “Чиғатой гурунги” аъзоси бўлган ёш Боту шундай ёзади: “Фитрат суҳбат пайтида ҳар доим ўзбек миллий мада-

ниятини барпо этиш, аниқроғи, тирилтириш ва мустақил ўзбек миллатини яратиш масаласини кўтариб чиқарди... У дерди: аввал – маданият, кейин – мустақиллик...”

Тил бобида жадид маърифатпарварлари замон тақозоси билан Навоийдан бир қадам олға кетдилар. XX аср аввали дунё мамлакатлари ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, маданий, хусусан, иқтисодий муносабатлар кучая бошлаган, тараққиёт йўлига тушиб олиш ҳамма соҳаларда тигиз алоқаларни талаб қилаётган давр бўлган. Замон руҳини теран англаган жадид зиёлилари ҳали-ҳамон бўз тўқиш-урчуқ йигириш билан машғул миллатдошларини хорижий тилларни ўрганиш, жаҳондаги илғор илму фан, саноат ютуқларини ўзлаштиришга чақиради. Аввалига Аваз Ўтар *“Ҳар тилни билув эмди бани одама жондур”* деб ёзади. 1913 йилда эса Маҳмудхўжа Беҳбудий ўша машхур *“Икки эмас, тўрт тил лозим!”* шиори билан чиқади. Ўзи тўрт фарзандини араб, рус, турк ва форс тилларини мукаммал биладиган даражада тарбиялаб вояга етказди. Исҳоқхон Ибрат рус, инглиз, француз, араб, форс, ҳинд-урду каби ўнга яқин тилларни, энг қадимий финикия, яҳудий, сурия, юнон ёзувларини ўрганади; олти тилли (араб, форс, ҳинд, турк, ўзбек ва рус) *“Луғати сита ал-сина”*ни тузади. Давр тақозоси билан жадид боболаримизнинг аксари араб, форс, усмонли турк, татар, озарбойжон, русчада бемалол мулоқот қила олган. Ўшанда ҳам худди ҳозирги сингари тил билиш дунё тараққиётига уйғунлашувнинг асосий шартларидан бири саналган.

Олам бутунлигининг бир қаноти

Жамиятда эркакка муносабат, унинг ўрни ҳамиша аниқ. Аёлники-чи? Одам боласи дунё ҳаёти эркак ва аёл бирбутунли-

гида барқарорлигини англаб, гўзал қавм вакилаларига инсондек муносабатда бўлгунига қадар нималар рўй бермади? Қадим Юнонистондаги гетералар, туғилиши ҳамон кўмиб юборилган араб қизалоқлари, буюмдек олиб қочилган ёхуд ҳукмдорларга туҳфа қилинган маъсумалар, мағлубиятдан кейин ҳарам-ҳарам бўлиб ғаним қўлига ўтган маликалар, жодугар дея тириклай гулханга отилганлар... Шу хил жаҳолатлар мавжуд экан, аёлга муносабат масаласи ҳар қандай илғор тафаккур ё мафқуранинг ажралмас таркибий қисми бўлиб келган.

Алишер Навоий аёлни севимли маъшуқа, она, яратувчи шахс ва дўсту анис санайди. Ўрта асрлар ожиза деб қараган жинс вакилаларини жамиятнинг муҳим бўғини деб билган шоир *“Маҳбуб ул-қулуб”* да алоҳида фаслни уларга бағишлаган (*“Кад-худоиғ сифати ва хотунлар зикрида”*). У хотинлар эркак кишининг ижтимоий фаоллиги, давлат ва жамият олдидagi хизмати таъсир қилади дейди: *“Мувофиқ тушса кадбону, давлат ва жамиятга бўлмокдурур ҳамзону”*. Агарда оқила бўлса, турмуш ободлиги ундан; ҳаётдан жафо етганда – дўсту ҳамдам, тақдирдан балолар юзланганда – ғамдошу ҳамнишин; улар фаришталарга яқин турадилар, бундай аёлга йўлдош, турмушдош бўлиш – саодат, тақдирнинг мубораклиги нишонасидир. Навоий аёл сиймосида энг қадрлаган сифат бу – ҳаё, ифбат, вафо ва покликдир. Шоирга кўра, *“Юз туман нопок эрдин яхшироқ / Пок хотунлар аёғининг изи”!* *“Маҳбуб ул-қулуб”* да эса шундай дуо бор: *“...исмат хулласидин юзларида бурқаъ, бу бурқаъни ул юзидин ҳақ йироқ қилмасун...”* (уларнинг юзларида маъсумликнинг ҳарир пардаси борким, Ҳақ бу пардани уларнинг юзларидан асло кўтармасин). Поклик шунинг учун ҳам муҳимки, фақат шундай аёлларданги-

на солиҳ ва юсак фазилатли фарзандлар дунёга келади: "Покдомон зуафодин неки зоянда бўлур, Руҳпарвардур, жонбахш зиҳи хилқати пок".

Алишер Навоий аёлни она сифатида беҳад улуғлайди, уни "розиқи марсум", яъни "қонуний ризқ берувчи" дейди. Ота ва онани фарзанд ҳаётини зиёга тўлдиргувчи ой билан қуёшга ўхшатган шоир аёлнинг ўрнини эркакдан ҳеч кам кўрмайди. Унинг насиҳатномаларида "отанга бошингни фидо қилсанг, онангга жисмингни садақа айла" қабiliдаги гўзал ўғитлар бор. Олам подшоси бўлган маҳобатли Искандар ғуссалардан эзилганда, онасига шарҳи ҳол этиб, "дунёгирлик васвасасида ёнгандан кўра, бутун умр сенинг хизматингни қилиб ўтсам бўлмасмиди, сенинг даргоҳинг тупроғи бўлмаклик – шохликдан юсакроқ мартаба эмасми?" қабiliда афсуснома битади.

Лекин қизиқки, ўша даврнинг бу қавмга ўзига хос муносабати Навоий даражасидаги шахсни ҳам четлаб ўтмагандек. Аёлни шу қадар улуғлаган, ҳукмдорлик мартабасидаги Меҳинбону каби тимсолни яратган Навоийнинг "Сабаи сайёр"ида шундай лавҳа бор: тушида кўрган гўзални ахтариб йўлга тушган шахзода Фаррухни Ахий исмли сўфий хор, беҳуш ҳолда топиб олади. Уйига олиб келади. Маълум бўладики, йигит излаётган дилбар Ахийнинг ифбатли хотини экан! Эр ва рафиқаси бир-бирларини Лайли-Мажнун қадар севар эдилар. Икки ўт орасида қолган хожа ўйлай-ўйлай, охири доду фарёдига қарамай аёлни талоқ қилиб, мусофир йигитга никоҳлаб беради... Албатта, воқеалар яхшиликча якун топади. Қайсидир адабиётшунос бу лавҳада балки эътирозга сабаб бўлаган ҳеч нима кўрмас. Ахийнинг ҳаракатини футувват, жўмардлик, рамз каби тушунчалар билан изоҳлар. Лекин бизнинг идрок-

миз буни асло қабул қилгиси келмас: фанний атамаларни дастак қилиб ғайриинсоний муносабатни маъқуллаш олимнинг ишими? На туйғулари, на хоҳиш-истагини назар-писанд қилмай, қонуний никоҳдаги севимли аёлини буюмдек тўхфа қилиб юбориш нимаси? Бунда бадий шартлиликдан, тасаввуфдан кўра, ўрта асрлардаги тутум-таомилларнинг изи чуқурроқ, психоаналитик инъикос кучлироқ эмасми? Ахир, Навоийдек буюк тахайюл соҳиби, истаса, эътирозга мутлақо ўрин қолдирмайдиган бундан-да ўткирроқ сюжет ўйлаб топа олмасмиди? У балки ҳаётнинг бор ҳақиқатини ғояга хизмат қилдиргандир? Бундан ташқари, ҳар қандай улуғ одам ҳам ўз даврининг кишиси-да қабiliдаги эътироф сохта идеал яшадан маънилироқ эмасми? Наҳотки, ҳақиқат Навоий сиймосига соя солса?..

XX асрга келиб тасаввур, идеаллар бир қадар янгиланди. Жадид зиёлилари талабча, хотин киши албатта ўқимишли бўлиши лозим бўлган. Зеро, маърифат одамнинг оқилона ҳаёт кечирмоғи, атроф-муҳитни ўнгламоғи, ҳақ-ҳуқуқига эга чиқмоғи учун керак. Қодирийнинг талқинича, атрофидагиларнинг қарийб ҳаммаси Ўзбек ойимнинг жаҳолати туфайли бахтсизликка учрайди. Чўлпоннинг Зеби ва Қурвонбисиси ўз маърифатсизлигининг қурбони бўлади. Раъно отин ойининг қизи ва ўзи ҳам ўқимишли бўлгани учун хонга қарши чиқиш қадар жасоратли. Алҳосил, жадид адиблари маъшуқага мамлакат ва миллат тараққийси учун курашга бел боғлаган эрлар ила ҳаммаслак бўлиш талабини кўядилар. Сидқий-Хондайлиқий "Ёр дамсоз агар бўлмаса сен бирла соз, Кетмаса ул нари, сан қочибон андин нари кет" деб ёзади. Сўфизода айтадики, мактаб бориб, камол касб этмаган гўзалнинг ўз жамолидан гурурланиши асоссиз, илм-маърифат – мана аёл-

нинг ҳақиқий зийнати! Ҳатто “тарбиясиз хотунлар улуснинг ўлими учун йўл очарлар” (Фитрат, “Ҳинд ихтилолчилари”) дейишгача борилган.

Улар аёл сиймосида улуғ муаллимни кўрдилар. Ҳар қандай жамият учун “ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласи” (Абдулла Авлоний) бўлмиш тарбиянинг бошида эса миллат оналари туради, деб ҳисоблайдилар. Фитрат “Оила” асарида ёзадики, “Одам биринчи тарбияни онасининг бағрида олади. Шу нарса муқаррарки, биринчи тарбия (оила тарбияси) тарбиянинг энг муҳими ҳисобланади. Унинг табиати одам тарбиясига мустаҳкам ўрнашади”. У фарзандларимизни яхши хулқ эгалари, фидокор ва ғайратли қилиб тарбиялашимиз лозим, токи улар дин ва диндошларини ҳалокат ва харобалик жарлигидан қутқарсинлар, дейди. Бунинг учун эса “хотинларимиз ва қизларимиз – миллат оналари тарбия ва илм олишлари лозим, ахлоқ ва билимларини камолга етказишлари зарур”.

Ҳа, жадидлар дастурида оила, маърифатли она ва у тарбиялаган фарзандга улкан ижтимоий ўзгаришларнинг ибтидоси, тараққиётнинг ҳал қилувчи кучи сифатида қаралади. Айни чоқда аёлнинг фаолияти оилада тарбиячилик ва эркакка кўмакдошлик билан чекланиши тўғри эмас. Ҳаётнинг турли соҳаларида фаолият юритишга унинг кучи ҳам, ақли ҳам етади; бу фақат унинг ўзига эмас, жамият учун ҳам керак. Шунинг учун ҳам Ҳамзанинг Марямхони (“Заҳарли ҳаёт”) қизлар мактаби очиб дарс беришни орзу қилади. Фитратнинг Дилнавози (“Ҳинд ихтилолчилари”) севгилиси билан бир сафда туриб инглиз мустамлакасига қарши курашади. Демак, бугун урфга кирган жозибдор гендер тенглиги талаби бизда жадид боболаримиз давридан куртак отган десак янглишмаймиз.

Комил инсон, маърифатли халқ

Умум бахтли яшайдиган жамият барпо этишда ҳал қилувчи омил – инсон. Бу нуқтаи назар Алишер Навоийнинг комил инсон, жадидларнинг маърифатли халқ концепциясида тажассум топган.

Навоийнинг комил инсони ҳақида жуда кўп ва ҳўб ёзилди. Агар ўша битикларни бир жойга тўпласак шундай манзарани кўрамиз: комил инсон олижаноб фазилатларни жамлаган, ўзи билан бирга ўзгаларни ҳам ўйлайдиган фидойи, жасоратли курашчи, дунёвий ва диний илмларни эгаллаган шахсдир.

Бизнингча, Навоийнинг комил инсонга оид дастурида икки муҳим жиҳат бор. Биринчиси шуки, шоир комиллик деганда одамни хароб қиладиган турфа иллатларни билиш ва улардан сақлана олишни назарда тутган. Ўрта аср мутафаккирининг нуқтаи назари бугунги кунгача айни шу жиҳати билан ҳам аҳамиятли. Чунки бизда шундай тасаввур борки, ношойиста иллатлар ҳаётимизга гўё ташқаридан кириб келмоқда. Тўғри, глобаллашув шароитида онгни заҳарлайдиган ахборот, нораво мафкуралар, ёвузликнинг манфур чақириғи, қонун тусидаги ғайриинсоний талаблар, қуюшқондан чиққан даъволар одамни, Ер куррасининг қайси нуқтасида бўлмасин, топиб келади. Аммо минг таассуфки, инсон фикратини, фитратини бузадиган турфа кусурлар ўзимизнинг кечмишимизда ҳам, бугунимизда ҳам етарлича топилади. Умуман, “фарзандларимиз ўша нарсаларни эшитмаса-билмаса, ҳаммаси яхши бўлади” қабiliда фикрлаш анойилиқдир. Инсонни ҳеч қачон гофиллик қутқармайди.

Навоиёна концепциянинг кейинги муҳим нуқтаси шуки, унда ҳар биримизнинг ичимизда истисносиз мавжуд бўлган эзгулик ва ёвузлик уруғидан қай бирининг униб-ўсиши учун курашамиз, қай бирига йўл бермаймиз;

фақат ўз камолотимиз билан чекланамизми ва ё ундан жамиятни ҳам баҳраманд қиламизми – комиллик масаласи айти шу тарзда қўйилган.

Айни чоқда комилликка эришиш Навоийда умумдавлат, умумжамият эмас, шахсий масала каби кўринади. Унинг қахрамонлари кўп ҳолларда оиладагилар ташаббуси билан тарбия топади.

Шоир “Маҳбуб ул-қулуб”да жамиятдаги барча тоифаларни тавсифлаган. “Сайлдин томға нишаст ўлганидек...” каби мисралар шундан далолат берадики, ўзи ёмғирдан уйининг томига шикаст етадиган табақа вакили бўлмаса-да, шоир халқнинг оғир ҳаётидан бохабар бўлган. У халқ, эл каби сўзларни бот-бот тилга олади. “*Одами эрсанг демагил одами, Оники йўқ халқ ғамидин ғами*”, “*Нафъинг агар халққа бешакдурур...*” деб ёзади-ю, бироқ асарларида оддий халқ вакили тимсоли деярли учрамайди; халқ образи Навоийда кўпроқ яхлит, умумий манзарада; анча кучсизроқ, шарпанамо кўринади. У ўрта аср мутафаккири сифатида ижтимоий иқлимда об-ҳавони ҳукмдор ва унинг атрофидагилар белгилайди, тарих ғилдираги ўшалар туфайли юради деб ҳисоблаган. Мамлакатнинг тараққий ё таназзули, даража ва мақомини юрт бошида турганларнинггина иродасига боғлаган. Шоирнинг ёзганларида золим ва одил ҳукмдор мавзуи марказий ўрин тутиши, қахрамонларининг кўпи шоху шаҳзодалар, сарой аҳли, давлат аркони экани шундан. Мутафаккирнинг танқиду танбеҳи ҳам, насиҳат ва даъвати ҳам асосан ўшаларга қаратилган.

XX аср бошларига келиб тарихий вазият ўзгаради. Давлатчиликнинг монархия шакли эскириб, мустамлака сиёсатига қарши миллий озодлик ҳаракатлари кучаяди. Дунё янгиланаётган, инсон ҳақ-ҳуқуқини таниётган, йўқсиллар оммаси ўзи билан ҳисобла-

шиш лозим бўлган куч эканини кўрсатаётган бир паллада Алишер Навоий издошлари ҳам бутунлай янги нуқтаи назарни ўртага ташлайдилар:

*Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,
Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир.
Халқ кўзғалса, куч йўқдирким тўхтатсин,
Қувват йўқким, халқ истагин йўқ этсин.*

Ҳа, жадид зиёлилари халқни тарихнинг ҳал қилувчи кучи деб биладилар. 1921 йилда Абдулҳамид Чўлпон томонидан битилган бу мисралар жадидона умумтасаввурни тўла-тўқис ифода этган. Халқ сифатида фитратимизга ўрнашган камчиликлар, урф-одатлар, хато ва адашувларимиз уларни қайғуга солиб, қолоқлик ва қуллик сабабини ҳам шундан ахтарадилар. Элнинг тўй-парастлигидан тортиб уламонинг жоҳиллигигача, бойларнинг ҳамиятсизлигидан тортиб амалдорларнинг ноинсофлигигача – барчаси беаёв танқид қилинади. Улар ижтимоий тафаккурда анча илгарилаб кетдилар. “Ҳинд сайёҳининг қиссаси”да Фитрат “Мансабдор ҳокимнинг халқ олдидаги вазифаси нимадан иборат, халқнинг ҳокимга нисбатан ҳуқуқининг даражаси қанчалик?” деган саволни ўртага қўяди. Бундан ҳокимият эгалари ва халқ яхлит бирбутунлиқнинг бир-бирисиз мавжуд бўла олмайдиган икки томонидир деган фикрни илғаш мумкин.

Омма шунчаки тўда бўлиб қолмай, енгилмас ва қудратли кучга айланиши учун эса онг ўзгариши лозим эди. Фитрат “Роҳбари нажот” асарида “жаҳон халқлари орасида мусулмон оламининг фарсах-фарсах орқада қолганлиги” ва биз туркистонликларнинг “бошқа исломий жамиятларга нисбатан дунёи жаҳон паришонликка тушиб, йўлимиздан адашганимиз” сабабларини ахтаради. На замона кишилари, на китоблардан кўнгил тўлгудек жавоб ола билмагач, сўнг Қуръони каримга юзланиб, ўзини тўлиқ қониқтирган жумлалар-

га дуч келади: “Албатта, неъмат берилган қавм ўзларини ўзгартирмагунларича, Оллоҳ уларнинг ҳолини ўзгартирмас”. Ҳа, Фитрат ўртага ташлаган “Мия ўзгармагунча, бошқа ўзгаришлар негиз тутмас” деган шиорнинг замирида ана шу илоҳий кўрсатма ётади. Зотан, ҳар қандай ташқи ўзгаришнинг мабдаи, бошланғичи инсоннинг ўзидадир.

Бутун бир халқнинг ҳаётини, жамиятни кескин ўзгаришлар томон буриб юбориш ҳазилакам иш эмас. Хўш, нимадан бошлаш керак? Жадидлар аввал-бошлаб аҳлларга қолоқлиги, хору ҳақирлиги сабабини англатиш, хато-камчилигини кўрсатиш, кейин-кейин ривожланган халқлар ҳаёти билан таништириш, замонавий тараққиётга рағбат ва ҳавас уйғотиш, диний ва дунёвий илмларни ўқитиб-тарбиялаш лозим деган тўхтамга келади. Айни чоқда бу илғор ғоя тарихда кўп кузатилганидек ҳаётга татбиқ этилмай, ҳаёллигича қолиб кетмаган. Улар ўз ҳисобидан мактаблар очиб, дарсликлар яратиб, ўқиш-ўқитиш тизимини янгиллаб, театрни йўлга қўяди. Бу – мақсад йўлидаги илк қадамлар бўлган. Воқеан, маърифат билангина иш битмас. Мутафаккир боболаримиз илгарироқ бориб англайдиларки, бутунлай янгиланиш учун ҳаракат, куч, бирлик, кураш ҳам зарур. Шу боис улар “Ҳақ олинур, берилмас” шиорини ўртага ташлаб, халқни ҳаракат ва курашга чорлайди.

Абдулла Қодирий истибдод чанғалида қолишимизни “иттифоқнинг не эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб-ичкан мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар”дан кўради. Мирзо Анварнинг оға-инилари ёрдамида муқаррар қатлдан қутулиб кетиши воқеасида миқёсан кичикроқ бўлса-да, бирлиكنинг кучини кўрсатади. Маҳмудхўжа Бехбудий Туркистон мухторияти тор-мор этилишидан атиги бирор ойча олдин бонг урадики, “Биз

ҳаммамиз, яъни қирғиз, қозоқ, ўзбек, туркман, араб, форс, хуллас, Қозогистондаги ва Туркменистондаги барча мусулмонлар ва ҳам мундаги яхудий ва христианлар бирлашиб, иттифоқ ила шу мухториятнинг амалга келишига саъй ва эҳтимом этмоғимиз лозимдур”. Демак, Бехбудийга кўра, мақсад йўлида миллат ва дин айирмачилигини ҳам четга сурса бўлар, “ҳамма ҳам инсон-ку, Худонинг яратган бандаси-ку” деб қараса бўлар. Дарвоқе, “мусулмон бўлмаган қўшнида ҳам қўшничилик ҳақи бор”, деб таълим берган дин вакили бошқача гап айтиши мумкинмиди?..

Фитратнинг қахрамони Лолаҳардиёл (“Ҳинд ихтилолчилари”) юртидаги аҳволдан изтиробга тушади: “Бу кун бу ўлкада қўйдан ортиқ одам кесиладир... Масжидда намоз учун йиғилганлар “сиёсий йиғин” ясаган бўлиб, тўпга боғланар. Эр билан хотун ўзаро кўбрак гапурганда ҳукуматга қаршу бўлуб дорга осилалар...” Нима қилмоқ керак? Албатта, ҳаракат ва кураш йўлига кирмоқ лозим. “Ишга киришингиз, тебранингиз. Тебранмас экансиз, ўлимингизни кутингиз” дейди у ёш ихтилолчи дўстларига қарата. Адиб айтадики, мағлубларнинг, хўрлик тортаётганларнинг “энг буюк ёзуғлари кучсизлиқдир”.

Жадидлар алалоқибат англаб етдиларки, давлат ҳокимияти, бошқарувни қўлга олмай туриб жиддий натижага эришмоқ душвор экан.

Ниҳоят, мавзунинг муҳим нуқтасига ҳам етиб келдик. Икки ўхшаш тарихий давр даҳолари идеалидаги давлат тузилмаси қандай бўлган?

Миллий лайлатулқадримиз

Қадим Юнонистон ва Римдаги ибтидоий демократия унутилган, замонавийси эса ҳали анча олис бўлган тарихда яшаган Алишер Навоий, табиийки, монархиядан бошқа хил давлат тузумини тасаввур

килолмасди. Унингча, мамлакат иқлимини тўлалигича якка ҳукмдорнинг шахсияти ва иродаси белгилайди. “Маҳбуб ул-қулуб”да шоир подшоҳни дарёга, унинг қавму хайли, яъни қўл остидагиларни дарёдан сув оладиган анҳорларга ўхшатади. Башарти, дарёда қандай сув оқса, анҳору ариқларда ҳам ўша сув оқади. Зотан, “Ул аччиғ – бу аччиғ; ул чучук – бу чучук; ул тийра – бу тийра; ул сузук – бу сузук”. Асарнинг одил ва зolim султонлар зикри билан бошланиши ҳам шундан далолат. Албатта, Навоий орзусидаги салтанатда адолат мезонлари пойдор, зулмга ўрин йўқ, раият фароғатда яшайди. Унинг бу борадаги дастури мазмуни асарларида батафсил баён қилинган. Қуйидаги рубоийда эса Навоий орзусидаги идеал салтанатнинг асосий белгилари гўё код-тезис шаклида тифиз ифода этилади:

- То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
- То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас.
- То зулму ситам жониға бедод ўлмас,
- Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.

Азиз муштарийларимиз академик Абдулла Аъзамнинг “Буюк армон” (“Тафаккур” журнали, 2020 йил 1-сон) мақоласидан ҳам бу ҳақда муфассал маълумот олишлари мумкин. Олим давлат тутумига оид шоир баён этган принципларни бирма-бир санаб, уларни “Навоий кодекси” деб атайди...

XX аср бошларида Туркистон халқлари асрлар давомида қуюқлаша келган таназзул ва ғафлат ичида яшар эди. Жадидлар бу ҳол даққи тартиботлар ва колониал зулмнинг асорати эканини тўғри англаб етдилар. Фарб у тартиботлардан аллақачон воз кечган, мустамлака ўлкаларда миллий уйғониш кураши бошланиб, инсониятнинг янги тарихи палласи – замонавий давлат тузиш фурсати келган вақтлар. Мадраса таълимини кўрган, ҳам дунёвий илму фандан хабардор,

аксарияти хорижда ўқиб келган, тараққиёт йўналишини теран англаган зиёли ўлароқ жадидлар ҳам халқнинг ўзи идора этадиган давлат тузилмасини орзу қилади.

Идеал жамият тушунчаси тарих учун янгилик эмас. У одамзоднинг ширин хаёлотида гоҳ фозил шаҳар, гоҳ утопия ороли, гоҳ коммунизм сувратида яшаб келган. Лекин ҳеч қачон тўла-тўқис реалликка айланмаган. Баъзан хаёлдан кечадики, жадидлар ҳам рўёби қарийб мумкин бўлмаган давлатни орзу қилдилар. Бу тузилманинг маънавий асоси – ислом қадриятларига, тарҳи ва тутуми – замонавий демократик тамойилларга асосланмоғи лозим эди. Шарқ ва Фарбни ўзида ажойиб тарзда уйғунлаштирган донишманд боболаримиз оёқни ислом заминига мустаҳкам тираб, қўлни баралла чўзиб, замонавий тараққиёт, дунёвий илму фан ҳалқасини маҳкам тутмоқ тилайдилар. Агар жадидлар орзусига эришганида, жаннатмонанд бир маскан барпо бўлармиди? Афсуски, бундай давлат қурмоқ бахти ҳозиргача бирон бир халққа насиб этмади...

Албатта, маърифатпарвар боболар муваққат Туркистон мухториятини барпо этишга муваффақ бўладилар. Мухторият ўз бағрида турли элат ва дин вакилларини бирлаштирган, бошқарувида бутун халқ иштирок этадиган замонавий мустақил давлат бўлган. Қуйидаги тарихий фактнинг ўзиёқ унинг соф демократик принциплар асосида тузилганини тасдиқлайди: “Миллат мажлиси 54 нафар аъзодан иборат бўлиб, қурултой қарорига биноан “36 нафар мусулмонлар ва 18 нафар ғайри мусулмонлардан сайланадур. 36 мусулмон вакиллари Туркистоннинг 5 вилоятдан бўлиб: Фарғона – 10 нафар, Самарқанд – 5 нафар, Сирдарё – 9 нафар, Ёттисув – 6 нафар, Закаспий – 2 нафар; 4 нафар эса бутун Туркистон шаҳар думалари тарафидан тайин бўлурлар”. 18 нафар

ўрин эса ўлканинг европалик ташкилот ва фуқароларига, жумладан, темирйўлчилар иттифоқи, ишчи ва солдат депутатлари совети, социал-демократлар, дашноқцутюн, ерлик жухудлар, яхудийлар, эсерлар, украинлар, поляклар вакиллари ва бошқаларга берилиши кўзда тутилган эди" (*Шамсуддин Р. Туркистон мухторияти ва унинг тақдир* / <http://e-tarix.uz>).

Туркистон халқининг оддий вакиллари-дан тортиб пешқадам зиёлиларигача – ҳамма-ҳамма Мухториятни шоду хуррамлик билан кутиб олади. У сиёсий лаҳжада айтганда – чинакам Халқ республикаси, асрий истибдод ва босқинлар туғдирган орзулар тили билан айтганда – Миллий лайлатул-қадримиз (*Фитрат*) бўлган. Чархнинг кажрафторлигини кўрингки, ҳокимиятни зўравонлик билан тортиб олган большевиклар томонидан Тошкентда тузилган Туркистон ХКС миллий ҳукуматни қонундан ташқари деб эълон қиларак, унинг аъзоларини қамоққа олиш тўғрисида қарор чиқаради...

Мухториятнинг мазмун-моҳияти маълум, фаолият кундалигини кунма-кун биламиз. Аёнки, тарихий вазият тақозосига кўра, мағлубиятга бир эмас, бир неча омиллар сабаб бўлган. Шу омиллардан бири жадидчилар ва қадимчилар ўртасидаги ихтилоф экани ҳам сир эмас. Жадид боболаримиз катта мақсадга турли-туман овоз ва ҳаракатларни бирлаштириш, андак бағрикенглик, ўзгача нуқтаи назарга озгина тоқатлилик билан эришилишини кўп бор уқтирадилар-у, орзу реал воқеликка айланганда, у жонсўз чақириқлар унутилиб, ўзаро иттифоққа раҳна тушади. Фитратимизда ерлашган ва асрлар бўйи мағлубиятларнинг негизи бўлиб келган бирлашолмаслик балоси, куя сингари билдирмай емирган иззатталаб феълимиз, руҳиятимизни синдириб ташлаган давомли истибдодлар, замоннинг алғов-далғови ўз

кучини кўрсатиб, офтобнамо умид нишонаси бўлган Мухторият мустаҳкам оёқ босмай туриб заволга юз тутди. 1918 йилнинг 20 февраль санасида "Улуғ Туркистон" газетаси хабар берганидек, Қўқон ўликлар шаҳрига айланади... Тарихнинг Темур давлати тузилишидан бошлаб 1507 йилгача давом этган саҳнаси 73 кунлик қисқа муддатда қайта такорлангандек. Хаёл эди, ҳаётга айланди, бой берилди... Ўшанда ҳам Шайбонийхонга қарши биргаликда курашиш учун Мурғобда йиғилган мирзолар бир ёқадан бош чиқаролмай, қатъияту шижоат кўрсатолмаганидан мурод ҳосил бўлмаган, буюк салтанат қуёши ботган эди.

Алишер Навоий ҳам, жадидлар ҳам мафкурачи одамлар бўлган. Улар тарих зиммаларига юклаган вазифани бекаму кўст адо этиб – ғоявий-назарий дастурни ўртага қўя олдилар. Уни ҳаёт воқелигига айлантирмоқ учун зарур бўлган сиёсий куч, сиёсий ирода ҳам йўқ бўлмаган. Мавжуд давлат тузумини сақлаб қолиш учун ҳам, бирини бошқасига ўзгартириш учун ҳам қудратли мафкурани қудратли сиёсий куч билан бирлаштириш шарт эди... Бироқ имкон қўлида бўлган, чекига муҳим тарихий масъулият тушган шахслар кераклича тилак ва саъй-кўшиш кўрсатмадилар. Аслида, бизнинг ёзганларимиз ҳам шунчаки бир мулоҳаза. Тарихнинг қоронғи пардалари ортидаги воқеалар қандай кечган – охиригача аниқлаш маҳол. Яна ким билади дейсиз, ҳокимият қўлида бўлса, одам боласи балки бошқача фикрлар?

Минг таассуфки, икки тарихий даврда ҳам орзу орзулигича, ғоя ғоялигича қолиб кетди. Ахтарса – сабаблар ҳам, сабабкорлар ҳам топилар, лекин мағлубиятларнинг сабабларини излашдан, топишдан муддао шунчаки тарих китобларини ёзиш эмас, филҳақиқат, ўша хато қадамни қайта босмаслик эмасми?!

Шомат САМАДОВ

ZAMON, XALQ, VATAN

Халқ ва ватан тушунчалари бир-бирига чамбарчас боғлиқ. Тарих эса бу иккисини бирлаштиради. Бироқ ватан тарихига муносабат билдиришда замонни ҳам инobatга олмақ керак. Бошқача айтганда, ҳар бир даврнинг тарихга ўз муносабати бўлиб, бунини амалда замонанинг илғор зиёлилари белгилайди.

Қомусий олим, буюк аллома ва жамоат арбоби, Туркистон жадидларининг отаси Маҳмудхўжа Бехбудий ана шундай мунавварларимиздан бири бўлган.

Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев Олий Мажлисга мурожаатномасида 2020

йили ана шу улўғ бобомиз таваллудининг 145 йиллиги кенг нишонланишини таъкидлаган эди: “Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади”.

Ҳақиқий шахс, комил инсон, баркамол авлод тарих мисолида тарбияланиб, ўзликни англаш тарихни билиш, ундан сабоқ чиқаришдан бошланади. Ўзини англаган одам қандай оилада дунёга келгани,

ота-боболари нималар билан шуғуллангани ва қандай умр кечиргани билан қизиқиб, аждодларининг фазилатларию мероси билан фахрланиб яшайди.

Ўз наслу насабини билиш, келиб чиқшини ўрганиш кишига ҳаётда омонат ё тасодифий эмаслигини англаш имконини бераркан, инсонни атроф-муҳит, уни ўраб турган олам хусусида ўйлашга ундайди.

Маҳмудхўжа Беҳбудий "Тарих ва жуғрофия" асарида бундай ёзади: "Дунёга ишонмоқ учун, комил ва одил бўлмоқ учун тарихни ўқумоқ ва билмоқ керак. Подшою вазир, ҳукумат одамлари ва сиёсий кишилар учун тарих ўқумоқ керак. Паст қолган ва ё тараққий қилган халқларни, жаҳонгир бўлган давлат ё нопадид (мустамлака) бўлган ҳукуматларни билмоқ учун тарих ўқумоқ керак... Мусулмонлик қандай кўпайди ва тараққий этди ва алохон на учун мусулмонлар таназул этдилар? Буни билмоқ учун тарих ўқумоқ керак. Хулоса: дину дунёдан бохабар бўлмоқни хоҳлайдурган ҳар ким учун тарих ўқумоқ керак. Чунки ҳар нимарса ва шунинг асли ва насли тарихдан билинур".

Бу асарида буюк маърифатчи ватан ва миллат тарихини яратиш зарурлиги ғоясини дадил илгари сурган. У "Туркистон тарихи керак" мақоласида яна таъкидлайди: "Тарих кўп аҳамиятли ва фойдали бир нарсадур. Тарихнинг фойдаларидан баъзи си ушбudirки, бир миллатнинг на тариқада, қайси йўл ила тараққий этганини ўқуб, ибрат олмоқ ёки бир миллатнинг на сабаблардан таназул этиб, охири мунқариз бўлуб кетганини ўқуб, мундан ҳам истифода этмоқ мумкиндур. Шунинг учун бизнинг ўз шеваимизда Туркистонда ўтган боболаримизнинг маиший, сиёсий аҳволига доир "Туркистон тарихи" бор бўлганда, они кўз

олдимизга кўуб, бурунги қахрамон боболаримизнинг на йўл ила тараққий ва маданият даврига кируб ва нима сабабдан охири мунқариз бўлуб кетганларини ўқуб, билуб, хейли ибрат олар эдук. Ўшандоқ, ҳозирги ҳолимизни боболаримиз давридаги ҳолларга бир даража муқояса этмоқ ила баробар ўз-ўзимиздан бир инфиюли зарурий хис эдуб, юзларимиз қизарар эди. Ҳоло биз – туркистонийлар марҳум боболаримиз аҳволи ҳам Туркистон воқеоти тарихиясидан бутун ғофил ва беҳабардурмиз. Чунки ҳануз Туркистон тарихи ҳақида янги тадқиқот ила ёзилғон, тартибли ва истифодали мукамал бир асар вужудга келгани йўқ. Тўғриси, мундай тарих ёзувчи киши турк ўғлонларидан ҳануз майдонга чиқғон йўқки, бу эса турк болаларининг нохалаф бўлуб, чин ўғул эмасликларига далилдур. Бу сўзлардан тарихсизлигимиз англашилмасун. Бизнинг тарихимиз бор".

Айтиш жоизки, алломанинг бу қарашлари ватан тарихи ва уни яратиш муаммолари бобида ўзига хос илмий дастур ҳисобланади. Шу тариқа у чоризм ва бўлажак тоталитар тузумнинг Туркистон тарихига нисбатан тутган сиёсатини олдиндан башорат қилган. Беҳбудий кўнглидаги ватаннинг ҳақиқий тарихини яратиш орзуси бугун Ўзбекистон мустақиллиги туфайли амалга ошмоқда.

Туркистон чор аскарлари томонидан забт этилгач, руслар маҳаллий халққа сарт деб ном беради, Николай Остроумовнинг бир китоби ана шу ном билан чоп этилади. Бу сўз, аслида, турли даврларда турли этник қатламга, гоҳо ижтимоий табақага нисбатан қўлланган. Масалан, Алишер Навоий асарларида "сорт" истилоҳи ўша даврдаги форсийзабон халқни билдиради.

XX асрнинг 10-йилларида бу сўз атрофида катта баҳс кетган. Чунончи, Бухоро амирининг таржимони Баҳромбек 1911 йили “Шўро” журнаliga: “Биз – Туркистон ва Бухоро халқининг турклиги маълум бўлиб туруб... на учун сарт атайдурлар?” деган савол билан мурожаат қилади. Журналнинг 19-сонида Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Сарт сўзи мажхулдур” деган сарлавҳали жавоби эълон қилинган. 24-сонида эса самарқандлик Бақохўжа “Сарт сўзи аслсиздур” деган мақола билан чиққач, баҳс бир қадар босилади.

Бироқ орадан икки йил ўтиб, “Садои Фарғона”нинг 1914 йил 30-сонида Мулла Абдуллабекнинг “Сарт сўзи маълумдур” деган мақоласи чоп этилган. Табиийки, Бехбудий бундан қаноатланмайдиган. Чунки унда мавзуга доир бирор янги гап айтилмагани ҳолда, “маълум” дея даъво қилинган. Шу сабаб аллома “Сарт сўзи маълум бўлмади” деган мақола битиб (*“Ойна” журнаli, 1914 йил 39-сон*), “Сарт сўзи мажхулдур” мақоласи эса қайта чоп этилади (*“Ойна” журнаli, 1915 йил 22-, 23-, 25-, 26-сонлар*).

Маҳмудхўжа Бехбудий “сарт” сўзининг халқона этимологиясидан тортиб, Алишер Навоий, Заҳриддин Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Абулғозий Баҳодирхоннинг асарларигача, Николай Остроумов китобидан Дмитрий Логофетнинг “Бухоро хонлиги”ю Лазарь Будагов луғатларигача, Иван Гейер

“Саёҳатнома”сидан Арминий Вамбери “Кундаликлар”игача, жадидчилик ҳаракатининг Аҳмат Заки Валидийдан Исмоилбек Гаспринскийгача бўлган намояндалари кузатишларини бир ерга тўплаб хулосалайди.

Мутафаккирнинг барча тарихий-илмий мавзудаги мақолалари сингари бу ҳам ўтмишга камоли эҳтиром ва чуқур эътиқод билан ёзилган. “Қабиласининг исмини ва етти отасининг отини билмайтурсанларни “қул-марқуқ” (“қул-манқурт” – **Ш.С.**) дерлар”, деб ёзади у. Демак, бундан аён бўладики, “манқурт” тушунчасига Чингиз Айтматовдан аввалроқ эътибор берилган.

Маҳмудхўжа Бехбудий тарих соҳтакорлигига қарши кескин курашади. “Асли номаълум бир ривоят ила улуг масалайи тарихияни ҳал этмоқликни эса тарих ҳақида жиноят санайдурлар”, деб ёзган эди аллома. Унинг фикрича, миллат ўзини англагандагина ижтимоий-сиёсий масалаларга бошқалар билан тенг равишда аралаша олади. Шу билан бирга, фақат ватан тарихини эмас, балки Европа, қолаверса, жаҳон халқлари тарихини ҳам билиш, сафарларга бориб, хорижий эллардаги маданият, таълим, давлат қурилиши соҳасидаги тажриба билан танишиш бу жадид бобомизни юрт тақдири ҳақида чуқур тафаккур қилишга ундайди. Халқни тараққиёт ва мустақиллик йўлларини излашга йўналтириб, ўз ўтмишидан улги олиб яшашга даъват этади.

УСМОН АЗИМ

Sözdan taqdir qurdim

Таржимаи ҳолимга эскартмалар

Ҳеч қачон гапирганим йўқ,
Шеър айтганман.

Ҳеч қачон ҳовлида, ишхонада
ёки кўчада кезмаганман,
Кезганман дунёда.

Ҳеч қачон юрмаганман,
Фақат учганман беқанот.

Ҳеч қачон парвозим осмонда кечмаган,
Ерда учганман қоқилиб
ва ерни осмон билганман ҳамиша.

Ёлгондан ҳеч қачон қочиб қутулмаганман,
Енгиб қутулганман унинг дастидан.

Дунё елкамга бош қўйиб йиглаганида,
Ҳамма вақт кўтарганман кўзёшларини.

Ўзим эса ҳеч қачон йигламаганман,
Қичқирганман фақат.

Фақат қичқирганман.

Ҳеч ким эшитмаса ҳам,
Фақат қичқирганман...

* * *

Одамлар айтганига юрмадим,
Тақдирда турмоқни уқтирдим ўзимга:
Дарахт ўстирмадим, уй қурмадим,
Шеър қурдим,
дарахтлар ўстирдим сўзимдан.

Даврлар тўфони теграмда бешафқат
Қанча тошларини бошимга урди.
“Мен ҳам одамман”, деб такрорладим фақат –
Сўздан тақдир қурдим.

Оламга қарадим:
дунё қават-қават –
Ана, юрак дунё, ана, қорин дун...
Мен оёқ тирадим:
ор-номус ҳам бир давлат –
Шаън талашдим инсонлар учун.

Тупроққа чўктирдим ҳар бир сўзимни,
Ҳар сатримни азобга таратдим...
“Биз ҳам одаммиз”, деб,
тўрт тараф урдим ўзимни –
Дунёга кўнгил яратдим.

Тангрига интилдим такрору такрор –
Ҳар илҳомда янгича танишув.
Сўздан тақдир қурдим,
кечир, Парвардигор,
Қўлимдан келгани шу,
қўлимдан келгани шу...

* * *

Мошинлар ухлашга бир-бир кетдилар –
Югуриб, ҳайқириб
Темирлар толди.
Тунги чироқларнинг нурларига гарқ
Қатор толлар билан
Кўчалар қолди.

Боролмайман,
Кечир.
Тундамас гуноҳ.
Жонимни гашиклар ўртади тамом.
Бу тун темирларни ухлатди Оллоҳ,
Бу тун юракларни уйготди ёмон.

Боролмайман.
Кечир.
Тундамас гуноҳ.
Дилда яралмади ёруғ ибора...
Тонггача тўлғониб йигладим:
“Эвоҳ!
Наҳот, менинг умрим ордан иборат?!”

* * *

Кўчанг бошида бир тол бор эди.
Борми? Хабар бергин.
Мени кўрмоққа зор эди.
Хануз зорми? Хабар бергин.

Ҳолинг сўрсам, оғиб қисмат
хатарларга кетар бўлди.
Фақат толнинг ҳолидин, ёр,
хабар берсанг, етар-бўлди.

Яшнаганми? Кўкарганми?
Бўйи неча қулоч ўлди?
Ёки ўзга иморатга
менингдек бир оғоч ўлди?..

* * *

Автофалокат.
Ўнг қўлим синди.
Шеър ёзишни биладиган ўнг қўлим.

Энди чалқанча ётиб,
ҳавога шеър ёзаяпман.

Ҳаво тўлиб кетди
сатрларга.
Ҳаво – шеърлардан иборат.
Воҳ, қандай гўзал ҳаво!

Бу ҳаводан тўйиб нафас ол.

Шеърдай гўзал бўласан,
иншооллоҳ!

ЭСЛАТМА

Нима қилишингни ўзингдан сўра.

Дунёга бекорга келмагансан.

Аммо ўзинг қайда?

Бу чексиз дунёга
сочилиб кетгансан.

Ўзингни йиғиштир заррама-зарра.
Заррама-зарра ўзингни қур.

Унутма, сендан бошқа ҳам одамлар бор.
Ўзингни аяма бошқалардан.

Ўзингдан оламга қара.
Тангри изн берса,
уни сен ҳам
озгина яратасан.

Иложи бўлса,
ўлганингдан сўнг,
дунёга
ўзингни қолдир.

Иложи бўлмаса,
ачинма –
Худонинг бир корига ярагансан барибир.

Масалан, бу одамдай яшаи ҳаммага насиб этсин
дегандир Тангри;
ёки бу одамдай яшаманг дегандир...

МАКТУБ

Сенга ҳеч нарса қилолмадим, Ватан.

Фақат дардкашинг бўлдим:
Жоним огриди,
умрим қисқарди,
телбавор тўлгондим огриқларингда.

Йигласанг,
кўзёшинг юрагимга тушди,
Қувонсанг,
қувончинг кўзларимга.

Ҳа, яна...
Шеърлар ёзиб,
кўнглингнинг бир заррасини қурдим
росту чин мақомида.

Шу.
Мени кечир.

Берадиган бошқа ҳеч нарсам қолмади.

Энди фақат
бир ҳовуч тупрогинга айланмоқчиман, Ватан!

АРМОН

Ғамни бунёд кўрдим, аммо
Бахтни бунёд кўрганим йўқдир.

Танни обод кўрдим, аммо
Дилни обод кўрганим йўқдир.

Элни зиёд кўрдим, аммо
Ўзни зиёд кўрганим йўқдир.

Юртни озод кўрдим, аммо
Ўзни озод кўрганим йўқдир.

* * *

Мен уйгонсам,
уйим уйгонган бўлади.
Ошхонада чой қўяётган бўлади уйим,
“Кўчага
дори ичмасдан
чиқиб кетмасин”, деб ташивишланаётган бўлади.
“Кайфияти кўтарилсин” деб
бирор қизик гап тайёрлаётгандир, эҳтимол.
Ҳа, яна кийимларимни ҳам
дазмоллаб қўйган.

Уйим – бу тўрт девор эмас,
Уйим – жиҳозлар, буюмлар, китоблар эмас.
Уйим – мана шу аёл.
Унинг исми – Раъно.
Кўнглим ёришмогини истасам,
такрор-такрор айтаман
унинг исмини.

Эллик йилки,
шу уйимни
кўчадан
соғиниб
қайтганим қайтгандир.

ДАҲО

Парвардигор,
бу йўл меники эмас!
На ҳамдард,
на дўст,
на юракдош –
ҳеч кимим йўқ.
Хамма менга қарши юрар –
тўқнашавериб,
ҳолим қолмади.
Яшашнинг қоидаси ўзи қанақа?
Яшашнинг қоидаси ўзи борми?
Эҳтимол,
қоидани бузмаган
фақат
мендирман?
Эҳтимол, бу йўл фақат меникидир?
Эҳтимол,
бу одамлар
адашиб киргандирлар бу йўлга?
Ёки
ҳали улар қайтиб келадиларми?
Ортимдан – асрлардан сўнг –
қайтиб келадиларми?
Тўхташим керакми уларни кутиб?
Тўхтаб бўлмаяпти, ахир!
Учиб кетяпман.
Оламлар
тақдиримга
тошюлдузлардай
урилгани урилган –
заррама-зарра қолиб кетяпман бу йўлда.

Ҳозир
бор бўйимча
узала
йиқиламан...

Парвардигор,
ҳеч ким юрмаган эдими бу йўлдан?

Бу йўл
мен эдимми,
Парвардигор?

Ҳеч ким
юрмаган йўл –
мен эдимми?

Парвардигор!..
Энди нима бўлади?

Бу йўлга ҳам
қоидалар
ўрнатиладими ҳали?

Парвардигор...
Тўхтаб бўлмаяпти.

**Олтмиш беш ёшимда ногаҳон
топганим мантиқ**

Қушга қанот
душмандан қочиш учун
берилган экан;

қушга қанот
ризқ топиш учун
берилган экан...

Мен эса,
ҳур парвоз учун
берилган
деб юрибман.

Алишер МИРЗО

VIDEO

Уч азиз сиймо

Эрта тонгда телефон жиринглади. Мени бирдан хавотир босди. Илгарилари онам, жигарларим ҳаётлигида уларни ўйлаб, бемаврид телефон қўнғироғидан юрак олдириб қўйганман.

Дўстим Содиқ Раҳмон экан. Қўнглим сезганидек, шумхабар: устоз Чингиз Аҳмаров вафот этибди!

Устоз саксонлардан ошган бўлса-да, асло мункиллаган, умр шоми етиб қолган чолга ўхшамас эди. Доим ораста кийинарди: костюм-шим дазмолланган, топ-тоза кўйлак ёқаси орасида зулукдек бўйинбоғ, бошида қишда майдатароқ ғажакли “кубанка”, ёзда эса яп-янги чуст дўппи ёинки туркча яссиғумбаз қалпоқ. Юзларида киборларга хос табиий улуғворлик. Бурун тагидаги қўнғизмўйлов ўтган асрнинг ўттизинчи – эллагинчи йилларидаги ўзбек зиёлиларига қанча ҳусн-тароват бағишлаган бўлса, устозга ҳам шундай – қуйиб қўйгандек ярашган. Оғир-вазмин қадам босиб ғоз юришларни айтмайсизми... Баъзан “ота-бола” бирон жойга кетаётсак, “Қара-чи, эгилиб, мункайиб юрмаяпманми?” дер эдилар.

Мутаассиб, қўлидан ойболтаси тушмайдиган маҳаллий оқ-соқол рассомлар орасида замонавий фикрловчи, ёшларга мудом ҳомий фақат шу киши эди-ку, бу ёғи нима бўлади энди? Кунимиз аччиқсўз классикларимизга қолдимиз?

Шу ўйлар билан Туркман бозори ортидаги мусаввирлар қўрғонига ошиқдим. Югурганча устознинг мўъжаз ётоқхонасига кириб бордим. Умр бўйи ижоддан бошқасини ўйламаган, моддиятга қизиқмаган, барча улуғлар мисоли оддийгина умр кечирган рассом, мана, эски каравотида ёш боладек хотиржам "ухлаб" ётибди.

Деворда устоз қилқаламига мансуб "Нодирабегим" портрети. Ғамгин шоира бош эгиб, ушбу мисраларни ўқиётгандек:

*Фиғонким, гардиши даврон айирди шаҳсуворимдин,
Ғамим кўп, эй кўнгул, сен беҳабарсен оҳу зоримдин.*

Устоз шоиранинг аянчли сўнгги йилларини қуюқ кўк ранглар фонида матога кўчирган экан. Бу асарни кўрмаган эдим. Санъаткор аҳли беҳаловат ҳаётида аксар ёлғиз умр кечирази. Буюклар қисмати шу. Нодирабегим ҳам устоз каби умр поёнида ёлғиз яшаган. У Амир Умархонсиз ҳаётини ўта назокат ила:

Васл уйин обод қилдим, бузди ҳижрон оқибат, –

дея таърифлаган.

Устоз Чингиз Аҳмаров ҳам маҳбубаси – беназир мусаввира Шамсирўй Ҳасановадан эрта айрилиб, бутун умр унинг тимсолида гўзал ўзбек хотин-қизларининг ҳаёлий идеалларини тасвирлаб ўтди. Ажабо, бақо дунёсига отланган устоз қошида бош эгиб мотамсаро ўтирган мана бу аёл ким бўлди экан? Ахир, Шамсирўй опа олами фанони тарк этиб кетгач, устоз унинг доғида ҳазрат Навоийдек тоқ ўтган бўлса...

Устоз қошида сукут сақлаган қўйи ҳаёллар оғушида туриб қолдим. Бир вақт аёл бошини кўтарди: шоира Зулфияхоним экан.

Зулфия опа билан ҳол-аҳвол сўрашдик, сўнг секин қўшни хонага ўтдик. Шоира устознинг меҳмонхона аталмиш камтарона жиҳозланган бўлмасини кузататуриб: "Кечирасиз, ўғлим, Чингиз домла шундай содда шароитда яшармидилар?" деб сўради. "Ҳа", дедим, бошқа нима дейин?

Полга эски гилам тўшалган. Жавонга сиғмаган китоблар бир бурчакда ерда сочилиб ётибди. Деразага илинган пардалар ҳам ўта одми, кўримсиз. Девогларни устоз чизган суратлар бегаган. Алишер Навоий шеърятти фалсафаси билан суғорилган, уруш ва тинчлик, севги ва садоқат мавзуларигади суратлар...

Зулфия опа нечун Чингиз аканинг жанозасига келганига энди ақлим етди. Ахир, у киши устоз асарлари қахрамони-ку! Санъатда рассом ва модель муносабати бор. Устоз Зулфия опанинг гўзал сиймосини матода қойилмақом қилиб яратган. Мусаввир билан шоира ўртасида ҳақиқий зиёлиларга хос чуқур ҳурмат пайдо бўлган. Ўзбекнинг бу икки чинори ўзаро қалин дўст бўлиб, кўп мазмунли суҳбатлар қурган, бир-бирининг ўрни, тошу тарозисини яхши билган.

Воажаб, мен шу дамда ўзбекнинг уч ноёб санъаткори учрашувига шоҳид бўлиб турибман: Нодирабегим, Чингиз Аҳмаров ва Зулфияхоним. Уларнинг ҳаёти ҳам ўхшаш. Учови ҳам жуфтидан эрта айрилган. Қаранг, тақдир уларни шу мўъжаз хонада Чингиз аканинг жанозасига жамлабди.

Содиқ шогирд

Ғамхонани бир зумда тумонат босди. Рассомлардан ташқари, устозга қадрдон бўлган ёзувчи-шоирлар, сон-саноксиз мухлислар... Кўк чопон кийиб, бел боғлаган ҳассакашлар орасида устознинг содиқ шогирди – ўғли Содиқжон... Биламан, Содиқ – Эскишаҳар фарзанди, маросимни бекаму кўст ўтказади. Биз ёру биродар ижодкорлар унга тиргович бўлиб турамиз.

Ҳассакашлар қаторида устоз яшаган рассомлар уйи турғунлари ҳам қўл қовуштирган. Жаноза арконлари кетма-кетликда ўтаётир. Бехосдан мен тенги, кўзга кўринган икки мусаввирнинг суҳбати қулоғимга чалиниб қолди. Улар устоз вафотидан изтиробда эканини айтатуриб, бирдан бу маросимга ҳеч қовушмайдиган майда гапларга ўтиб кетса бўладими! "Энди, бу Оллоҳнинг иродаси... Марҳумнинг квартира ва асарларига тўла устахонаси кимга насиб этаркан-а?" деб қолди салмоқланиб марҳумга қўноғи яқин бўлган рассом. У устага ўзини яқин тутиб юрганлардан эди. Бирмунча вақт илгари устозни шартта оталиққа олиб, оғир-енгили, иссиқ-совуғидан хабар олишни бошлаб юборгани-

да уни ҳаммамиз олқишлаган эдик. "Меҳрибон" қўшни устозга тиргович бўлгани хусусида етти маҳаллаю рассомлар оламига жар солди. Фарзандлари кекса устозни хуш кўриб, алқаб бобо дейиши борми, ўз қўли билан ярим коса овқат ичирганию қимматли вақтини ажратиб у билан қаерларгадир ҳамроҳ бўлиб борганими – ҳамма-ҳаммасидан кўп ва ҳўб сўзлади, кейин, оз фурсат ўтиб негадир тинчиди-қолди. Кишига меҳр-эътибор миннатли, ясама эмас, юракдан бўлсин экан. Қўшнининг бемаварид, назарпастлик билан айтган гапидан ҳайратга тушиб, эскишаҳарчасига дангал: "Ўн икки йил устозни оқ ювиб, оқ тараган Содиқжонга қолади-да, бошқа кимга қоларди!" деб юбордим. Уй-жойга кўз тикканлар сояга ўтиб тутуриқсиз замзамасини давом эттирди. Камина эса ёқамни ушлаш билан кифояландим.

Жаноза ўқилди. Аҳли санъат ва қўшнилари устозни "чўбин от"га жойлаб, Чиғатой қабристонига қўйиб келдик. Жойингиз жаннатда бўлсин, қабрингиз нурга тўлсин, устоз!..

Эртаси кун фотиҳага келгувчиларнинг кети узилмади. Кеча устознинг уй-жойи ва устахонаси "ғамини еган"лар негадир бугун лом-мим демай ўтирибди. Наҳот менинг бир оғиз гапим кор қилган бўлса?! Фотиҳанинг учинчи – сўнгги куни Содиқ билан суҳбатлашиб ўтирганимизда гап нимадалиги маълум бўлди. Бир кун шундай дахмаза чиқишини сезган устоз бултур уй билан устахонани Содиқнинг номига расмийлаштириб қўйган экан.

Бу ҳақда Содиқ шундай ҳикоя қилади: "Бир кун устоз билан шаҳар айландик. Кейин уни уйга бир пиёла чойга таклиф қилдим. Шу вақтгача домла "кулбаи вайронам"га қадам босмаган эди. Бир оз ўйланиб тургач, "Ҳа майли, уйингни бир зиёрат қилайин-чи", дедилар. Биласиз, камина ҳам уй, ҳам устахона вазифасини ўтовчи хонадонда яшайман. Меҳмонхона бурчагидаги мольбертда янги бошлаган ишим турган эди. Ҳали хом, чала ишни тескари ўгиришга улгурмадим. Зийрак устоз оёқларини бафуржа чалиштириб ўтирганча чой ҳўплаб, суратнию антиқа меҳмонхонамни обдон кузатди. Кетар чоғи мени устахонасида бирга ишлашга таклиф қилди.

Хижолатда қолдим, лекин рози бўлмай илож йўқ, ахир, устознинг амри – вожиб.

Менга кўрсатган шоҳона мурувватидан кўнгли тўлмай, бир кун: "Содиқ, ҳозир рассомлар уюшмасига устахона сўраб борасан, кун кеча рассом Петров Ўзбекистон билан хайрлашиб, Россияга юзланди. Устахонаси бўш, отни қамчилаб қол, йўқса, бу эскишаҳарча ориятли тарбиянг билан "денгиздан – ҳаво, бадий уюшмадан мурувват пойлаб" юраверасан", деб қолдилар.

Тўғриси айтиман, дўстим, бораёми-бормаёми дея тайсаллаб, минг хижолатда раис қабулига кирдим. Ўзимга тенгдош раис бува, бир оз, атиги бир оз кечикканим, устахона бошқа бир рассомга ўтганини айтди.

Тиниб-тинчимаган устоз эртасига "Бевафо уюшмани бир зиёрат қилиб келайлик" деб қолдилар. Ота-бола етаклашиб "ижодкорлар уюшадиган" даргоҳга кириб бордик. Мана, ясама ачинишга уста раиснинг кошона хонаси. Раис таажжуб ила бир қошини кўтариб зоғора нондек баркаш юзида одатий ясама нимкулги зухур этди. Устоз эса сўзларни кетма-кет михларкан, раиснинг баланд қоши пешайвонидан ўрнига тушди, очилган лаблари чирт бирлашиб, чўччайиб, нимкулги ўрнини жиддийлик ва қизиқиш эгаллади. Раиснинг узундан-узоқ, икки қават исмига эркалаб "хон"ни қўшган устоз – кимсан Ўзбекистон халқ рассоми, Давлат мукофоти совриндори, машҳур Чингиз Аҳмаров устахона тўлови масаласида жиндақ қўли калталиқ қилиб, бу вазифани мен, яъни Содиқ бойваччанинг зиммасига юклагани, айтилишида бир устахонада бирга ижод қилишимизни айтиб, ижодхонани ўта дипломатик равишда менинг номимга расмийлаштирди-қўйди. Устасифаранг устознинг фаросати ва ҳотамтойлигига қойил қолмай иложим йўқ. Бир неча йил устоз-шогирд ота-бола бўлиб бирга ишлагач, каминанинг ижодига ҳам анча шира кирди.

Бултур устоз тўсатдан уйини ҳам менинг номимга расмийлаштириш ташвишига тушиб қолди. Рост гап, буниси энди ортиқча эди, инсоф билан-да, ахир! Оёқ тираб рад этдим. Устоз ўзига хос вазминлик билан тушунтирмоқчи, ақлгинамни пешламоқчи бўлди. Улардан кейин уй-жой масаласида жанжал-низо, тортишувлар бўлиши мумкин экан, бу муаммо ҳозирданок адолатли ечим топсагина устознинг кўнгли таскин топармиш. У киши бундай гап-маслаҳат билан мен қайсарни кўндира олмас-

лигига кўзи етгач, бошқа гапириб ўтирмади. Эртаси куни ҳордиқ чиқариб келамиз, деб бир жойга таклиф этди. Отамдек азиз инсон мени туман милиция бошқармасига эргаштириб бориб, қўлимдан ушлаб тўппа-тўғри милиция бошлиғи, полковник Жасур Қаҳрамоновнинг хонасига олиб кирса бўладими! Устознинг айтишича, мен унинг ўғли эмишман ва шу сабаб Тошкентнинг қоқ марказидаги икки хонали уй менинг қарамоғимга ўтиши адолатдан эмиш. Погонлилар раҳбари бундайин олди-бердиларни ҳал қилишнинг обдон ҳадисини олган одам экан, ҳанг-манг бўлиб турган мен "ўғилтой"ни ташқарига йўллади. Бир оздан сўнг қайта чақирди. Аввалига менга ишонқирамай, ҳўмрайиб қараган бошлиқ бу гал туғишган жигарини кутиб олаётгандек, ўтиришга жой кўрсатиб, исмимга "жон" қўшимчасини улаб мурожаат қилди:

– Содиқжон, сиз яшаётган уй кимнинг номида?

– Ўз номимда.

– Энди бундай, яхши йигит, бугуноқ уйингизни хотинингиз номига ўтказасиз, мен имзо чекаман. Сўнг Чингиз домланинг уйига рўйхатга ўтасиз. Эътирозга ўрин йўқ! – дея менга маъноли тикилди.

Шундай қилиб денг, камина устозга расман ўғил тутиндим".

Содиқ Раҳмон – исми жисмига монанд содиқ шогирд. Устозга мендан-да яқин, рассомлар уйида унга девор-дармиён қўшни бўлган, мунтазам ҳолидан хабар олиб, оғирини енгиллатиб турган. Содиқ дўстим асли Эскишаҳарнинг Қумлоқ даҳасидан. Кайковус ариғи бўйида жойлашган маҳаллада туғилиб ўсган. Қумлоқ атрофидаги маҳаллалар қадимий бўлиб, асосан Тошкентнинг жайдари ўзбеги истиқомат қилади. Асл ўзбекона удум-одатлар шу ерда сақланиб қолган. Чархпалаклар тинмай айланиб турган Кайковус суви қирғоғидаги шинам чойхоналарда эркаклар эски одатга кўра гап-гаштак ўйнайди. Тўй-маросимга бутун маҳалла аҳли чиқади. Қисқаси, асл ўзбекона фазилатларни шу маҳалла одамларида кўрасиз. Содиқжон ана шу ўзбекобод фарзанди. Қонида, табиатида шундай ўғилбола фазилатлар бўлгани учун устозни бошига кўтарган. Чингиз домлага худойим фарзанд ато этмаган бўлса-да, вафодор шогирд насиб этган.

Устоз шогирдидан шу даражада рози бўлганки, баъзан "Содиқ, сенга ким тарбия берган ўзи, а? Шундай фарзанд ўстирган жан-натмакон ота-онангни кўргим келади" ёинки "Агар ўғлим бўлганида, сендайин бўлармиди?!" дер эди.

"Қолгани – фантазиянгиз"

Азахонада ўтириб, олис Русияда кечган талабалик йилларим ёдимга тушди. Москвада Василий Суриков номидаги институтда дўстим Ҳикматжон билан муллаваччаликнинг ўнқир-чўнқир йўлларида қоқилиб-суқилиб юрган кунларимиз. Тирикчилик деб аталмиш балойи азим билан боғлиқ аҳволимиз ночордан ночор. Чўнтаклар куп-қуруқ, шамол увиллайди.

Бир вақт ётоқ телефонига чақириб қолишса денг. Тошкентдан келган устоз бизни нақд "Москва" меҳмонхонасининг юқори қаватидан йўқлаётган экан. Ҳикмат иккимиз қушдек учиб бордик. Ҳашаматли меҳмонхона остонасида бизни устоз шахсан кутиб олди. Башанг хонага кирдик. Одат бўйича, салом-алик удуми қуюққина ижро этилди. Дастурхон тузалган: бамисли кўркам на-тюрморт, юртимиздан келган анор, узум, ширмой нонлар...

Устоз оврупоча меҳмондорчиликни хуш кўрарди – олдин нафсни қондириш, сўнг гурунг. Шундай бўлди ҳам, гўзал натюрмортнинг тарҳи, уйғунлиги бузилди, оч талабаларнинг бепоён нафси қондирилди, бу ёғи суҳбат, бир суҳбатки...

Чингиз домла, аввал ҳам айтдим, ёшларни тўраларча менсимайдиган мутаассиб тенгдошларига сира ўхшамасди. Улар суҳбатни "қорнинг чиқиб қолибдими"дан бошлайди. Сўнг чин ижод ҳақида ширин суҳбат қуриш ўрнига, халтура – сиёсий мавзудаги буюртма хусусида жаврайди ёинки илгари ўзи асоссиз дўппослаган, кўргазмага қўйилиб шўри қуриган асарингизни бу гал лабидан бол томиб таърифлайди. Қандай масалада бўлмасин, алмисокдан – ҳув хонлик даврларидан қолган дунёқараш... Бизни унутмай йўқлаган инсон билан эса ўқиш жараёни, Москвадаги кўргазмалар ҳақида узоқ гурунглашдик.

Чингиз акани атиги бир марта кўрган, суҳбатини олган одам у кишининг эски ўзбек зиёлиларига хос мутафаккир қиёфасини асло унутолмас эди. Бизни кузататуриб, кўзойнаги устидан сирли жилмаяр ва ички чўнтагидаги йирик ақчадан олиб, ўзига арзи-

маган бир нарсa харид қилишимизни сўрар ва "Қолгани – фан-тазиянгиз", деб қўяр эдилар.

Албатта, устознинг маънавий суянчи моддий ёрдамидан юз чандон ортиқ эди. Эртаси кун институтга ижодий устахонамизга бориб, баъзида бирнави, баъзида бинойи, баъзида пойма-пой асарларимизни таҳлил қилар, бебаҳо маслаҳатлар берар эди. Шу баҳона бу ерда ҳозир бўлган бошқа муллаваччалар ҳам бу мақоми юксак мулоқотдан баҳраманд бўлар эди. Ижодхона соҳиблари Чингиз акани бир дафъа кўрибоқ мафтун бўлар-қолар эди.

Устознинг муруввати ширин мулоқот билангина якун топмасди. У кейинчалик уюшмада бўлиб ўтган мажлисларда уюшма раҳбарларига Москва ва Ленинградда ўқиётган ёшларни қўллаш керак, дея неча бор уқтирган. "Сизлар ўзга юртларда ўқиганингизда Ўзбекистон ҳукумати туршак-майиздан тортиб пойабзалу кийим-бошгача юбориб турган, бўёқ, матолар сотиб олишга пул юборган, нега ҳозирги ёшларга ёрдам қилмайсизлар?" дея неча бор куюниб гапирган ва натижага эришган ҳам. Унинг саъй-ҳаракатлари зое кетмади, Чингиз Аҳмаров мактаби қарор топди. Чунки гул уруғдан, уруғ гулдан ҳосил бўлади! Бу мактабнинг асосий тамойиллари: поклик, мантиқий изчиллик, миллий теранлик ва услубий кўламдорлик эди.

Ўғригина болаларим

Устознинг уйидан чиқатуриб кўча эшикка кўзим тушди. Оддийгина кулранг эшик, аммо кулф ўрни бир нечта. Биттасида кулф бор, қолганлари ямалган – фанер парчаси қоқилган. Бу шаклбозлик ўйинини кузатиб, қанчалик қайғуда бўлмайин, лабимга кулги югурди. Устоз ҳам аксар буюклар каби андак содда эди. Эсимда, ўтган йили шу кезлар ҳам стационарга ётиб даволанган. Одатда, уйдан чиқаётиб ҳаяллаб қолишини ҳисобга олиб, "Мен институтдан соат 17 ларда қайтаман" ёки "Содиқжон билан дўкондамиз, дарров келамиз" қабилидаги хатни кўча эшикка қоқилган михга илиб кетарди. Биз серташриф шогирдларни суйганларидан шу ажабтовур хабарлашиш усулини ўйлаб топган эдилар.

Бир йили стационарга отланаркан, шундай билдиришнома ёзиб михчага илади: "Мен фалон куни шифохонага равона бўлдим, роппа-роса ўн икки кундан сўнг, ойнанинг фалончи куни уйга

қайтаман". Хатда кўрсатилган муҳлатнинг ярмига бормай уйни ўғри уриб кетади. Чингиз акага ушбу нохуш хабарни етказиш сансолар бўла-бўла, охири бечора Содиқнинг чекига тушади. Бунини эшитган устоз "Бошқа нарсаларни қўятур, орден, медалларим жойидами?" деб сўрайди хотиржам. Бемор нохуш жавобдан бир оз фаромуш тортади. Милиция ходимлари барака топсин, ўғрилар ушланади, нишонлар эгасига қайтарилади. Устоз ўғрибаччаларнинг гуноҳидан кечибгина қолмай, ночор йигитчаларга ҳайитлик ҳам беради – бир дастадан пул улашади.

Хотира уйғонса гўзал

Ёшингиз улғайган сари бир оз файласуф бўлиб қолар экансиз. Ҳаётнинг ҳар лаҳзасидан шукроналик изларкансиз. Ушбу фикрлар устахонада кўп бор хаёлимдан ўтган. Шундай кайфият гирдобиде ғаладонимдаги фотосуратларни кўздан кечири бошлаيمان. Қўлимда ажойиб оқ-қора фотосурат: ўртада тасвирий санъатимизнинг тоғдек таянчи, пири комили – Чингиз Аҳмаров. Устозга қанот бўлиб турганлар Содиқ ва камина.

Саксонинчи йиллар ўрталари. Устоз ва шогирдлар давраси. Бахтли дамлар. Устоз ёқимли табассум қилиб турибди.

Мен Москвадаги олти йиллик ўқишни тугатиб ватанга қайтган, Содиқ Тошкентда Островский номидаги институтни тамомлаган, товонимиздан ўт чақнаган йигитлик чоғларимизга тааллуқли яна бир сурат.

Архивдан сарғая бошлаган икки энлик хат ҳам чиқиб қолди. Устознинг ўзига хос, таниш дастхати. Бир парча қоғоз мен учун гўё кафтдаги қуёш. Ютоқиб ўқийман: "Алишер, изланишларинг билан рангтасвирда янгича йўналиш очяпсан. Билгинки, янгиликка, янгиланишга интилган рассомнинг ижод йўли ҳеч қачон равон кечмаган, у ҳамиша маҳаллий классиклар ва хом шинавандаларнинг мурасасиз ғовларига, қаршиликларига дучор бўлган. Оммабоп, силлиқ расмлар чизувчи тенгқурларингдан бир нав ўзгача эканинг ҳам шундан. Лекин сенинг кучинг, иқтидорингга ишонаман. Ҳеч нарсага қарамай тинимсиз ишла, ҳар қандай руҳий ҳолатда фақат ишла, излан, шунда мақсадинга эришасан!"

Юраккинам ҳапқириб кетди... Шу бир парча қоғозга битилган сўзлар ўша машъум турғунлик йилларида ўсишимга қувват берган.

Бу йигит ким?

Янги устахонага кўчиш ҳаракати, шогирдлар: Содиқ, Улуғбек ва мен хизматдамиз. Чингиз ака эски устахона ўртасида ўтириб олиб, қўмондондек буйруқ бериб, йўл-йўриқ кўрсатмоқда. Мақсад – янги устахонага равона бўладиган асарларни саралаш. Асарларни сара-пучакка ажратиш, баҳо беришга биз муллавабччаларнинг ҳаддимиз сиғмайди. Биз учун устанинг қўлидан чиққан оддий қоралама, хомаки асар ҳам қадрли. Қўлимиз қўлимизга тегмайди. Расмлар иккига ажратилди. Асосий қисми янги қўноққа равона бўлгач, қолгани яна учга бўлиниб, ҳар биримизга тенг тақсимланди. Қўлга киритилган совғалар – уч-тўртта матога ишланган картина ва етти-саккизта картонга чизилган суратлар эди.

Вақт ўтиб, Содиқ дўстим билан менинг мавқе-малакамиз бир оз ошди чоғи, устоз бизни институтга домлаликка чорладилар. Рассомлик факультетида рангтасвир, чизматасвирдан сабоқ берамиз, устоз эса композиция фанидан талабалар ақлини пешлайди. Пешинги катта танаффус келди дегунча, уч домлажон чиройли қадам ташлаб Бешоғочдаги жар бўйида жойлашган машҳур лағмонхона томон йўл оламиз. “Хизмат”ни беминнат қилсак-да, пул тўлашга келганда домла бизни йўлатмайди. Устоздан хижолат бўламиз, бирам хижолат бўламизки! Таомили шундай, кемага тушганнинг жони бир, тегирмон навбати билан деган гапларни асло эшитмайди.

Учаламиз Марказий универмаг бўйлаб кезиб юрибмиз. Бекорчидан худо безор, бизники мақсадсиз сайр эмас. Устознинг ўғитига кўра, мен билан Содиқ катта йигит бўлиб, домлаликни бошлаганимиз сабаб зиёлига ўхшаб бўйинбоғ тақмоғимиз лозим экан. Мен, жайдари каллахоналик ва содда Содиқ қумлоқликнинг етти ухлаб тушига кирмаган эди ушбу сиртмоққа бош суқиш. Тўғри, куёвлик давримиздан қолган қийшиқ чизиқлари бисёр бўйинбоғ йўқ эмас, аммо бу матоҳнинг бир жуфтдан кам бўлмоғи зиёлига ярашмас эмиш. Мамнун устоз нўхатдек-нўхатдек доначали бўйинбоғ эгалари ўртасида, сайрни давом эттириб, универмагнинг пальто бўлимига кириб қолибмиз. Рўпарамиздан, устоз томон кучоқ очиб, таниқли мусаввир, Рассомлик билим юртида ишлайдиган Правдюк домла пешвоз чиқиб кел-

ди. Икки устоз қуюқ сўрашишди. Устоз табиатан тўғрисўз, содда Правдюк домлани саволга тутди. Пальто харид қилишга келган экан, бу матоҳни осонгина танлабди-ю, фақат озроқ пули етмай қолибди. Чингиз домла сезгир, зийрак эмасми, қанча етмаётганини сўраб ўтирмай, бўйинбоғ харидимиздан ортган бир даста пулни унга қўшқўллаб тутқазди. Назаримда, устоз ҳадя қилган пулга яна битта пальто харид қилса бўларди. Бироқ Правдюк домлага ҳам қойил қолмоқ керак, "Бирингизга минг берсин!" дея бор пулни чўнтакка урмай, керагини санаб олдию қолганини устозга қайтарди. Универмагдаги ишимиз битиб ташқарига чиққач, домла бамайлихотир "Бу рус йигити ким?" деб сўраса бўладими...

Устоз қутқарган картина

Ўзбекистон Рассомлар уюшмасида нуфузи зўр бадий кенгаш йиғилган. Янги яратилган, ҳали бўёғи қуриб улгурмаган асарлар бирма-бир кўриқдан ўтказилмоқда. Уюшма билан биринчи бор тузилган шартнома қўлимда. "Чол билан набира" деб номланган картинални кенгаш ҳукмига ҳавола қилдим. Унда дала ўртасидаги мўъжаз супада, қадимий Самарқанд заминининг ворислари – томирлари чинор илдизларини эслатадиган миришкор бобо савлат тўкканча чордона қуриб ўтирибди, ёнида олисларга тикилган невараси. Тамсилий ифода, яъни илдизи қирқилмаган ниҳол кўкаради ва албатта ҳосил беради. Ҳайъат аъзоларидан бири – халқ рассоми калондимоғлик билан асарни танқид қила бошлади: "Одамларнинг яшаш шароити яхши тасвирлангани маъқул, янги типдаги қишлоқлар қуриляпти. Сизнинг қаҳрамонингиз эса қандайдир чайлада, гадоитопмас жойни макон тутган. Майли, шундай ҳам бўлсин, лоақал асарни замонавийлаштириб, масалан, асар сатҳига трактор филдиракларини киритиш керакмиди ёки телевизор антеннасини композицияга сингдириб юбориш лозиммиди?" деб қолди. Бошқалар ҳам ўйламай-нетмай катта-нинг фикрини қўллаб-қувватлади. Сариклигим қурсин менинг, хунобим чиқиб, чирсиллаб турган эдим, Чингиз ака аста четга тортиб, одатий мулойим овоз билан "Картинанг менга маъқул, айтилган таклифларга қўшилиб, биронта жойига ўзгартириш киритсанг, иш бузилади" деди. Бу билан Чингиз ака чўккан кўнг-

лимни тоғдек кўтарди. Бадиий кенгаш танқидни изчил давом эттириб, охири асарни йўққа чиқаргач, шартномани бекор қилиб, қайсар муаллифдан бўнакни ундириб олишга қарор берди. "Чол билан набира" устахонамда етти-саккиз йил тургач, рад этилган картинани Москвадаги оламга машҳур Третьяков галереяси раҳбари, академик Юрий Королёв бошчилигидаги кўчма бадиий кенгаш ўз жамғармасига бажонидил қабул қилди.

Эътиқодда собит

Чингиз Аҳмаров ижодига бағишланган турли йилларда нашр этилмиш альбом ва китобларни жавондан олиб, авайлаб ва рақлайман. Шундай асарлар борки, муаллиф каби маълум бир даврда туғилиб, ўша давр мафкурасига хизмат қилиб, таъбир жоиз бўлса, даври даврон суриб, қариб, дунёдан ўтади-кетди. Яна шундай асарлар ҳам борки, миллий ёки ирқий мансублигидан қатъи назар, барчага манзур бўлиб, ижодкор вафотидан кейин ҳам унинг номини абадиятга муҳрлайди. Чунки улар илғор ўй-фикр ва янгича ифода шакллари ўзида акс эттириб, тасвирий санъатни янгича қараш, усул ва услублар билан бойитади. Буюк мусаввир Чингиз Габдурахмон ўғли Аҳмаров асарлари ана шу фазилатлари билан ҳам ҳамон довруқли ва қадрли. Унинг нозик туйғуларни акс эттирган асарлари ҳали кўп асрлар томошабинни ўйлантириб, ҳаяжонга солиши шубҳасиз.

Ҳар гал Чингиз Аҳмаров ижодига юзланар эканман, асарларни ўзгача нуқтаи назар билан "ўқийман". Устознинг бир қарашда сокин туюладиган, аслида пинҳоний соғинч, мунг ва армонга йўғрилган асарларидаги шоирона кечинмалар юрагимни сел қилиб юборади. Уларнинг бадиий қудрати халқимиз асрий орзу-умидлари жо бўлган мумтоз куй, мақомларни ёдга солади. Чингиз ака табиатан интизомли инсон эди. У кишидаги руҳ ўктамлиги ва маънавий мувозанат ҳавас қиларли, ибрат олса арзигулик эди.

Яқин ўтмишда теран тарихимизни унутишга мажбур этилган эдик. Тасвирий санъатимиз қадр-қиммати ҳам халқимизга ёт қолди ва андозалар билан ўлчанарди. Чингиз Аҳмаровнинг буюклиги шундаки, қўрғошиндай оғир даврда бой маданий-маънавий меросимизни ўзининг бебаҳо асарларига кўчириб, уларни

сақлаб қолишга эришди. Бу ўша давр учун жасорат эди. Устоз кўпдан-кўп тўсиқ ва қаршиликларни сабр-тоқат билан енгиб, бор истеъдодини ана шу буюк вазифани бажаришга сафарбар этди.

У киши ширин суҳбат у шеърхонликдан завқ олар, ҳатто номи энди тилга тушаётган ёш шоирларнинг тўпламларини ҳам эринмай ўқиб борар эди.

Устоз суҳбат ва мунозараларда маҳорат, миллийлик, шакл, маъно, тарҳ (композиция), услуб, рамз таҳлилини биринчи ўринга қўяр ва ўзининг шоҳ асарлари мисолида бу талабларни қойилмақом адо этарди. У киши қанча мўътабар зот бўлса, шунчалик камтар эди. Қанча камтар бўлса, шунчалик мўътабар эди. Шогирдларининг қўлга киритган ютуқларидан ҳамиша оталарча севинарди.

Чингиз Аҳмаров соцреализм даврида яшаб ижод қилган бўлса-да, тасвирий санъатда ясама фирқавийликка, мавҳум байналмилалчиликка зўр бермай, ўз даврининг ғоявий тамойилларига қулларча асир бўлмай, бадий маҳорат, миллийлик, ранг, шакл, услуб, ифода, тимсолга бирламчи ўрин берди. Шу талаблари рўкач қилиниб, мусаввир феодал ўтмишни идеаллаштиришда айбланди. Лекин қанча қаршилиқ қилинмасин, ўз эътиқодидан бир қадам ҳам чекинмади.

Сафар олдидан сафар

Содиқ Раҳмон ҳикоя қилади: “Устоз андак қаридилар, йўқ-йўқ, кўп эмас, бир оз. Паришонхотирлик деган касаллик пайдо бўлди. У киши тез-тез стационарга ётиб даволанар, баъзида хотиралари фаромуш бўлиб, мени ҳам танимай қолар эдилар. Шунда хаёлимга бир фикр келди. Устознинг жигарларидан фақат бир киши – опалари Нозлия хола қолган, у ҳам Самарқанддан кўчиб, олис Воронеж шаҳрида кўним топган эди. Устозни Нозлия холани кўриб келишга кўндиргач, Воронежга самолёт учмагани боис, тонгсаҳар Тошкент темирйўл вокзалидан йўл чиқдик. Яхши сафардошлар ҳамроҳлигида бир неча кун йўл юргач, Россия ҳудудига кириб бордик. Чингиз домла йўл бўйи мен эшитган-эшитмаган воқеалардан, кўрган-кечирганларидан ҳикоя қилиб кетдилар.

У ерда бизни Нозлия опанинг ўғли Ноил кутиб олди. Чингиз Аҳмаров опаси билан ниҳоятда бахтиёр эди. Беш кун обдон сийлаб меҳмон қилдилар. Опа-ука кўп ва ҳўб суҳбатлашишди. Ота-онани ёд олиб йиғлашди. Укаси дийдорига тўйган Нозлия хола тинмай менга миннатдорлик билдириб, сафаримиз қариб, қайтаётганимизда мени четга тортди ва чиройли чарм ҳамён узатди. Нима экан, дея ичига қарасам, бир даста пул. "Хўш, бу мукофотнинг боиси не?" десам, "Бу сизга, хизматларингиз учун, ўғлим", деб қолди меҳрибон хола. Албатта, қайтариб бердим пулни. Нозлия опа ҳам анойилардан эмас экан, бўш келмади, "Бик айбат, зур раҳмат!" дея чўнтагимга яна солиб қўйди. Бир томондан кекса аёл жигарини кўрганидан боши осмонда, тушунса бўлади. Индамай турдим, сўнг қўшни хонада дастурхон тузаётган опанинг келини олдига секин кириб, меҳмоннавозлик учун миннатдорлик билдириб, бояги пулни қўлига тутқаздим. Жилдида мен ёқтирган "Динамо" (Киев) футбол жамоасининг белгиси бор ҳамённи олиб қолдим".

...Вафотидан бир кун олдин устознинг тиши оғриб қолибди. Содиқжон билан маслаҳатлашиб, эртаси куни шифокорга боришни режалаштиришибди. Эрталаб Содиқ шогирд устозни уй-ғотаман деб ётоққа кирса, не кўз билан кўрсинки, Чингиз Аҳмаров бақо уйқусига кетган экан...

ОЛИМ ТОШБОЕВ

KITOBGA SIG'MAGAN HAQIQATLAR

Буюк истеъдодлар қолдирган меросга ҳар бир авлоднинг муносабати айрича бўлиши табиий. Ўзбек адабиётининг забардаст вакилларида бири Мусомуҳаммад Тошмуҳаммад ўғли Ойбекнинг “Болалик хотираларим” қиссасини қайта мутолаа қилгач, менинг ҳам фикру хаёлимни мураккаб даврда яшаб ўтган улкан адибнинг ожиз бир банда ўлароқ чеккан изтироблари қаттиқ банд этди...

Эртақдан ҳам қизиқ

Ойбек 1905 йил, Туркистон истилосининг қирқ йиллик “чилла”си чиққанда туғилган. Шу орада Николай II Россияда йил бошидан авж олган инқилобий ҳаракатлардан таҳликага тушиб, империя фуқароларига дахлсизлик ҳуқуқи, виждон ва сўз эркинлиги

берувчи Октябрь манифестига имзо чекади. Бу сиёсий ўзгариш кўп ўтмай Туркистонда ҳам сезилиб, бўлажак адиб бир ёшга тўлганда – 1906 йил 27 июнда илк ўзбек газетаси “Тараққий” дунё юзини кўради...

“Болалик хотираларим” бўлғуси адиб шахсини шакллантирган қадриятларни билишга ёрдам беради. Мана, бобо ёш Мусомуҳаммадни “Қани, “бисмилло”ни айтиб бер!” деб қистайди. Бола айтади-ю, аммо бобо уни қўйиб юбормайди: “Ло илоҳа”ни айт, ўғлим!” Йигитча буни ҳам тўтидай ғужуллаб айтиб беради. Бобо уни кучоқлаб, юзидан ўпади. “Ўртоғи соқолини селкилла-тиб кулади: “Эсинг бажо. Илоҳим, мулла бўл!” дейди чол”.

Дадақўзи туякаш турмуш ташвишларидан толиққан чоғларида узангийўлдоши

Мираҳмад чолни тез-тез йўқлаб туради. Адибнинг эслашича, саксонбойлар гурунгида Муслмонкул ва у билан боғлиқ воқеалар тез-тез тилга олинади. "Улар аллақандай хонлар, беклар, кўрғонлар, урушлар тўғрисида сўзлашади. Аллакимлар қандайдир катта дарвозаларни бекитиб қўйган, кимлардир шаҳарга сув бермаган, боғдорлар қайларгадир қочиб кетгани учун боғларда мевалар пишиб, сасиб-чириб кетган... Бу гаплар менга эртақдан ҳам қизиқ туюлади. Ниҳоят, чоллар жим бўлишади, гўё ёшликларини соғингандай бошларини қўйи солишади".

Ёш Мусонинг юрагини ҳаприқтирган нараса Мираҳмад сарбознинг уйидаги "шифтда эски қинга тиқилган қадим замоннинг катта бир қилич"и. У бобосига ҳар гал ўша қилични кўрсатиб, "жон ота, бир ушлаб кўрай" деб ялинади. Мираҳмад чол эса хаёлга берилади: "Бир замонлар ҳўб қиличбозлик қилганмиз. Тулпор отларни осмонга сапчитиб, қилич солардик. Э-э, бу қилич ҳам энди мендек кекса". Мўсафидларни музтар қилган хотиралар – 1865 йил ёзида содир бўлган Тошкент истилоси. Жангчи чолнинг зулм, босқин ва ёвузлик ҳақидаги ҳикоялари "Болалик хотираларим"да липиллабгина ўтади; ахир, бундан ортиги бир китобга сизмас...

Ўтмиш хаёллари шоир шеърларида ҳам соядек узун-қисқа бўлиб ўтади, шарпа бўлиб кезинади. Ойбек мозийнинг халқ хотирасида сақланиб қолган қирмизи саҳифалари, қонга ботган юрт тарихини "аллақандай", "аллакимлар", "кимлардир", "қайларгадир" каби мавҳум сўзлар билан баён этади. У унча-мунча ижодкорга насиб этмайдиган бахтга муяссар бўлган: тарих қаърига кўмилган беқиёс ҳаётини воқеаларни гувоҳ ва

иштирокчиларнинг ўз оғзидан эшитган. Адиб Амир Темур даври, Мадалихону Худоёрхон, Тошкент истилоси, Бухоро тарихи, Анвар пошою истиқлолчилар

ҳақида кўп кечмишларни эшитади-ю, лекин юраги зада бўлганиданми, ё ҳаёт ва сиёсатнинг бори шу деган ўйда, уларнинг биронтаси ҳақида асар битмай, аксинча, аксарият сафдошлари каби қизил империянинг бадиий солномасини яратишга бел боғлайди... Бу Мусомуҳаммад қори орзуларига, туркчилик, миллатпарварлик ғояларига қаттиқ берилган, 1925 йил "Кўп суюкли шоиримиз Чўлпонга" бағишлаб "Най куйлари" деган шеър ёзган ижодкорнинг покиза ақидасига мутлақо номувофиқ эди.

Куфрни камолот билганлар

Тўғри, хаёл саҳросида улоққан болалик адибга тинчлик бермаган, уни мудом ўз исканжасига олиб азоблаган. Аммо куфрни камолот деб билган сиёсат қулочи шунчалик катта эдики, уни тасаввур этиш учун ўтган асрнинг Ўзбекистон ССР ташкил топган 20-йилларида кечган айрим воқеаларни эслаш лозим бўлади.

Шўролар Туркистонда мисли кўрилмаган таъқибни авж олдиради. Бухоро амирлиги ағдарилганидан икки йил ўтгач, 1922 санада маориф соҳаси вакилларининг иккинчи съезди бўлиб, унда араб ёзуvidан лотин ёзувиге ўтиш масаласи кўтарилади; кенг миқёсдаги ишлар 1926 йилдан бошланиб

*Ойбек ярим асрлик умрини
сарҳисоб этар экан, мираҳмад
сарбозлар аламини, юртда муқим-
бой бўлиб қолган мочаловлар
кирдикорини, қинда қолиб кет-
ган қиличлар армонию шимолда
жсон таслим этган мардикорлар
додини бита олмаганига ўкинган.
Мана шу ўкинч ва қарздорлик
ҳисси фурсати етиб “Болалик
хотираларим”га айланади.*

кетади. Гарчи “миллий буржуазия” деган тамға остида кунпаякун қилинган бўлса-да, Туркистон мухторияти тарафдорлари, хусусан, мухториятнинг аввал ташқи ишлар, кейин бош вазири бўлган Мустафо Чўқай маслакдошларини фош этиш кампанияси тўхтамайди. Шўрликларнинг айби – “Ўрта Осиё республикалари иқтисодий ривожланишнинг нотўғри йўлига буриб юборилди, Фарбга эмас, Шарққа қараб юриш лозим эди; деҳқончиликдаги бирёқлама сиёсат, яъни пахтачиликка зўр бериб, қолган соҳаларга безътибор бўлиш, саноат ривожига рағбат кўрсатмаслик ЎзССРни хомашё базасига айлантиради” деган қарашни илгари сургани эди.

Қизил қўшин “зарарли” ғоянинг қуролли тарафдорлари пойтахтдан олисда ҳали катта кучга эга эканини яхши биларди, шунинг учун уларни битта қолдирмай кириб ташлашга қарор қилади. Туркистон fronti қўмондони Константин Авксентьевскийнинг “Правда Востока” газетасида чоп этилган “Босмачилик сўнги босқичда” мақоласида 1926 йилнинг 1 май – 20 июнь кунлари

Сурхондарё, Қашқадарё, Тожикистон ҳудудидаги жангларда 14 қўрбоши 74 йигити билан йўқ қилинган; 3 қўрбоши ва 46 жангчи асир олинган; улардан 272 от, 133 милтиқ, 1565 дона ўқ тортиб олинган; бу ишларда халқ кўмак кўрсатганини фахрланиб айтади. Газета қўлга олинган бек, қўрбоши, додхо, тўқсаболар устидан ўтказилган очиқ суд жараёнини 1926 – 1927 йиллар давомида ойлаб ёритган. Бош сиёсий нашр “Диний жаҳолатга қарши”, “Худосиз кадрлар етиштирамиз”, “1 Май тантаналари меҳнаткашлар ва Қизил армия жипслигини намойиш қилди”, “Ўрта Осиё шаҳарларида чачвонлардан гулхан ясалди” дея жар солса-да, “қизил ўлат” билан оғриманлар ҳали кўп эди. Шу туфайли Ўзбекистон марказқўми котиби Акмал Икромов 1926 йил май ойида ўтказилган идеология соҳасидаги вазифаларга бағишланган пленумда “Биз ўсяпмиз, бизга қўшилиб мухолифларимиз ҳам ўсмоқда” дейди. Маърузачи зиёлилар орасида большевизмга қарши кураш авж олаётганидан хавотирланиб, эски душман – жадидчиликнинг ҳар қандай кўринишига мурасасиз бўлишга, буржуа-миллатчи зиёлиларни матбуот, мактаб ва бошқа мафкура ўчоқларига йўлатмасликка чақиради.

Мафкуравий ғаним излаш кампанияси кундан-кунга зўрайиб борар экан, 1927 йил ноябрдаги III курултойда Марказқўм масъул ходими Зеленский республика раҳбарлари орасидаги гуруҳбозлик, ўнглари ва сўлларга бўлинишдан гап очади. Музокарада қатнашган Файзулла Хўжаев жадидчилик хусусида илгари хато фикрда бўлгани, бу янглиш позицияси ўзгарганини айтган.

Қудратли мафкура ва фирқа ўтмишни қоралашни, лаънатлашни талаб этаёт-

ган, катта-кичик арбоблару зиёлилар бири олиб-бири қўйиб “тавба” қилиб ётганда Ойбек сингари ҳали суяги қотмаганлар нима қилсин эди?!

Сўнгсиз армон, тазарру

Академик Наим Каримов Ойбек ҳақида “Мислсиз мафкуравий тўсиқлар орасида яшаган адиб ўз даври ҳақидаги ҳақиқатни тўлиқ айтиш имконига эга бўлмади. На “Қутлуғ қон”, на “Улуғ йўл” ва на “Олтин водийдан шабадалар”да у ўз дилидаги ҳақ сўзни тўлиқ айта олди” деб ёзади.

“Болалик хотираларим” – Ойбекнинг битмаган, битолмаган асарлари олдидаги, шонли тарихдан ҳикоялар сўйлаб берган ардоқли инсонлар руҳи олдидаги узрхоҳлиги, сўнгсиз армони, тазарруси... Бу узрхоҳлик “Уламоларни иззат қилинг, шариатни, охиратни ўйланг, аҳли уламо – халқнинг ёлғиз раҳбари” дея ўғит берган домлалари; кўзини очган Таваллою Беҳбудийлар, Чўлпону Мунавварқориларга изҳор этилган. Ҳа, бундай изтиробли ҳол қалбини имон нури тарк этмаган ҳар бир инсонда, айниқса, ижодкорда рўй бериши шубҳасиз.

Адиб ярим асрлик умрини сарҳисоб этар экан, мираҳмад сарбозлар аламини, юртда муқимбой бўлиб қолган мочаловлар кирди-корини, қинда қолиб кетган қиличлар армоню шимолда жон таслим этган мардикорлар додини бита олмаганига ўкинган. Мана шу ўкинч ва қарздорлик ҳисси фурсати етиб “Болалик хотираларим”га айланади. Ақоид илмини ўрганган, покиза эътиқод инсоннинг инсонлигини белгиловчи асосий омил эканини жуда яхши англаган банда ундан чекинса, ҳаётини ёлғон, сохта ғоялар билан ўтказишга мажбур бўлса, умр поёнидаги изтироб кўлами ҳам шунга яраша бўлади.

“Болалиқда кўрганларим, эшитганларим ҳаммаси эсимда. Айрим ҳодисалар, хотиралар ҳозир ҳам қуёшдан бир томчи каби ялт этиб кетади хаёлимда” деган адиб мазкур асарни ёзиб битиргач, ўзини бир қадар енгил ҳис этганига шубҳа йўқ.

Таҳсил

Мусомуҳаммад онаси ва опаси тиккан жиякларни билагига ташлаб бозор кезар экан, Эски Жўвада “Ҳақ дўст, ё Олло!” деб қичқириб юрган тўда-тўда дарвеш, қаландарларни кўриб, уларнинг баланд овозда айтиб юрган сўфиёна, диний ғазалларига маҳлиё бўлади. Бошида кулоҳ, эғнида узун чакмон-жанда, белида каттакон қовоқ чаккуллар, ола-була мунчоқлар... Мусонинг назарида қўлида узун ҳасса, ўтдонда исирик тутган ғалати бу одамлар ўзлари хиргойи қилган шеъру ғазаллар каби сирли эди. У мактаб бормасдан бурун опаси Кароматнинг кўмагида Қуръондан кичик суралар ва Машраб, Фузулийнинг баъзи ғазалларини ёд олади.

Туякаш бобонинг орзуси – Мусовойни мулла қилиш! Ойбек эски мактабда “Қуръони шарифни хўб ижтиҳод билан” ўргангач, фарзандининг Каломуллоҳни хатм қилганини эшитиб, онаси Шаҳодатнинг кўзлари севинчдан порлайди. Қуръонсавод Мусомуҳаммад эски мактаб тартибига биноан Сўфи Оллоёр ва Навоий мутолаасига берилган. “Сўфи Оллоёрнинг кичкина китоби диний шеърлардан иборат. Пайғамбарлар ҳақида, қиёмат кун ҳақида кўп даҳшатли шеърий ҳикоялари бор. Шеърлари содда, тили яхши. Лекин нуқул хурофот!...” деб ёзади у. Мактабдор домла ҳам чакана эмас – тасаввуфдан бохабар; у илму урфонга чанқоқ Мусони сўз санъатининг

сеҳрли оламига олиб кирган. Ҳазаллардаги рамзу ҳикматлар, пишиқ, рангдор қофиялар, ишқий-фалсафий байтлар моҳиятини тушунтирар экан, "Навоийнинг ҳазаллари ишқий, аммо у Оллонинг ошиғи, шу сабабданким, байтлари пок муҳаббатни куйлайди. Ўқийбер, бориб-бориб тушунасан", дейди. Мусо устоз таклифи билан ўзидан катта муллаваччаларга қўшилиб, чилёсинда қатнашган. Бўлажак адиб устида пахалик чит тўн, бошида доқа салла, оёғида маҳси – "Ёсин" сурасини қироат билан туширар экан, юзига шолрўмол ёпилган бемор аёлга Оллоҳдан шифо сўрайди. Икки соат давом этган чилёсиндан сўнг заифада ҳаёт аломати кўринади... Бу чинакам мўъжиза, ўшанда мулла Мусомухаммад ўн бир-ўн икки яшар бола бўлган экан.

Аввали – жадид, интиҳоси – коммунист

Бўлажак адибни Ҳадрадаги кичкина китоб дўкони мафтун этади. Онаси, акаси-дан ялиниб-ёлвориб пул ундирган заҳоти ўша ёққа югурар, дўкончада эса "Ойна" журнали, шоир Сидқий-Хондайлиқийнинг "Тоza ҳуррият"и, Васлийнинг шеър тўпламлари, Ҳамзанинг миллий ашулалари, Авлоний мажмуалари, Таваллонинг "Равнақул ислом"и, Мунавварқорининг намоz, рўза ва ахлоқ хусусидаги китоблари те-риб қўйилган. Ойбек келтирган бу номлар ўтган аср бошидаги Шошнинг маърифий ҳаётига оид тасаввуримизни бойитади. Ҳа, Ойбекнинг дунёқараши аввал-бошдан жадид таълимоти асосида шаклланган. У дастлаб эски мактабда, 1918 – 1921 йилларда машҳур маърифатпарвар Мунавварқори очган "Намуна" мактабида ўқиган. Олимларимизга кўра, ўтган асрда етишиб

чиққан казо-казо шоиру адиблар, олиму арбобларнинг аксарияти "намуначи"лар бўлган. Мунавварқори Тоҳир Чигатой, Абдуваҳоб Исҳоқ – Ўқтой каби шогирдларини Германияга ўқишга юборган, уларга моддий-маънавий кўмак бериб турган. Тарихнавис адиб Миркарим Осимнинг ёзишича, "Намуна" мактаби "Ёш гвардия" (илгариги "Ҳамза") театри рўпарасидаги икки қаватли бинода жойлашган, кейин у Навоий номли техникумга айлантирилган. Ойбек, Миркарим Осим, адабиётшунос олим Ҳомил Ёқубов мазкур педагогика билим юртида ўқиганлар.

РКП(б) МҚнинг "Партиянинг бадий адабиёт соҳасидаги сиёсати тўғрисида"ги қарори (1925.18.06) қатагон олдидан эсган совуқ шамол бўлгани тарихдан маълум. Жадидлар таъқибга тушган – майсаларни аёз ура бошлаган ўша йилларда "Қизил Ўзбекистон"да Ойбекнинг "Адабиёт қоидалари" (1926 йил 8 декабрь), "Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак?" (1927 йил 17 май), "Мунаққиднинг "мунаққиди" мақоласининг эгасига" (1927 йил 28 август) мақолалари эълон қилинади.

Газетанинг ўша сонларини топиб ва рақлайман. Хаёл узоқ-узоқларга олиб кетади. Туркистон куёши тутилган... Ҳа-ҳа, салкам бир аср бурун худди мана шу газета олатасир минбар эди. Баайни ёз ёмғири, саратонда момоғулдирак...

Ойбекнинг "Адабиёт қоидалари" мақоласи Фитратнинг адабий қарашларига эътироз ўлароқ жаранглайди; у Фитратни "санъат ва адабиётга бу кунги кўз билан (марксчиларча) қарамаган"ликда айблайди. Чўлпонни эса – қоралаш кампанияси авж олган бир вақтда, устоз мунаққидлар фикрига кўра, Ойбек ҳимоя қилиб чиққан. 22

ёшидаёқ адабиёт илмини пухта ўзлаштирган Мусомуҳаммад “Айн” ёғдирган миллатчи, бадбин, хаёлпараст деган айбловларга жавоб берар экан, кўнглига миллий туйғулар маҳкам ўрнашган “Чўлпон шу ҳолда пролетариат шоири бўла олармиди?” деган савол кўяди ва “Албатта, бўла олмайди” дея жавоб беради: “Мафкура бир ой ёки бир-икки йил бадалида ўзгариб кетадурғон нарсамми? Бир-икки китоб ёки бир қанча лекция тинглаб мафкурани ўзгартириш мумкинми? Йўқ. Зеҳният (мировоззрение) кураш ва ҳаёт билан касб этилади ва шунинг-ла ўзгаради. Шунинг учун бизда шу вақтгача ҳақиқий пролетариат шоирлари етишмади, шоирларнинг қулоқларидан чўзиб туриб, “йўқсуллар шоири бўл” дейиш мумкин эмас”. Ойбек ёшлик ғурури ила икки дунё бир қадам бўлиб “Чўлпон бизнинг ҳозирги адабий эҳтиёжимизга жавоб бера олмас, деб ундан қўл йиғамизми?” дейди. Сўнг мафкураси замонга мувофиқ бўлмаса ҳам руслар Пушкиндан воз кечмаётганини айтиб, “Биз ҳам Чўлпондан қўл торта олмаймиз, Чўлпон янги адабиётда янги нарсалар яратди. Мувашшаҳ адабиёти ўрнига бу куннинг бадий завқига яраша, ёқимли, гўзал шеърлар ўртага чиқарди. Бугунги ёш насл унинг содда тилини, тотли услубини, техникасини кўп севади. Ундан кўп гўзалликлар олади. Чўлпоннинг мафкураси эмас, балки яратган бадий намуналари ўкулади, воз кечилмайди” дея мақолага мардона яқун ясайди.

Орадан саккиз йил ўтгач, Ойбек яқин қадрдони бўлмиш улуғ адиб ҳақида “Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли” тадқиқотини яратади ва рисола 1936 йилда Ҳамид Олимжон таҳрири остида чоп этилади. Уч ярим мингдан зиёдроқ нусхада чиққан 52

саҳифали китобча халқимизнинг уч улуғ ўғлони номи билан боғланганини ҳис этган китобхоннинг ҳаяжонланиши табиий.

Ойбекнинг “Мукаммал асарлар тўплами” XIV жилдида “Адабиёт қондалари” мақола-си бор; Қодирийга бағишланган тадқиқоти таҳрир ва қисқартиришлар билан киритилган; аммо унда Чўлпон ҳақидаги мақолалар йўқ, демак, “мукаммал” сўзини ўйлаб кўриш керак. Изоҳда “Ойбекнинг бу икки мақола-сининг қўлёзма нусхаси ёзувчи шахсий архивида сақланмаган. Мақолалардаги фикр ва мулоҳазалар ғоят қарама-қаршиликли бўлгани ва илмий асосланмаганлиги сабабли ушбу томга киритилмади” дейилади (Ойбек. *Мукаммал асарлар тўплами. Тошкент, 1979. 409-бет*). Ҳақрост, шоирнинг ҳаётлик чоғида нашрдан чиққан китобда шундай “тавба” сатрлар бор: “Менинг биринчи шеърларимда кўпгина қарама-қаршиликлар, изланишлар учраб турар эди. Даврнинг энг муҳим воқеаларига ҳамоҳанг шеърлар билан бир қаторда, сабабсиз мунгли нидо билан сўғорилган мавҳум шеърларим ҳам бор эди” (Ойбек. *Асарлар. 1968. 1-том, 8-бет*).

Таъна қилишга ҳақимиз йўғ-у, аммо ҳаёлда бир фикр айланаверади: Ойбекнинг

Қалби бир умр Раҳмон ва қизил шайтон курашган жанггоҳга айланган улкан шахсининг адабий мероси бемисл зиддиятлари ила тарихда қолди. У шу ҳолда ҳам ўта жозибадор ва беназир. Зеро, Ойбекни фақат “ўзига, Ойбекка ўхшатиш мумкин”.

ижтимоий-сиёсий буюртмага ихтисослашган қалами (тил, тасвирни истисно қилганда) "Олтин водийдан шабадалар", "Улуғ йўл" эмас, ҳеч бўлмаганда Алексей Толстой, тенгдоши Михаил Шолоховга таассуб қилиб, "Пётр I", "Тинч Дон" каби романлар битганида борми!..

Бужуртошга қўнган юлдузкурт

Тўғри, бўлажак адибга кучли таъсир ўтказган жадидчилик ғоялари "Қутлуғ қон", "Улуғ йўл" романларида маълум даражада воқеланди. Бироқ у воқелик бужуртошга қўнган юлдузкурт каби жуда хира ва ҳайҳотдек полотно сатҳида ялт этиб кўзга ташланмайди, асосий ғоянинг залвори остида эзилиб қолган. Яъни эрк истаган зотларнинг мақсад-муддаолари, давр пўртаналари, интилиш ва курашлар кўлами олдида Абдишукур, Анвар қори образи – ҳеч. Дарвоқе, "Улуғ йўл"даги Абдуллаҳжа Туркистон мухторияти ҳарбий вазири, юрист, адвокат Убайдуллаҳжа Асадуллаҳжаев эмасми?..

Ойбек "Улуғ йўл" романида Умарали тилидан Ўрта Осиё халқлари маорифи, маданияти таназзули сабабларини далиллар ила санаб ўтади: "...мадраса ниҳоятда чириган, унда ёлғиз диний ва шариат қонунлари, алмисокдан қолган қоидалар йўсинида таҳсил олиб борилади. Тошкент, ҳатто Бухорои шариф мадрасаларида ўн беш, йигирма йиллаб таҳсил кўрган талабалар бўлади, гоҳо бири олим чиқиб қолмаса, кўпчилиги нодон қолади. Мана, саккиз йилдирки, мадрасада истиқомат қилман, арабчани мукаммал ўргандим, аммо бошқа фанлардан, илмдан маҳрумман..." Бу гаплар Алихонтўра Соғунийнинг "Тур-

кистон қайғуси" асаридаги "Не қобилиятли Ватан ўғлонлари ўзларининг азиз умрларини Бухоронинг қадимги эски мадрасаларида арабий, форсий тилларни ўрганиш билангина ўтказдилар. Форобийлар, Ибн Синолар чиққан бу улуғ Ватаннинг ва миллатнинг келгуси истиқболи учун ҳеч ким қайғурмас эди... Ўқиш, ўқитиш ишлари ўрта асрдагидан фарқи йўқ эди" деган фикрларига нақадар ҳамоҳанг! Шу қиёсда ўзимча тусмол қилдим: икки буюк зот – бири озодлик учун курашиб, давлат тузган етакчи, иккинчиси халқ озодлиги тарихидан асарлар ёзган адиб, икки қисматдош, тарихий алдовнинг икки қурбони бир мавзе – Ишчилар шаҳарчасида яшаб, ҳамсухбат ҳам бўлган чиқар?.. Фурсат келиб, бу мавҳумлик ҳам ечим топади, дея умид қиламиз.

Уламо жамиятининг раиси Садриддин аъламнинг Қуръон оятлари ва ҳадислари ила қувватлантирилган таъсирчан маъвизасини "Улуғ йўл"нинг ёрқин саҳифаларидан дейиш мумкин. Ўша нутқ Ойбек кўнглидан силқиб чиққан қонли изтироб эканига шубҳа йўқ. У уламози бир ён, жадидлари бир ён бўлган халқнинг пароканда ҳаётини тасвирлар экан, олақуроқ турмушнинг бош сабаби маърифатсизлик, мутаассиблик, кибр ва худбинлик эканига нозик ишора этган. Муроса нималигини билмаган икки дунёқарашнинг беаёв курашини ниҳоятда инжа ҳис этган романнависга болаликда олган диний илми ва Шарқ адабиётини нозик англаши қўл келган. Адиб устози Мунавварқорини Анвар қори образида гавдалантиради...

Романнинг яна бир қаҳрамони Валихонбой "Бойлар, жадидлар аҳил бўлиб иш юритсалар, уламолар раҳбарлик қилсалар

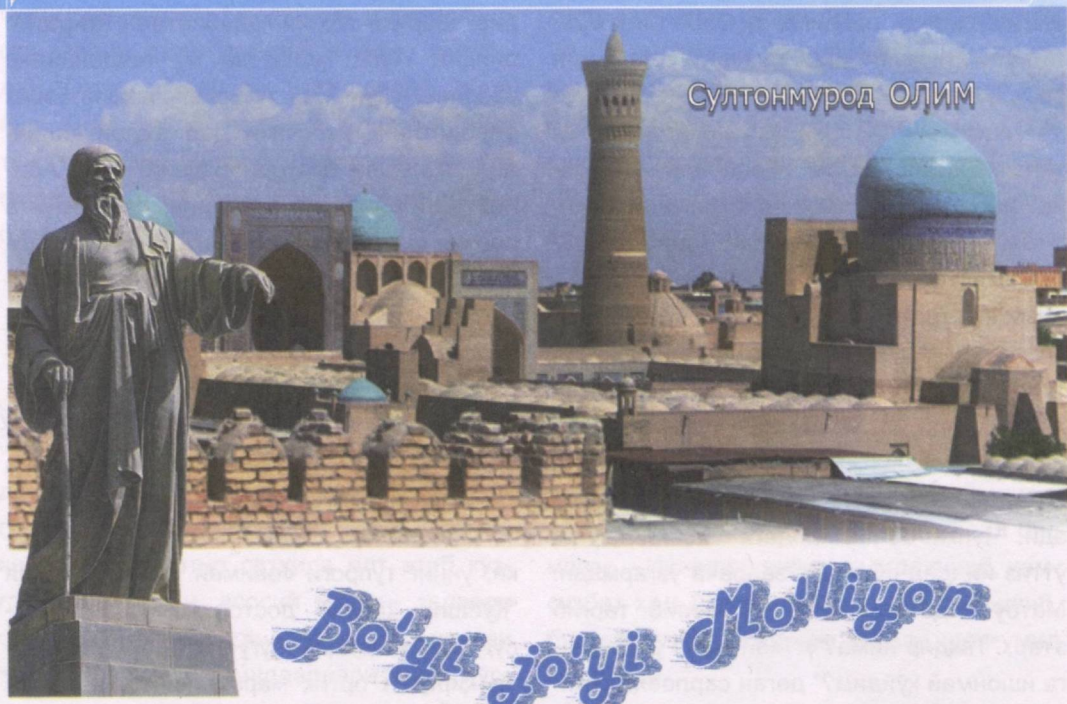
олам гулистон" дейдики, бу Ойбекнинг мўътадил ижтимоий тузум ҳақидаги ғоят ичкин орзуси бўлса ажаб эмас.

Таассуфки, Ойбек ўзбекнинг бир қатор манаман деган зиёлилари сингари ўзи инонган, бир вақтлар дилига нақш қилиб ўйилган ҳақиқатлардан тониб яшашга маҳкум этилди. У шўро адиби, фирқа аъзоси сифатида социалистик реализмни, пролетар адабиётини умрининг охиригача турли муҳолиф фикр-қарашлардан қаттиқ ҳимоя қилди. Ҳукмрон мафкурага нисбатан иштибоҳи бўлса ҳам ботинида бўлгандир, зоҳирда эса расмийлар ила ҳаммаслак эди. Чунки 30-йиллардаги сиёсий қараш ўттиз йилдан сўнг ҳам заррача ўзгармади. Матбуот даҳрийликни зўр бериб тарғиб этар, "Тақдир нима?", "Мен нима учун динга ишонмай қўйдим?" деган сарлавҳа остида мулла, домла-имомларнинг "тавба"сини муттасил чоп этиб турар эди.

"Ўзбекистон маданияти" газетасининг 1963 йил 48-сонида Ойбекнинг "Ёлғончи тўти" деган мақоласи чоп этилди. У Боймирза Ҳайитнинг ўзбек адабиётига оид бир қарашини рад этади. Ғарбий Олмонида истиқомат қилувчи тарихчига кўра, муайян сиёсий кўрсатма "миллий ўзбек адабиёти мавжуд бўлишини талаб қилди... Бунинг учун ўзбек адабиётини бутун

бир шарқий-туркий адабиётдан ажратиб олишга тўғри келди ва бу тенденцияни асослаш учун Мир Алишер Навоий ўзбек адабиётнинг асосчиси деб эълон қилинди". Фалсафа доктори Б.Ҳайит яна "Адабиётдаги фожиали аҳволнинг сабаби унга партия раҳбарлик қилаётганидир... Ўзбек адабиётида социалистик реализм методими? Ия, бу сунъий равишда юзага келган нарсаку! Ўзбек адабиёти ўзининг бадиийлигини йўқотиш олдида турибди" дейдики, дунёқараши жаҳидчиликдан ибтидо олган адиб уни шу мулоҳаза учун пантуркизм ва панисломизмда айблаиди...

Ойбек шу қадар мафтункор сиймоки, унинг тупроғи совимай туриб, Зулфия "Қуёшли қалам" дostonини ёзган; Мақсуд Шайхзодадан бугунги Зебо Мирзогача қирқдан ортиқ марсия, васфия ҳамда фахриялар битишди. Бу каби иншо-бағишловлар бардавом бўлишига шубҳа йўқ. Аммо... икки тўлқин тўқнашган манзил талотумлари ичида қалби бир умр Раҳмон ва қизил шайтон курашган жанггоҳга айланган улкан шахснинг адабий мероси бемисл зиддиятлари ила тарихда қолди. У шу ҳолда ҳам ўта жозибадор ва беназир. Зеро, "прозада шоиру поэзияда прозаик" (Ҳамид Олимжон) Ойбекни фақат "ўзига, Ойбекка ўхшатиш мумкин" (Ғафур Ғулом).

Ислом конференциясининг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти (ISESCO) 2020 йилда Бухоро шаҳрини “Ислом маданияти пойтахти” деб эълон қилди. 2007 йили худди шундай шарафга Тошкент шаҳри муяссар бўлган эди. Ўзбекистонимиз тарихида, маданият, маънавият ва адабиёти ривожига ҳам Бухоронинг айрича ўрни ва аҳамияти бор.

Бухоро зиёратини нимадан бошлаш керак?

Бухоро вилоятининг Вобкент туманидаги Қирғизон қишлоғида туғилиб ўсганман. Қирғиз – ўзбек уруғларидан бирининг номи, қирғизон – қирғизлар дегани. Тилим ўзбекча чиққан. Ён-атрофимизда яна бир тил борлигини бола тасаввурим ажойиб мўъжиза янглиғ қабул қилган – тожикчани уч-тўрт

ёшдан ўргана бошлаганман. Онамиз тожикча ўқиган, тожик мактабида бир неча йил дарс берганлар. Қирғизонга келин бўлиб тушганларидан бошлаб ўзбек мактабида ишлаган, кейинчалик институтда ўқиб, ўзбек тили ва адабиёти муаллими бўлганлар. Қаранг, онамиз биз – оилада ўсган тўққиз фарзанднинг ҳеч бири билан тожикча гаплашмаганлар. Фақат гап орасида ўз она тилларидаги айрим халқ мақоллари, байт ва мисраларни келтириб ўтар эдилар (улар раҳматли укам Мирзааҳмад Олимовнинг “Ҳадича бибидан қолган ҳикматлар” мақоласида (“Сино” журнали, 2007 йил 3-сон) батафсил таҳлил этилган). Тожикчани, асосан, она тараф қариндошлар меҳмон бўлиб келганида ёхуд биз Шофиркон, Пешкў туманидаги хеш-ақрабоникига борганда ўрганар эдим. Баъзан-баъзан Бухоро тожиклари ва

ўзбеклари никоҳ тўйларидаги саломномалар, айрим маъракалардаги мухаммасхонликларда ижро этилган форсий шеърларни эшитганман. Бухоронинг шундай туркий худудида улғайганмизки, мактабимизда бирорта ҳам тожик бола ўқимаган. Ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети журналистика факультети 3-4-босқичида форс тилини ўрганишга жон-дилим билан киришиб кетдим. Мен учун сеҳрли туюлган бу тилда Тошкентда ўқиган ва ёдлаган биринчи шеърим Абу Абдулло Рудакийнинг “Бўйи жўйи Мўлиён” қасидаси бўлди.

Адабиётшунос бўлатуриб, кўп шоирларимизнинг шеърни “илоҳий” деб таърифлаши, очиги, кўнгилга унча ёқинқирамайди. Аммо фавқулудда бадиий юксак шеърлар бўладики, илоҳий илҳом ҳосиласи-ку, деб юборганингизни ўзингиз ҳам билмай қоласиз. “Бўйи жўйи Мўлиён...” ҳақида ҳам ҳеч иккиланмасдан шундай дейиш мумкин.

Бухорода раҳбар лавозимларда ишлаган бир биродаримиз ҳикоясига қулоқ тутайлик: “Вилоятимизга Олмониядан бир мансабдор шахс меҳмон бўлиб келди. Уни олиб юриш хизмат юзасидан каминага топширилган эди. Кўнгли учун “Бухоро зиёратини нимадан бошлашимизни истайсиз?” деб сўрабман-да. Ўйлабманки, “Ихтиёрингиз, ахир, сиз Бухорони мenden яхши биласиз”, дейди. Қаёқда! “Албатта, Мўлиён ариғидан”, деса бўладими! Ана энди аҳволимни бир тасаввур қилиб кўринг! Шариф шаҳардаги диққатга сазовор кўп-кўп жойларни беш бармоқдек биламан-у, лекин Мўлиён ариғи қайси, у қаердан оқиб ўтади, бугун ҳам борми, бўлса, оти нима – билмайман. Яхши ҳам, тарихчилар, музейларнинг зукко ходимлари бор, ёрдам беришди. Ариқни топдик. Меҳмон унинг қирғоғига тиз чўкиб йиғлади, лойқа сувидан ҳовучлаб бир неча

қултум ичди.

Ҳайронлар қолдим... Наилож, у мenden сўраши керак бўлган нарсаларни мен ундан сўрай кетдим: “Бу қандай ариқ? Нега Бухоро зиёратини айнан шу билан “кўришиш”-

дан бошладингиз?” Ғарблик меҳмон: “Абу Абдулло Рудакийни билмайсизми? Унинг машҳурдан-машҳур “Бўйи жўйи Мўлиён”ини ўқимаганмисиз?” деди...

Бухоролик шоир Тошпўлат Аҳмад акамизнинг ҳикоялари ҳам Мўлиён ҳақда: “Бир гал Бухорога Тожикистон халқ шоири Шерали Лойиқ келди. “Аввал мени Мўлиён ариғи зиёратига олиб борасиз”, деди. “Малик ул-калом Абу Абдуллоҳ Рудакийни кўрган, уни маҳлиё этган ариқ бу”, деб тўйиб-тўйиб йиғлади. Бу ҳам камлик қилгандек, ҳаво анча салқин бўлишига қарамай, мириқиб-мириқиб чўмилди. Юз-кўзларидан оққан сув кўзёшларини яширди...”

Тахт чун бўлди хондин холи

Тарих тарих бўлиб ҳали ҳеч ким Бухорони X аср қалам соҳиби, “Одам уш-шуаро” (“Шоирларнинг отаси”) дея шарафланган Абу Абдуллоҳ Рудакийчалик таъриф тавсиф қилган эмас. Шоир ҳозирги Тожикистон Республикасининг Сўғд вилоятига қарашли Панжакент шаҳрида таваллуд топган бўлса ҳам, сомонийлар ҳукмронлиги замонларида кўп йиллар Бухорода яшаб ижод қилган. Машҳур ривоят бор: Бухоро амири дам олиш, ов қилиш учун мамлакат ғарби

бўлмиш Амударёнинг нарёғига, ҳозирги Туркменистоннинг Лебоб (эски Чоржўй) вилоятига жўнайди. Сарой машмашаларидан вақтинча қутулган амир кўнглига ов жозибаси, гўзал табиат, мусаффо ҳаво беҳад хуш ёқиб, анча вақт ўша ерда қолиб кетади. Мамлакат хавфсизлиги жиҳатидан ҳукмдорнинг узоқ муддат пойтахтдан узоқда бўлиши номақбул. Буни улуғ Навоийдан ўтказиб айтиб бўлмас: *Тахт чун бўлди хондин холи, / Фитнадин холи ўлмас эл холи*. Хуллас, Бухоро хавф остида, душманлар шохсиз қолган пойтахтга ҳужум тадориғини кўрар, аҳли аъёнлар ҳарчанд уриниб, амирни қайтариш йўлини топа олмаётган эди. Охири, буюк шоир ва хонанда Рудакийдан шохнинг кўнглига таъсир қиладиган шеър ёзишни илтимос қилишади. Ўшанда буюк шоир “Бўйи жўйи Мўлиён...” қасидасини ёзиб, куй басталаб, шох ҳузурида ўзи тамом маҳорат билан кўшиқ қилиб куйлайди.

Агар буюк Муҳаммад Фузулийдан биргина сатр сўрасалар, *“Ватанимдур, Ватанимдур, Ватанимдур, Ватаним!..”* мисрасини келтирар эдим...

Инсонда ватан туйғусидан нозикроқ, буюкроқ, жозибадорроқ яна қандай туйғу бор?! Ватан соғинчи олдида шоху гадо баробар! Сомоний амир ҳам бундан мустасно эмас. Ўшанда Бухорони Рудакийнинг ўзи ҳам қаттиқ соғинган экан. Кўшиқ бошлаганда сози нолаю фиғон қилади, ўзи беихтиёр йиглайди. Сувнинг, анҳорнинг-куҳиди бўлмайди, лекин шоир кўнгли Бухоро шимолидан оқиб ўтган қадимий ва сўлим Мўлиённинг хуш-хуш бўйларини туя бошлаган бўлса, не ажаб?! Бу анвойи ҳидлар беихтиёр меҳрибон ёру дўстларини ёдга солгандир?! Ҳа, ўшанда илоҳий кўшиқ шоху гадо демай ҳаммани хаёлан она Бухоро сари етаклаб кетгани аниқ.

Бу оламда энг аввал “Кун!” деган Сўз яралган. Муҳаммад (с.а.в.) марҳамат қиладиларки, “Сўзда сеҳр бор, шеърда – ҳикмат”. Навоий ҳазрат эса айтадилар: *Донау дур сўзини афсона бил, / Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил*. Ўша Сўзга агар ёқимли мусиқа ҳам пайванд этилса, унинг кўнглига таъсирини Ер юзидаги бирон бир асбоб-ускуна ўлчаб беролмайди.

Ҳа, ҳар бир ватаннинг ана шундай илоҳий кўшиқлари бўлади.

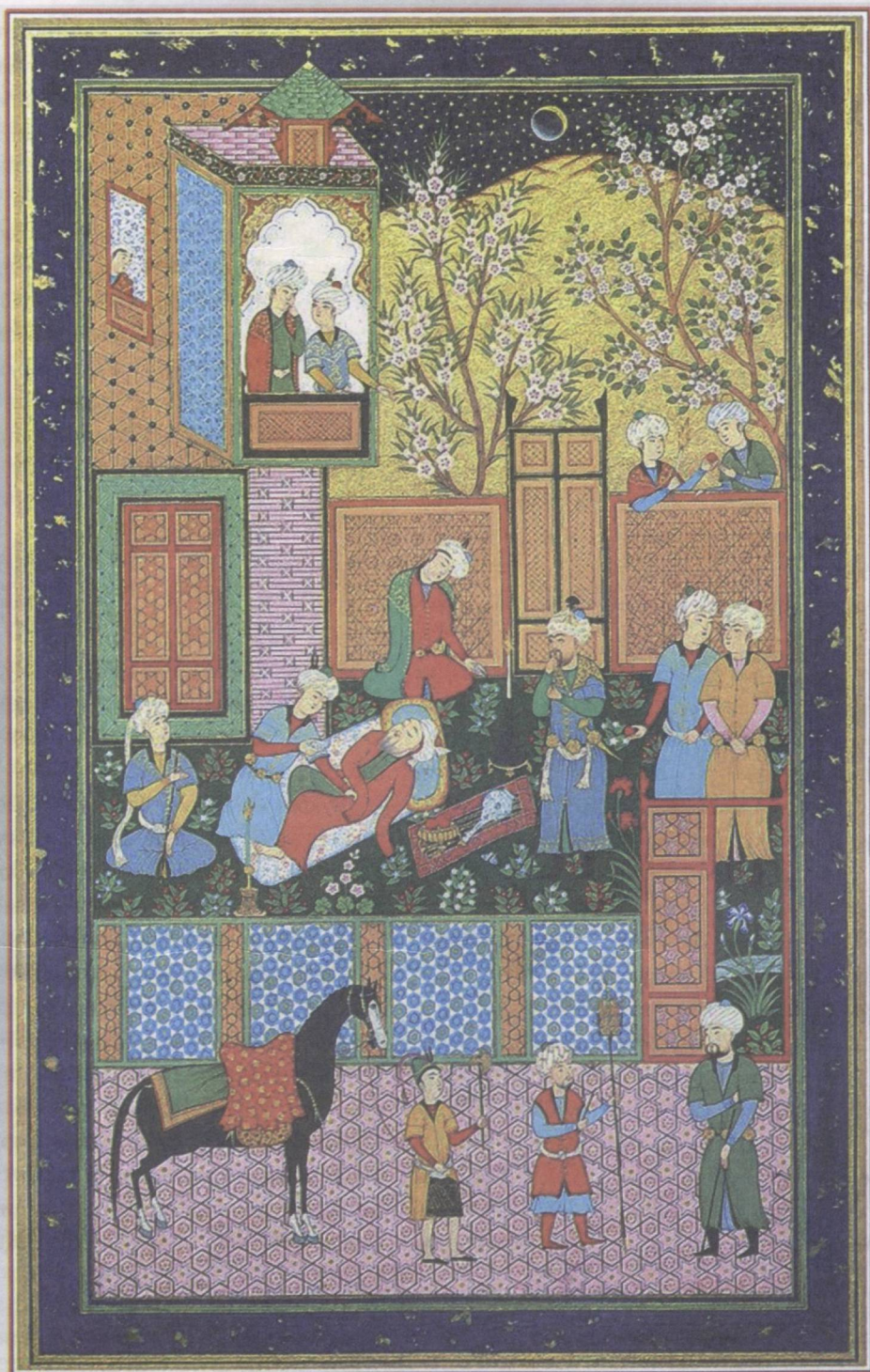
Ҳар юртнинг кўшиғи омон бўлсин!

Дарвоқе, сомоний амирни кўшиқ Бухорога қайтаради. Ҳали суруд охирламай туриб, ҳукмдор отларни ҳозирлашга буйруқ беради. Кўшиқ тугаши билан, оёғига этигини ҳам киймай отга минади. Ўша куниеъ аъёнлари билан пойтахтга кириб келади...

“Мўлиён”нинг маъноси

Абу Бакр Муҳаммад Наршахийнинг сомонийлар замонида араб тилида битилган (943/944 йил) “Бухоро тарихи” асари бор. Асл нусха бизгача етиб келмаган. Асарни 1128 йили қувалик Абу Наср Қубовий айрим қисқартиришлар билан арабчадан форс-тожик тилига ўгирган. 1178/1179 йили Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умар таржимани яна баъзи қисқартиришлар билан таҳрир қилган. Шу китобда “Жўйи Мўлиённинг баёни ва унинг тавсифи” деган фасл бор. Ёзилишича, Бухоро ҳисорига (арк) шимоли-ғарбий тарафдан бир текислик туташ. “Даштак”, яъни “даштча” дейилган бу ерлар сидирға ҳамишзор, лекин Мўлиён ариғи оқиб ўтгани учун жуда баҳаво бўлиб, Бағдод халифаси Мустаъин ибн Муътасимнинг лашкарбошиси Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Толутга тегишли эди.

Бир куни Исмоил Сомоний Бухоро аркидан кўм-кўк Даштак томонларга қараб

Даврон ТОШЕВ. Бухоро мактаби услубида чизилган миниатюра

турар, ёнида отасининг мавлоси, яъни устоzi Симо ул-Кабир* ҳам бор эди. Амир унга “Бир кун келиб, Худо имкон берса, бу ерларни сотиб олиб, сиз ва авлодингизга берар эдим”, дейди. Фаришта омин деган экан, шекилли, кун келиб бу жойларни 10 минг дирамга сотиб олади. Биринчи йилдаёқ қамишнинг пулидан 10 минг дирам қўлга киритади. Кейин бу ерларни обод қилиб, гўзал саройлар ва боғлар барпо этади. Ваъдасида туриб, ерларнинг катта қисмини мавлолар бошқарган жоме масжидига вақф қилиб беради. Шундан бу ариқ “жўйи маволиён”, яъни “улуғ устозлар ариғи” номи олади. Наршахий қайдига кўра, оддий халқ уни “жўйи Мўлиён” дер экан (Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. Форс-тожик тилидан таржима А.Расулевники. Тошкент, “Фан”, 1966. 32-бет). Одамлар ҳозир ҳам бу ариқни “Жўйи Мавлавиён” дейди. Наршахий ёзадики, “Амир Исмоилдан кейин унинг фарзандларидан кимки амир бўлса, гўзаллиги, тоза ва хушҳаволиги туфайли Жўйи Мўлиёнда ўзи учун боғ ва кўшклар бино қилди”.

“Бухоро тарихи”да яна маълумот берилишича, Амир Мансур ибн Нух 961 йил 11 декабрда Жўйи Мўлиёнда тахтга ўтиради. Англашиладики, у ерда сомонийларнинг саройи бўлган. Амир сўнроқ Бухоронинг Регистонида сарой қурдириб, ўша ёққа кўчади. Бироқ бир йил ҳам ўтмасдан саройга ўт кетади, ҳукмдор яна Жўйи Мўлиёнга қайтади. “Кейин подшоҳлар саройлари Жўйи Мўлиёнда бўлган”, деб ёзилади китобда. Тарихчи бундай таърифлайди: “Жўйи Мўлиёнинг жаннатни эслатувчи гўзал мақомидан

кўра яхшироқ бирон жой ва манзил Бухорода йўқ эди. Чунки унинг ҳамма жойи саройлар, боғлар, гулзорлар ва бўстонлар билан қопланган. Доимий оқиб турувчи сувлар билан таъминланган. Унинг чаманзорлари бир-бирларига тутшиб кетган ва уларнинг ораларидан ариқлар ўтиб, чаманзорлар ва гулзорлар томон минг тарафга қараб оқар эди. Оқиб турган сувларни томоша қилган ҳар бир киши “Бу сув қаердан келяпти-ю, қаерга кетяпти?” деб ҳайратда қолар эди. Ўз замонининг нодир устодлари ва меъморлари ана шундай тарҳ чизган эдилар. Бир бахтли [шоир] бундай деган, байт:

*Ҳаёт суви бу чаманга келди-ю,
зор-зор йиглаб кетди,
Бу гулшанни тарк этиш шартидин
нолалар айлаб кетди.*

Демак, жўйи Мўлиён Рудакий ўз қасида-сида мақтаганчалик, сомоний амир қалбида ниҳоясиз соғинч жўш урганчалик мафтункор бўлган экан.

Бухоро амирлари аввал замонлардан мамлакатни навбати билан турли қалъалардаги саройлардан туриб бошқарганлар. Жўйи Мўлиёндаги сарой ҳам сомоний амирларнинг қароргоҳларидан бири бўлган. Одатда саройлар дарё, сой ёки анҳор ёқасида бунёд этилган. Масалан, Бухоро вилоятининг Қоракўл тумани ҳудудидagi қадимий қалъа Амударёга оқиб ўтган Қашқадарёнинг ўнг қирғоғига қурилган. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг отаси Сирдарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган Ахсикент қалъасини сарой қилган. Бухоронинг қадимий арки чап ёнидан ҳам қадимда анҳор оқиб ўтган.

* “Бухоро тарихи”нинг ўзбекча таржимасидаги изоҳга кўра, матнда бу сўз Исмоил Сомоний қўшинида хизмат қилиб, озод этилган қул маъносига қўлланган (Муҳаммад Наршахий. Бухоро тарихи. 98-бет). Биз бу фикрга қўшилмаймиз. Амирнинг юксак ҳурмат-эҳтиромидан кўриниб турибдики, ҳойнаҳой, Симо ул-Кабир улуғ диний уламо бўлган.

Мўлиён қаердан қаерга оқади?

Мўлиён ариғи ҳозир ҳам бор. Бухоро шаҳри ва Ситораи Моҳи Хоса ёзги саройининг шимолидан, шаҳарга кириб келишдаги рамзий дарвоза ёнидан қиблага томон, сўнг собиқ “Маданият” жамоа хўжалиги ҳудудларидан оқиб ўтиб, Чор Бакр меъморий мажмуаси яқинида Жўйи Зарга қўшилиб кетади. Ариққа Рудакий замонларидан то ўтган асрнинг 60-йиллари охиригача За-рафшон дарёсидан сув келар эди, ҳозир эса Амударёдан насослар билан 80 метрча баландликка сув ташлаб берилади.

Мўлиён ариғи XV асрларда ҳам машҳур бўлган. Муаррих Аҳмад Бухорий қайдига кўра, Бухоро шаҳри атрофидаги Даймун қишлоғига олти йил давомида сув етиб келмаган. Охири Жўйи Мўлиёндан янги ариқ орқали сув келтирилган (*Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий. Тарихи Муллозода. Бухоро мазорлари зикри. Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2009. 75-бет*).

Бухоролик таниқли олим, профессор Сулаймон Иноятовнинг айтишича, ўтган аср 60-йиллари бошигача Мўлиён ариғи бўйида, ҳозирги Бухоро – Газли йўлига яқин ерда қадимий тепалик, яъни сомонийлар саройи харобалари сақланиб қолган. 1962 йили у ерда академик Яҳё Ғуломов бошчилигида археологик қазишмалар ўтказилган. Афсуски, шўро даврида тепалик тупроғи далаларга ташилиб, кейинчалик бу жойлар шахсий уй-жой қуриш учун тақсимлаб берилган.

Таржималар ва тажрибалар

Айрим шеърлар бир тилга баъзан бир неча марта таржима қилинади. Ҳар бир таржимон аслиятга ўзича ёндашиб, унинг қайсидир жиҳатини бўрттириброк кўрсата-

ди. Яхши асар таржимонларни мудом мусобақага чорлайверади; бу – яхши жараён.

Рудакийнинг “Бўйи жўйи Мўлиён”и шунчалар машҳурки, унга форс-тожик тилида юздан ортиқ назира битилган. Қасидани ўзбек тилига таржима қилиш XX асрнинг иккинчи ярмида бошланди. Дастлабки тўрт таржимани қиёсий ўрганган профессор Охунжон Сафаров: “...уларни такомиллаштириш, аниқроғи, устод Рудакий даҳосига муносиб бадиий мукаммал адекват таржимасини амалга ошириш зарурияти замон талаби бўлиб келаётир” (*Сафаров О. Бухоро адабий ҳаракатчилиги тарихидан лавҳалар. Бухоро, “Дурдона”, 2015. 17-18-бетлар*), деб ёзади. Бухоролик яна бир зукко олим Насрулло Шукруллоевнинг ёзишича, бешинчи таржима ҳам бор. М.Муинзода, Ш.Шомуҳамедов ва И.Назаров шеърни бармоқда, С.Раҳмон ва С.Воҳидов аруздаги ўз вазнида ўгирган. Н.Шукруллоев ана шу беш вариантни қиёсий ўрганиб, охири шеърни ўзи ҳам таржима қилади. Матлаъ қуйидагича: *Мўлиён жўй иси бу ён келади, / Хаёлга ёри меҳрибон келади...*

Интернетдан Насимжон Насимов амалга оширган яна бир таржима матнини топдик. Охирги икки байт тушиб қолган бўлса-да, мазкур таржима олдингиларидан анча устун. Мана матлаъ: *Бўйи жўйи Мўлиён келгай ҳаме, / Ёди ёри меҳрибон келгай ҳаме*. Айрим сакталиклар бўлса-да, шеър вазни аслиятдагидек; “келгай ҳаме” радифида аслиятдаги оҳанг сақланган. Фақат ўзбек тилида “ҳаме” шакли учрамайди, холос.

Ушбу бадиа ёзилганидан кейин ўқиб, фикр билдиришлари умиди билан айрим мутахассисларга жўнатилган эди. “Пичоқни пичоққа қайрасанг ўткирлашади” деганларидек, таниқли таржимашунос ва

публицист Зухриддин Исомиддинов ҳамда фарғоналик адабиётшунос Толибжон Рўзибоевлар ҳам Рудакий қасидасини ўзбекчага таржима қилишибди. Уларнинг матлаъларинигина келтирамиз:

3. Исомиддинов таржимасида:

*Мўлиёнинг суйи лим-лим оқаду,
Меҳрибон ёр ёди дилга ёқаду.*

Т. Рўзибоев таржимасида:

*Хуш ифори Мўлиён келмакдаду,
Ёда ёри меҳрибон келмакдаду.*

Муборак бўлсин, бир шеърнинг ўзбекчага таржималари сони 10 тага етди!

Таржима: ютқиқиз ва бадал

Биз ҳам машхур ғазални таржима қилишга тутиндик...

Шеър рамали мусаддаси маҳзуф/мақсур (фоилотун фоилотун фоилун/фоилон) вазнида битилган. Рамал – ўзбек тилига жуда мос арузий вазн.

7 байтли қасидада жами 8 та қофиядош сўз ишлатилган. Шундан 6 таси ("Мўлиён", "меҳрибон", "шодмон", "осмон", "бўстон", "зиён") ўзбек тилида бор; фақат 2 таси ("парниён" ва "миён") бизда йўқ. Демак, масала ҳал: қофиядаги оҳангдошликни сақлаб қолиш ва 6 сўзнинг ўзини қўллаш зарур.

"Ояд ҳама" радифи шеърга ўзгача жозибалик бахш этиб турибди. Ояд – келсин, келса. Ҳама – форс-тожик тилидаги тарихий қўшимча; баъзан олдқўшимча тарзида ҳам қўлланади, иш-ҳаракатнинг давомийлигини кўрсатади. "Ояд ҳама" – келаётибди, келаяпти, келаётир, келмоқда дегани. Бироқ буларнинг ҳеч бири вазнан "ояд ҳама"га тенг эмас. Нима қилиш керак? Камина дастлаб "келгай, қаранг"ни қўлладим. Вазнга айнан тушади, "келгай" шаклида тарихий бўёқ

ҳам бор. Лекин "қаранг" сўзи Рудакийдаги жиддийликни жўнлаштириб қўйгандай туюлаверди. Хаёл "келгай насиб"га мойил, бу олдингисидан мувофиқроқ туюлди, аммо шохнинг пойтахтга келишига ишончсизликдек бир кайфият сезилди. Кўряписми, таржима – қандай нозик иш. Йиллар ўйлаб, охири топгандай бўлдим – "келгай ҳамон"! Маъно ҳам кўп узоқлашмади, "ҳама" – "ҳамон" оҳангдошлиги ҳам, давомийлик маъноси ҳам бордек.

Ана шундан кейин таржима мисралари қоғозга равон туша бошлади. Барибир, "парниён" сўзига мос қофия тополмадим: "он" билан тугайдиган сўзлар тилимизда кўп, бироқ топганингиз ҳам вазнга тушиши, ҳам маънога хизмат қилиши зарур-да.

Ўзбек адабий тилида "осмонга-келгай", "бўстонга келгай" дейилади. Бироқ Рудакий ғазали вазн ва қофиясига кўра "осмонга", "бўстонга" деб бўлмасди. Хайрият, бизда баъзи келишиқ қўшимчалари тушиб қолса ҳам, ўша маъно ифодаланавериши мумкин (мактабнинг ўқувчиси – мактаб ўқувчиси, китобни бер – китоб бер, Бухорога бор – Бухоро бор). Айни шу имкониятдан фойдаланилди.

Ҳар қандай таржимада қурбонлик бўлади, албатта. Бусиз ҳеч иложи йўқ. Хўш, бизнинг таржимада нима қурбон берилди? "Бўйи чўйи Мўлиён"даги уч сўз ўртасидаги оҳангдошлик ("бў-", "чў-", "мў-"), яъни тавзиё-аллитерацияни тўлиқ ифодалаш имкони бўлмади. Биттаси ("чўйи") қурбон берилди.

Таржимада йўқотилган нарсалар ўрнини тўлдириш амалиёти ҳам бор. Биз ҳам ушбу "бадал" усулидан бир неча бор фойдаландик: "чўйи" сўзидаги "чў-" бўғинига оҳангдош "бу" олмоши; "мўлиён"га мос келадиган "буён" сўзи ишлатилди. Аслиятда бўлмаса

хам, “томон”, “шодмон” ва “ҳамон” сўзлари ўртасида ажиб оҳангдошлик пайдо қилинди: “Сен томон Мир шодмон келгай ҳамон”.

Агар ўзбек тилидаги минг йиллик бой арузий тажриба XX–XXI асрларда ҳам изчил давом эттирилмаганда эди, Рудакий шеърини бу даражада аслиятга яқин келтириб таржима қилиш мушкул бўларди. Ишонмасангиз, “Бўйи жўйи Мўлиён”нинг аруз ривожланмаган туркий тиллардаги таржималарини ўқиб кўринг.

Таржима ва таҳлил

Таржимоннинг шеърни ўзи ўгириб, ўзи таҳлил қилиб берганини кам кўрган бўлсангиз керак. Лекин бундай тажриба бор. Масалан, Санкт-петербурглик машхур олим, профессор Сергей Иванов Алишер Навоий қаламига мансуб “Лисон ут-тайр” достонини эски ўзбек алифбосидаги илмий-танқидий матнидан шеърӣ таржима қилган эди. Буюк шоирнинг рус тилига ўзбекчадан тўғридан-тўғри ва тўлиқ ўгирилган ягона достони шу. Таржимон ўз тажрибалари асосида “Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достони таржимавий талқинига доир” сарлавҳали олти қисмдан иборат каттагина мақола ёзади (Иванов С. К переводческому истолкованию поэмы “Язык птиц” Алишера Навои / Алишер Навои. Язык птиц. 2-е издание, стереотипное. Санкт-Петербург, “Наука”, 2007. Стр. 330-358). Ишонинг, мутаржим таржимада ўзи амал қилган омилларни баён этса, таржимани тушуниш осонлашади. Таржимон аслият хусусиятларини ўтказиш

учун ўзи қалам сураётган тилдаги барча имкониятни ишга солиши лозим.

Мана, энди таржима билан танишиш фурсати етди:

Мўлиён бўйи бу ён келгай ҳамон,
Ёди ёри меҳрибон келгай ҳамон.

Омунинг ўйдим-чуқур қумлик йўли
Оёқ остида равон келгай ҳамон.

Дўсти юзини кўриб, Жайхун суви
Отимиз бели томон келгай ҳамон.

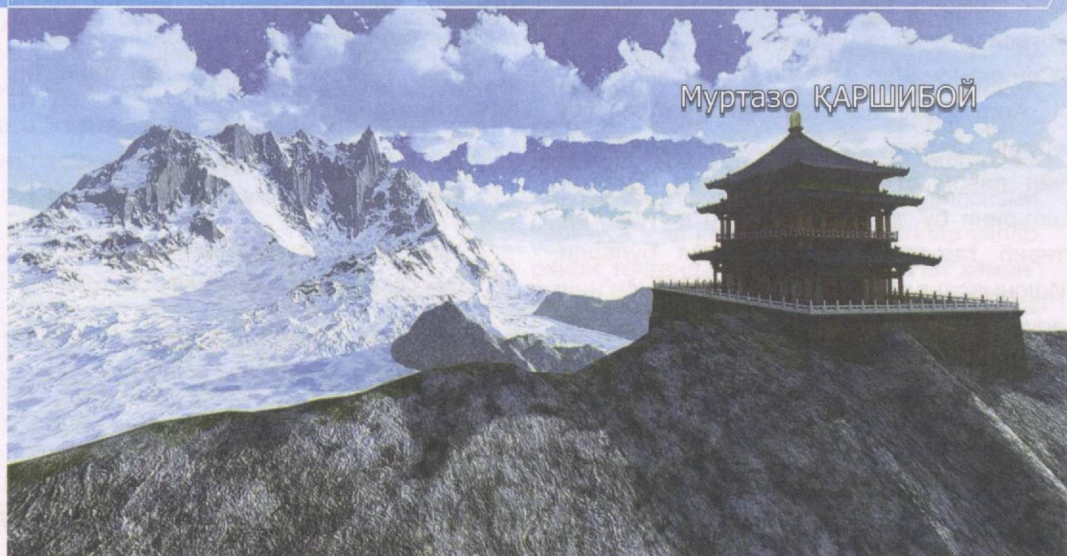
Эй Бухоро, шод бўлу кўп яша,
Мир, боққил, шодмон келгай ҳамон.

Мир Ой бўлса, Бухоро – осмон,
Мир ҳам бу осмон келгай ҳамон.

Мир сарев ул Бухоро – бўстон,
Сарв, кўрки, бўстон келгай ҳамон.

Мадҳ этарман, фойдага келгай ҳамон,
Ганж топса гар зиён, келгай ҳамон.

Бизнингча, бу қасида ўзбек давлатчилиги тарихининг ёрқин шохидидир. Бугунги Ўзбекистонимиз ҳудудида шаклланган ва фаолият олиб борган ҳар қандай давлат ўзбек миллий давлатчилиги намунаси ҳисобланади. У давлатнинг “Авесто” битилган ёҳуд сўғд, хоразмӣ, бахтарӣ, сак, массагет, араб ёҳуд бошқа тилда иш юритгани; оромӣ, сўғд, паҳлавӣ, руний, уйғур, араб, кирилл ёки лотин ёзувидан фойдалангани – бу бошқа масала. Баҳсга ўрин йўқ, чунки бутун дунёда шундай қатъӣ тамойил ҳукм суради.

Муртазо ҚАРШИБӨЙ

OSMONOSTI MAMLAKATI

Дунёдаги жадал ривожланиб бораётган давлатлар орасида Хитой алоҳида мавқега эга экани барчага аён. Бу мамлакатнинг тараққиёт йўли, сўнгги йилларда эришяётган ютуқлари тўғрисида кўп ва ҳўб ёзилмоқда. Кундалик ҳаётимизда, бозору дўконларимизда Хитойни эслатмайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Таъбир жоиз бўлса, бу давримизга хос трендга – устувор ҳодисага айланиб бораётир.

Чин диёрининг қадимий тарихида ҳам, замонавий тараққиётида ҳам ҳайрат ва ҳавасга муносиб жиҳатлар сероб. Кўҳна Синань шаҳридаги Терракоталар музейини айтасизми, ҳали охиригача тадқиқ этилмаган осори атиқаларни эсга олмасизми – уларнинг ҳар бири мўъжиза. Пекин шаҳри марказидаги Ёпиқ шаҳар, мамлакатнинг миллий бренди, давлатчилик рамзига айланиб

кетган Буюк хитой девори асрлар давомида миллионлаб сайёҳларни ўзига ром этиб келмоқда.

Атиги 40 йил олдин 700 миллионлик қашшоқ аҳолини боқишга қурби етмаган қолоқ бир ўлканинг қисқа муддатда ривожланиш бобида жаҳонда етакчи ўринга чиқиб олгани бугун ҳаммани ҳайратга солаётир.

Чўнқува – Чин диёри

Хитойликлар ўз ватанини “Чўнқува” деб атайдилар. Бу сўз ўрталиқдаги мамлакат деган маънони билдирар экан. Бу атама “Синьхуа”, “Чайна” шаклларида ҳам ишлатилади. Бизнинг ота-боболаримиз эса қадимдан оддийгина қилиб Чин диёри деб қўяқолишган.

Пекин (шимолдаги пойтахт деган маънони билдиради) кентининг ҳаво дарвозасидан тушиб, 20 миллиондан зиёд аҳоли

яшайдиган салтанат ичидаги салтанат сари йўл олар экансиз, икки тарафдаги ғуж-ғуж дарахтзор – кўм-кўк тераклар эътиборингизни тортади. Худди ўзимизнинг қишлоқлардаги каби, саломга шайлангандек, шамолда майин тебраниб туриши бирам ғўзал денг! Барчаси бир хил баландликда, аскарлар сингари саф тортгани, япроқларига гард қўнмагани ҳайратингизни янада оширади. Шаҳарга қадар чўзилган 25 чақиримдан зиёд масофада кўктерақлар шу тахлит сизни кузатиб, қутлаб боради. Шунча дарахтзор ичида биронта сўлиган, қуриган, мажруҳ бўлган шох-шаббани учратмайсиз. Йўлбошловчимиздан шу ҳақда сўраймиз. “Бизда одам кўп, ишчи қўл бисёр, ҳар бирига биттадан дарахт бўлиб берсангиз ҳам етади”, дейди у табасум билан.

Йўл бўйи беш-олти қулоч тепаликда метро тармоғи ўтказилган, биронта чорраҳа, светофор йўқ. Улкан шаҳар олтига ҳалқа йўл билан ўралган.

Пойтахтга кираверишда тепадаги узундан-узун метро йўли туйқус ер остига кириб кетади, икки тарафдаги кўктерақлар қатори тугаб, боғлар, хиёбонлар, кўча ва майдонлардан иборат кенглик кўз олдингизда намоён бўлади. Бамисоли Пекин деб аталган симфония авжи нуқтасига кўтарилгандек, қатор-қатор машиналар, мото ва велоуловлар билан тирбанд кўчалар, кўзни қамаштирадиган замонавий бинолар, қаёққадир шошилаётган пиёдалар оқими бояги манзараларни ҳам, тасаввурингизни ҳам бутунлай ўзгартириб юборади.

“Хитойни ҳурмат қил!”

Осмон остидаги юртнинг бош майдони – Тяньаньмэнь бўйлаб сайр қилар экансиз, узоқдан қуёш нурларида ўзгача товланаётган осмонўпар бинолар “гулдастаси”га

кўзингиз тушади.

Улар орасида тонгда очилган атиргулдек ял-ял ёниб, осмон билан бўй таллашиб турган энг баланд ва пурвиқор бино батамом ақлу ҳушингизни лол қилади. Йўлбошловчи йигитдан шу ҳақда сўраймиз. У қизиқишимиздан

мамнун бўлиб, ғурур билан дейди: бу бино “Хитойни ҳурмат қил!” деб аталади.

Дафъатан Амир Темур бобомизнинг Шаҳрисабздаги муаззам Оқсарой пештоқи-га муҳрлаб кетган сўзлари ёдга тушади: “Куч-қудратимизга шубҳа қилсанг, биз курган биноларга боқ!”

Нима ҳам дердик, салтанат ишларида ҳатто бинолар ҳам сиёсат, мафкура қуролига, ғурур-ифтихор тимсолига айланиб, давлатнинг нафақат куч-қудрати, айнаи вақтда ўзига бўлган ишончини ҳам ифода этиб келган, бугун ҳам шундай бўлиб қолмоқда.

Хитойнинг яқин ва узоқ тарихидан озгина хабардор бўлган инсон яхши билади: бу халқ бошидан не-не оғир синов ва машаққатларни ўтказган. Шу нуқтаи назардан “Хитойни ҳурмат қил!” деган хитоб замирида яна бир чуқур ишора – халқнинг тақдир, шаъни ва ғурури билан ўйнашма, миллатнинг қадри ҳамма нарсадан улуғ, деган маъно-мазмун мужассам десак, адашмаган бўламиз.

Ҳали кўп бўлгани йўқ, Америка Қўшма Штатлари ва Хитой ўртасида қарийб бир йил давом этган, шарҳловчилар тилида “савдо уруши” деб ном олган тортишув – “сен зўрми, мен зўрми” можароси эндигина барҳам топган ҳам эдики, йўқ жойдан кўзга кўринмас офат пайдо бўлди. Коронавирус

деган бу миттивой “иккалангдан ҳам ўзим зўрман” деб бутун дунёни остин-устун қилиб ташлагани ҳам ҳаққаси рост.

Нафсиламрини айтганда, “Хитойни ҳурмат қил!” деган даъват ҳамон долзарб. Энг сўнгги мисол – бутун дунёга тарқалган коронавирус пандемиясида Хитойни айбдор қилиб кўрсатишга қаратилган овозлар бот-бот қулоққа чалинмоқда. Табиатан оғир-бо-сиқ, донишманд, узоқни кўзлаб иш тутадиган хитой халқи эса танлаган йўлида давом этмоқда.

Жанубдаги пойтахт

Чин диёрининг бугунги пойтахтидан қадимий бош кенти – Сиань шаҳрига йўл олайлик. Сиань – жанубдаги пойтахт деган маънони билдиради. Хитойнинг жануби-ғарбий тарафида, чўл минтақасида жойлашган.

Сиань шаҳрининг аҳолиси 12 миллиондан зиёд. Ҳоз минораси, Қўнғироқлар минораси, қадимий императорлар саройи қолдиқлари каби тарихий ёдгорликлар мавжуд. Сианнинг тарихий тимсолига айланган жойлардан бири – шаҳардан 45 чақирим узоқда жойлашган Терракоталар музейидир.

Айтишларича, дунёга машҳур осори атика тасодифан кашф этилган экан. Ўтган асрнинг 70-йилида бир деҳқон экинларини суғориш илинжида яланг жойда қудуқ қазий бошлайди. Ногаҳон чўқмори бир жисмга тегади. Деҳқон боёқиш кўрқиб кетганидан асбоб-ускунасини ҳам ташлаб қочади. Кейин маҳаллий ҳокимият вакилларига хабар беради.

Археологик қазिशмалар натижасида бу ерда одам ҳайкаллари – терракоталар кўмилган улкан “қабристон” борлиги аниқланади. Орадан эллик йилдан зиёд вақт ўтган бўлса-да, ҳали қазिश, ўрганиш ишлари якунига етганича йўқ. Мазкур ҳудуд ихоталаниб, учта бинодан иборат музей барпо этилган.

Мутахассислар терракоталар тарихини Хитойнинг биринчи императори Цинь Шихунди номи билан боғлайди. У милoddан олдинги 221 йилда Чин диёрини бирлаштиради, ўзаро урушларга барҳам беради, хитой иероглифларининг бир хилда ёзилишини, савдо-сотиқ ишларида ўлчов ва тарозини жорий этади. Умумий узунлиги 9000 километрга яқин бўлган Буюк хитой девори қурилиши ҳам айнан унинг даврида бошланган экан.

Император Циннинг қусурлари ҳам кўп бўлган. Манбаларда унинг Конфуций тарафдорларини қатлиом қилгани, жаҳолатга берилгани ёзилган.

“Император ёвуз ва худбин бўлган”, дейди йўлбошловчимиз Антон. Ёмонлиги шу қадарки, ўлимидан олдин қўшинидаги барча саркарда ва ҳарбийлар, уларнинг мол-ҳоли, от-арава, итларигача – ҳаммасининг сопол ҳайкаллари яратиб, кейин ўзларини ўлдиртиради. Нариги дунёда ҳам менинг хизматимда бўлишсин, деган ботил ният уни шунга ундайди.

Ҳайкаллар от-улов, арава, уй ҳайвонлари билан бирга ерга кўмилади. Одамзод мангу ҳаёт, шону шуҳрат илинжида нима-лар қилмайди дейсиз!

Терракоталар музейининг ҳали очиб ўрганилмаган қисмини томоша қилар экансиз, гала-гала ҳайвонлар, от-арава-лар, асбоб-анжомларнинг тупроқ остида бўртиб турганини кўрасиз. Ҳайкаллар шундай маҳорат билан ишланганки, бир қиёфа иккинчисига мутлақо ўхшамайди. Икки минг икки юз йилдан зиёд даврдан буён тупроқ остида ётган ҳайкалларда одамларнинг қош-кўзи, ҳатто лабидаги тукигача билиниб тургани ҳайратланарлидир. Ҳарбийларнинг қалпоғи, либослари турли рангларга бўялган. Олимларнинг айтишича, улар қазиб олинганидан сўнг

кийимлардаги ранглар ўз хусусиятларини йўқота бошлаган. Шунинг учун қазииш ишлари вақтинча тўхтатиб турилган экан. Ҳозирги кунда улар қандай қилиб бу ҳайкалларни асл ҳолида сақлаб қолиш ҳақида бош қотирмоқда.

“Тасаввур қилинг, – дейди Антон, – сон-саноксиз одамлар, ҳайвонлар, араваларнинг нусхасини сополдан яратиш, уларнинг ҳар бирига ранг ва бўёқ бериш учун қанча рассом, ҳайкалтарош, безакчи ва бўёқчи, бутун бир фабрика ишлаган бўлиши керак. Бунча нарса ўз-ўзидан бўлмайди, ахир! Шунча куч, маблағ ва истеъдод бир инсоннинг кўнгил майлини қондириш учун сафарбар этилган. Бу даҳшат эмасми?”

Яна бир ҳайратли жиҳати – ҳайкалларнинг бутуни деярли йўқ. Бирининг боши кесилган, бошқасининг юзи ёки кўксига найза санчилган, хуллас, “аслият” қандай ўлдирилган бўлса, нусхалар ҳам шу тариқа “нариги дунё”га жўнатилган.

Мана сизга тарихнинг сабоғи!

Инсон қийналмай яшаши керак

Бу юртда бир қарашда жуда майда, арзимасдек туюладиган, лекин оддий халқ учун муҳим аҳамиятга эга бўлган тартиб-таомилларга кўп дуч келасиз. Масалан, ҳар бир автобус бекати ёнида телефон аппаратлари ҳали ҳам ишлаб турибди. Эсли-сизми, илгари бизда ҳам шундай эди. Пўстишилиниб, қуруқ сурати қолган бўлсаям зарурат туғилганида кунимизга ярарди. Лекин ҳамманинг қўлида уяли телефон бўлган замонда бунга не ҳожат?

– Дейлик, кутилмаганда телефонингизнинг қуввати тугаб қолди ёки уни йўқотиб қўйдингиз. Бундан ҳам ёмони – ўғри пулингизга қўшиб телефонингизниям ўмариб

кетса-чи? Шундай пайтда бу аппаратлар корингизга ярайди, – деб тушунтиради йўлбошчимиз.

Пекин шаҳрида метро бекатлари Тошкентдаги каби кўзга яққол ташланмайди. Ерни тежаш мақсадида улар кўп қаватли уйлар орасига, улкан бинолар қаторига жойлаштирилган.

Яна бир қулайлик – ўнгга буриладиган бўлсангиз, ҳар қандай чорраҳада сиз учун доимо йўл очиқ. Велосипед ва моторли “иккиоёқ”лар бошқа транспорт воситалари билан бир хил “ҳуқуқ”қа эга – алоҳида йўлқалар, светофор чироқлари улар хизматида.

Метрога кирар экансиз, кўлингизга мўъжазгина қоғозча тутқазишади. Зарур бекатдан чиқишда уни албатта топшириб кетишингиз шарт. Сизнинг ерости йўлига қачон кириб, қачон чиқиб кетганингиз шундан аён бўлади-қолади.

Такси хизматидан фойдаланмоқчи бўлсангиз, махсус белги туширилган автомобиллардан бошқасини тўхтатаман деб овора бўлманг, бу ерда ҳеч ким қоидага зид иш қилмайди.

Ота-онангга хизмат қил...

Иш куни соат тўққиздан бошланади. Ўн бир яримдан тушликка чиқиш мумкин. Биз бирмунча муддат хизмат сафарига бўлган Хорижий тиллардаги адабиётлар нашриёти ошхонасида мусулмонлар учун алоҳида бўлма хизмат кўрсатади. Таомлар ҳам мижознинг диди ва талабига мос. Овқатни еб бўлгач, идиш-товоғингизни йиғиштириб, алоҳида дарчага топшириб кетасиз – тартиб шундай.

Овқатдан сўнг бир соат мизғиб олиш мумкин. Бунинг учун хоналарга йиғма катлар келтириб қўйилган.

Иш соат бешдан кейин тақа-тақ тўхтайди. Шанба ва якшанба кунлари дам олиш.

Хукм – қатъий, кимнидир иш жойидан топа-ман деб хомтама бўлманг.

Ёш мутахассисларнинг айтишича, мамлакатнинг бошқа ҳудудларидан келиб ишлайдиган фуқаролар учун меҳнат таътилига йигирма кунлик қўшимча белгиланган. Мақсад – ота-онасидан узоқда юрган ходим таътил пайтида волиду волидаси олдидаги қарзини узсин, фарзандлик бурчини адо этсин.

Ўртада бегона йўқ

Хитой Халқ Республикаси Раиси Си Цзиньпин сиёсатга доир китобида бундай ёзади: “Хитойликларнинг тўрт асосий фазилати – бу хушмуомалалик, бурч ҳисси, мўътадиллик ва виждонийликдир” (*“Давлат бошқаруви тўғрисида”*. Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 2017. 236-бет). Мамлакат ёшлари ана шу руҳда тарбия топганига кўп бор гувоҳ бўлдик. Хушмуомалалик, айниқса, меҳмонга муносабатда яққол кўринади. Бегонасираш йўқ, сиз билан биринчи суҳбатдаёқ эски қадрдонлардек гаплашиб кетишади.

Ўзаро муносабатда ҳам очиклик ва самимият алоҳида ўрин тутади. Дейлик, меҳмонларга йўлбошловчилик қилиб юрган йигит-қизлар – асосан олий ўқув юртарининг бошланғич босқич талабалари – такси тўхтатгудек бўлса, ҳайдовчи билан дастлаб бир-икки дақиқа мириқиб гурунглашиб олади. Тахминимизча, кўзланган манзилга қандай қилиб тез ва қулай тарафдан боришни муҳокама қилишади. Ҳайдовчи кексами, ёшми, бундан қатъи назар, мусоҳибининг фикрини обдон эшитади. Кейин икковлон бир бўлиб аниқ хулосага келишади.

Пекин шаҳрида транспорт қатнови тигиз, биргина шахсий автоуловларнинг сони 5 миллиондан ортиқ бўлгани учун

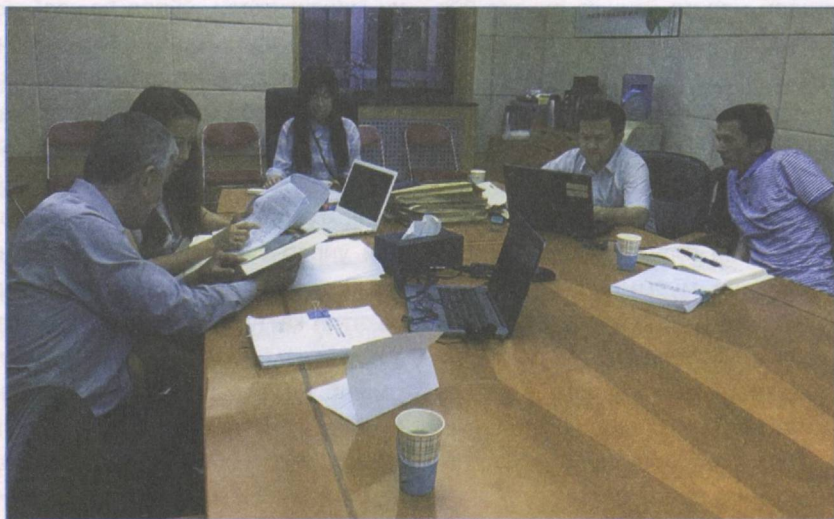
манзилга боришда ана шундай кенгашиб иш тутилса, узоғингиз – яқин, мушкулнингиз осон бўлади.

Маша

Рус тилида иш юритадиган йўлбошловчилар отларини эслаб қолиш осон бўлиши учун ўзларига русча исм қўйиб олишган. Бир сафар бизга Чжан Вэньцзин – Маша йўлбошловчилик қилди. Ўша кезлар – 2017 йилда у Пекин университетининг хорижий филология факультети иккинчи босқичида таълим олар эди.

Нашриётдаги ишларимиз ярим тунгача чўзилиб кетган вақтлар ҳам бўлди. “Сиз бориб дамингизни олинг”, десак, “Йўқ, мен сизларни меҳмонхонага олиб бориб қўйишим керак, бу – менинг бурчим”, деб тилмоч қизимиз кетишга сира рози бўлмасди. Бир куни таниқли журналист Анвар Бобоев, мен, Маша ва бошқа шерикларимиз ишхонада тунги соат тўртгача қолиб кетдик. Кўчага чиқсак, тирик жон йўқ. Осмонўпар кўп қаватли уйлар оралаб, бамисоли қоронғи ўрмонда кезгандек, пиёда кета бошладик. Бир пайт зулмат қўйнида адашиб, қаёққа боришни билмасдан қолдик. Ён-атрофдаги уйлар, иморатлар ҳаммаси эгизаклардек ўхшаш. Яхшиямки, бир подъезд олдида икки аёл қандайдир маҳсулотларни қадоқлаётган экан, Маша уларнинг олдида бориб, дастлаб бир-икки дақиқа “гурун” расмини адо этди. Кейин муддаони айтиб, меҳмонхонага қандай бориш кераклигини билиб олди.

Сафаримиз якунига етиб борар экан, катта бир дўкондан ул-бул харид қилдик. Машанинг қўлида – олинадиган нарсалар рўйхати. Бу дўкондан чиқиб, наригиси ўтар эканмиз, “Аввал банкка кириб пул алмаштириб олайлик, юанларингиз тугади-ку”, деди у худди ҳамёнимиздаги

пуллар “оборот”ини телефонига қараб ҳисоб-китоб қилиб тургандек.

Бундай мисоллар кўп. Аслида, инсонга эътиборли бўлишнинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ.

Елена

Келинг, яна бир йўлбошловчи Елена – Лю Сён Лен ҳақида ҳикоя қилиб берақолай. У ҳам Пекин университетининг хорижий филология факультети иккинчи босқич талабаси эди. Шандунь провинциясида туғилган.

Бир гал Елена мендан хабар олиб туришни дугонасига топшириб, ўзи қандайдир иш билан кетди. Дугонаси Еленадан ҳам ёшроқ, сочларини майда қилиб ўрган, жажжи ва маъсума, қақажон қизгина – Наташа эди. Ўша куни кечки овқат пайтида меҳмонхонадаги ресторан эшигига “Ёпиқ” деган лавҳа осиб қўйилган экан. Ичкарида ҳеч ким йўқ. Ҳамма мусофирлар қатори эшиккача бориб, яна ортимга қайтдим. Мендан кўз узмасдан турган Наташа бундан кўриб югуриб олдимга келди. Инглизчалаб “Немага овқат емадингиз?” деб сўради. Мен “Ресторан ёпиқ экан”, дедим. Наташанинг

атрофида дарҳол “сафарбар гуруҳ” – дугоналари пайдо бўлди. Улар, худди комсомол мажлисида катта муаммони муҳокама қилаётгандек, обдон фикр алмашиб, ахирини бир қарорга келишди ва Еленага қўнғироқ қилишди. “Нега овқатланмадингиз?” деб сўради Елена. Мен сабабини айтдим ва қўшиб қўйдим: “Аслида қорним ҳам унчалик оч эмас, хавотирга ўрин йўқ, ғамхўрлигингиз учун раҳмат!”

“Сиз дарҳол ресторанга боринг, мен ҳозир айтаман, эшикни очишади”, деди Елена. Ичкарига кирдим. Залнинг ўртасидаги тўрт кишилик стол бир зумда егуликка тўлди...

Елена Пекин аэропортида Тошкентга кузатар экан, ёнидаги дўстига деди:

– Хавфсизлик хизмати ходимларига бориб айт, меҳмонни самолёт пиллапоясига ча кузатиб қўйсин.

Мен бунга зарурат йўқлигини, шундоқ ҳам барчаси электрон шаклда кўрсатиб қўйилганини, керакли жойгача ўзим бемалол бора олишимни айтиб, уни тинчлантирмоқчи бўлдим. Аммо Елена сўзида туриб олди.

Бирмунча муддатдан кейин ҳалиги дўсти қайтиб келиб, ахборот берди: “Афсуски, на-

зорат чизигидан нарига ўтишга рухсат йўқ экан, бўлмаса бажонидил ёрдам берардик, дейишмоқда”.

Шунда Елена сумкачасидан бир варақ қоғоз олиб нималарнидир шошилишч ёзди ва кейин тушунтирди:

– Мен бу ерга сизнинг азиз меҳмон эканингизни, хитойчани билмаслигингизни ёздим. Мабодо бирор муаммо пайдо бўлиб қолса, шу қоғозчани кўрсатасиз, дарҳол ёрдам беришади. Бу ерда менинг телефон рақамим, электрон почта ҳам ёзилган. Хуллас, ҳаммаси яхши бўлади, кўнглингиз тўқ бўлсин. Тошкентга бориб оқиб келганингиз ҳақида менга хабар беринг.

Ҳақиқатан ҳам, Ўримчи аэропортига келиб тушишим билан қаёққа қараб юришни, Тошкент йўналиши бўйича хизмат кўрсатадиган терминал қаерда эканини билмай жиндак тараддудга тушиб қолдим. Ён-атрофда туркий ёки русий биладиган кимса йўқ. Ноилож бояги варақчани олиб, аэропорт хизматчиларидан бирига кўрсатдим. У мобил телефонидаги русча-хитойча сўзлашгични ишга солиб, мақсад-муддаомни тушуниб, керакли йўлаккача олиб бориб қўйди.

Мўътадиллик

Жаноб Си Цзиньпин қайд этганидек, хитойликлар ҳаётида – юриш-туриш, кийиниш, ҳашам масаласида, қўйинг-чи, ҳамма нарсада мўътадиллик, ўртача йўл тутиш муҳим ўринга эга. Ишда ҳам, кўча-қўйда, расмий маросимларда ҳам одамлар камтарин ва оддий, шароитга мос кийинади. Еб-ичишда ҳам шундай. Ортиқча исрофгарчилик, ўзини кўз-кўз қилиш, кўкракка уриб керилиш йўқ.

Бу ерда енгил автомобилларнинг қайси туридан йўқ дейсиз! Ҳали биз кўрмаган ва билмаган қулайликларга эга бўлган уловлар, техник воситалар қанчадан-қанча! Лекин ҳеч ким машинаси билан мақтаниб, бошқалар-

ни менсимасдан, йўлда “хунар” кўрсатганини учратмадик. Баъзан бир-икки чақиримга чўзилиб кетадиган тирбандликда ҳам барча хотиржам, сабр-тоқат билан ҳаракат қилади.

Албатта, гуруч курмаксиз бўлмаганидек, бойликка, ҳашамга ружу қўйганлар, босар-тусарини билмай қолганлар Хитойда ҳам учраб туради. Ана шундай нохуш ҳолатлар, жумладан, коррупцияга қарши мамлакатда қаттиқ кураш олиб борилади.

Умуман, оғир-вазминлик, ақл-идроққа таяниб иш тутиш, олтин ўрталикни топиш Хитой давлати сиёсатида хос устувор хусусиятлардан ҳисобланади. Мамлакат бўйиш даражаси ўртача бўлган жамият барпо этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйгани ва бугунги кунда шу йўлда катта ютуқларга эришаётгани, хусусан, қашшоқликдан деярли халос бўлгани ҳам хитой халқининг мўътадиллик ғоясига садоқатини кўрсатади.

Яна бир муҳим жиҳат – хитойликлар ҳамма нарсага ҳикмат кўзи билан қарайди. Дастурхонга олиб келиб қўйилган овқат ва егуликларнинг фойдали жиҳатларини ҳам албатта биронта ҳикмат ёки миллий анъана ва қадриятлар билан боғлаб тушунтиришади.

Уйғурия

Шинжон-уйғур автоном ҳудудининг пойтахти бўлган Ўримчи шаҳри ҳақида гапирдик. Энди сизни ана шу замин фарзанди бўлган Гулибонум Кейбатули билан таништирай.

У Пекиндаги Жонгян Минцу университетида ўзбек тилидан дарс беради. Ўзбекистон Миллий университетида бир муддат таълим олган. Ана шу университет ўқитувчиси Гулбаҳор Искандарова билан бирга-ликда ўзбек тилини ўрганиш истагида бўлган хитойликлар учун дарслик тайёрлаб, Пекинда нашр эттирган.

Хорижий тиллар адабиёти нашриётида 2017 йили муҳим бир китобни ўзбек тилида нашрга ҳозирлаш жараёнида Гулибонум билан ҳамкорликда ишладик. Жуда тиришқоқ ва билимдон бу қиз биз таржима қилган матнни қайта-қайта ўқиб, таҳрир қилар, уни гоҳ хитой, уйғур, рус ёки инглиз тилидаги нусхаларига солиштириб, янги-янги тузатишлар киритар эди. Хитой, ўзбек, рус ва инглиз тилларини яхши билади. Инглизчада кўп ўқигани ва гаплашгани учун бизга жавобан нуқул “окей, окей” дейишдан чарчамайди. Мен “Кўп окей деяверманг, яхши денг, сиз ўзбексиз, ўзбек тили муаллимисиз, ахир”, десам, хуш табассум билан “Хўп бўлади, устоз, окей!” деб жавоб беради.

Ҳар куни кечгача қолиб, барча камчилик ва хатоларимизни биргаликда тузатишимизга қарамасдан, эрталаб биз етиб боргунча қоп-қора қилиб бўяб ташланган, таҳрирдан чиқарилган яна қанча саҳифаларни тайёрлаб турарди.

– Мана шундай тиришқоқлик билан қатиқ ҳаракат қилмаса, камсонли миллат вакиласи сифатида кескин рақобатда ёриб чиқиши қийин-да! – деди бир куни меҳмонхонага қайтар эканмиз Анвар Бобоев.

Ҳар бир тузатишни Тошкентда, нашриётда кечаси билан интизор бўлиб кутиб ўтирган ҳамкасб дўстларимизга телефонда ҳижжалаб тушунтиришга тўғри келарди. Бир ўринда “зарур” деган сўзнинг устига “3” рақамли – ҳавола қўйиш керак экан, лекин у ҳадеганда тўғриланавермади. Гулибонум ҳар сафар Тошкентдан қайтариб юборилган саҳифаларни бир-бирма кўздан кечиар экан, “уч”ни яна қўймабдирлар”, деб нолинар эди. Яна нашриётимизга сим қоқамиз, у ёқдан қатъий жавоб бўлади: “Хотиржам бўлинглар, ўша савил қолгур “уч”гиналарингнинг жойини топиб муҳрлаб қўйдик”.

Ишларимиз охирлаб қолган кун эди. Соат кечки ўнга яқинлашиб борарди. Гулибонумнинг телефони жиринглаб қолди.

– Уйғуриям, жону жаҳоним, яхшимисан, нима қиладирсан? – дея меҳр ва ҳаяжон билан ҳол сўради у яккаю ёлғиз қизалоғидан. Сўнг қайси ўйинчоқларни ўйнаётгани, отаси нима билан машғул эканини сўраб, бир муддат уйғурча гурунг қилди. Икки-уч дақиқа ўтгач, яна бояги сўзларни такрорлади:

– Уйғуриям, асалим, жону жаҳоним, яхши ўтир, бўптимми?

Ишларимиз якунига етгач, хитойлик дўстларимиз хайрлашув маросимига таклиф этишди. Уларда умумий қадах сўз айтиб, нутқ ирод этиш йўқ. Мезбонлар бир-бир ёнингизга келиб, ҳамкорлик учун раҳмат айтиб, яхши тилаклар билдирар экан. Маросим адоғида Гулибонум ҳам олдимизга келиб, дил сўзларини айтди:

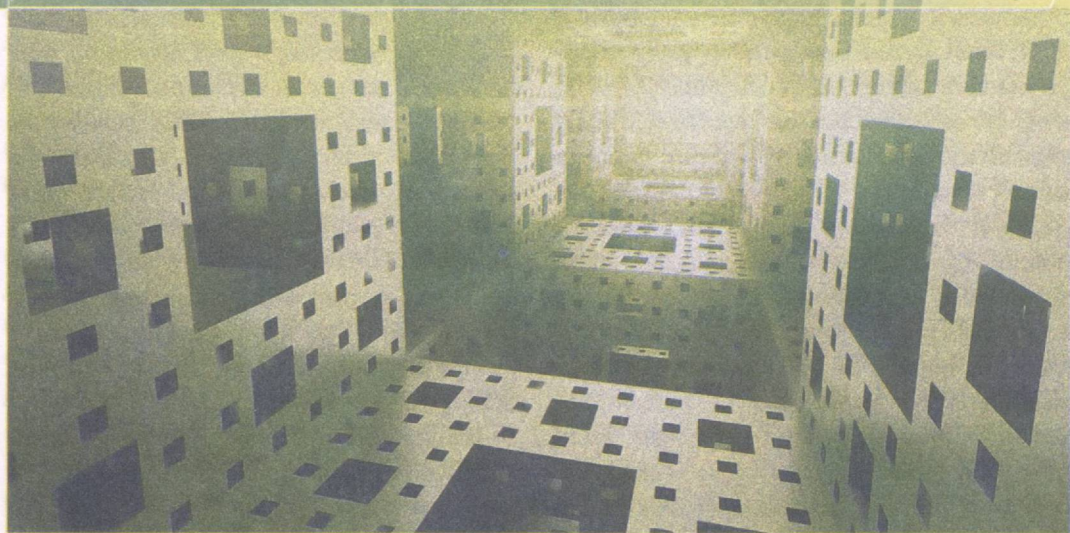
– Сизларни анча қийнаб юбордим-а, нима қиламиз, ишимиз шунақа-да! Ўзбекистонга соғ-омон етиб олинглар!

– Сиз ҳам соғ-саломат бўлинг, Уйғурия билан мурод-мақсадга етинг!

Юсаклик сари

Сўзимизни Пекиндаги энг баланд бино ҳақидаги фикрлар билан бошлаган эдик. Юсаклик ҳаваси билан яшаш – хитойликларга хос одат. “Осмон остидаги юрт” деган ибора ҳам бежиз айтилмаган. Кўкка, юсакликка қараб интилиш ушбу халқ ҳаётининг ажралмас қисмига айланиб кетган. Айниқса, Буюк хитой девори бўйлаб юқорига кўтарилиб борар экансиз, буни янада чуқур ҳис этасиз. Бутун халқ ана шундай ҳиссиёт билан яшаётгани учун мамлакат тараққиёт бобида тобора юсакликка кўтарилмоқда. Ҳеч шубҳасиз, бунда ҳам катта ҳикмат бор.

2017 – 2020 йиллар

XOTIRDAN O'CHMAGAN SAHIFALAR

*Dramaturg Sharof BOSHBEKOV
mutolaa qiladi*

“Китобга меҳр қачондан шакллана бошлаган?” деган саволга кўпчилик “ёшлигимдан, болалигимдан” деб жавоб беради. Чунки бу бир кунлик жараён эмас, унга йиллар керак бўлади. Лекин мен йил, ой ва кунни аниқ айта оламан. Гап шундаки, мактабга мендан икки йил олдин борган опам бор. Кечагидай эсимда: 1956 йилнинг август ойи, бозор куни. Ҳаммаси ўшандан бошланди...

Биринчи синфга боради дея опамга ўқув қуроллари олиб келишди. Опамнинг тўсатдан “бойиб кетиши”га ҳасадим келдим, болаларча рашк қилдимми, хуллас, ариллаб “учинчи жаҳон уруши”ни бошлаб юбордим! “Сен ҳали кичкинасан, энди бешга кирдинг, мактабга икки йилдан кейин борасан” деган гапларга қани қулоқ солсам! Бобом билан момонинг биринчи ўғил невараси бўлганим учун еру кўкка ишонмай, киприкда авайлаб катта қилишган. Отанам ҳам айтганимга кўнақолишди: опамга нимаики зарур бўлса, беш ёшли зумраша ҳам ўша нарсалар билан тўлиқ “қуроллантирилди”.

Опамнинг мактабдан келишини ҳар куни кўчага чиқиб кутиб ўтирардим. Келиши билан, ҳатто “кийимларимни алмаштириб олай, инсон” дейишига қарамай, менга дарс ўтишга мажбур қилардим. Чунки “учинчи жаҳон уруши”ни тўхтатишим учун “контрибуция” шартларига бу ҳам кирган, мактабда нима-

ни ўрганган бўлса, ўшани мен билан такрорлаши керак. Алқисса, икки йил опамнинг "мактаби"да ўқидим. Бемалол ёзиб, ҳатто отамга газета ўқиб берадиган бўлдим. Мактабга борсам, тенгдошларим ҳарф ёзиш учун чизиқча тортиб ўтиришибди. Баттар бўлинглар, дедим... У даврларда синфдан синфга сакраб ўтиш деган гаплар йўқ эди-да, бўлмаса-ку, ўрта мактабни тўрт-беш йилда юмалоқ ёстиқ қилиб ташлардим-а!

Эрта савод чиқаришнинг битта ёмон томони бор экан: қўлингизга нима тушса ўқиб-ёзиб ташлайвераркансиз. Кийим-бошми, дастурхону пардами, укангизнинг ўйинчоқларими – дафтар ўрнини босавераркан. Ўқиш борасида-ку, ундан баттар! Биронта ҳарф қолдирмай, очкўзлик билан ташланардим. Китобга қўйилган саҳифа рақамларини ҳам овоз чиқариб ўқиб ташлардим. Отамнинг хизмат вазифаси сабаб қишлоқдан шаҳарга, яъни Булунгурга кўчиб келдик. Кейинги саргузаштлар шаҳарда давом этди...

Мен 1951 йил 4 январь куни туғилганман, тенгқурларим мактаб ёшига етганда менга 4 ойу 3 кун етмай қолди. У кезларда мактабга 7 ёшдан қабул қилинар ва бу қоида бузилмас эди. Отам мактаб директориغا учрашди: "Бизнинг ўғилча ўқиш-ёзишни билади, илтимос, рухсат берақолинг. Тўрт ой нима деган гап?" Эътирозга ўрин қолдирмайдиган жавоб бўлади: "Ҳали-ку тўрт ой экан, тўрт кун етмасаям қабул қилинмайди!" Замонни қаранг, пул қистириш на отамнинг, на мактаб директорининг етти ухлаб тушига кирган. Ҳозир ҳатто бешиқдаги чақалоқни ҳам ўқишга киритишнинг йўли бор... Хуллас, бўлмади. Ўқиш "техник" сабабга кўра бир йилга кечиктирилди. Ўзларига қийин: мендек даҳо ўқувчидан маҳрум бўлишди. Кейинги 1 сентябрь куни – 7 ёшу 8 ойлик бўлганимда мактаб остонасига қадам қўйдим ва укам тенги чурвақалар билан бирга ўқишга мажбур бўлдим – Бошбековнинг бошида бу кўргилик ҳам бор экан... Тўртинчи синфда мактаб кутубхонасидаги барча китобларни ўқиб тугатиб, район кутубхонасига ўтдим.

ВАСЁК ТРУБАЧЁВ ВА УНИНГ ЎРТОҚЛАРИ

Кутубхонада Надя опа исмли кўҳликкина рус аёл ишларди. Китобга бўлган "ваҳшиёна" қизиқишимни сезиб, олдига чақириб олди. Ўзбекчани сув қилиб ичган, мендан ҳам яхши гапирарди (умуман, Иккинчи жаҳон уруши даврида Ўзбекистонга келиб қолган бошқа миллат вакилларининг деярли ҳаммаси ўзбек тилини яхши билган, акс ҳолд оч қолиши муқаррар эди. Кейинчалик "оч қолиш" хавфи йўқолиб, тилимиз оёқости бўлиб кетди).

Надя опа менга шу вақтгача ҳеч ким айтмаган бир гап айтди: "Менга қара, болакай. Тенгқурларинг ўқий олмайди – сен ўқий оласан, ёза олмайди – сен ёза оласан! Шундан мастсан, кеккайиб кетгансан. Лекин сен фақат ўқийсан-ёзасан, маъно-моҳиятини тушунмайсан. Ўша кибрни ўлдир!" Бундай гапларни на ота-онам, на муаллимларимдан эшитганман – буткул довдираб қолдим: "Қанақа қилиб ўлдираман?.."

Надя опа индамай ўрнидан турди-да, китоб жавонлари оралаб кетди. Бир пайт сабзитахтадай бир китобни олдимга қўйди. Дарров чамаладим:

“Уйкудан воз кечсам, уч кунда ўқиб ташлайман”. Билмаган эканман, китоб ўқиш мен учун спортдай гап экан: тезроқ, кўпроқ, ҳаммадан олдинроқ! “Шуни ўқисам ўлдирган бўламанми?” Надя опа кулиб юборди: “Тагин шошяпсан. Бу китоб сен ва сенга ўхшаганлар ҳақида. Мен русчасини ҳам ўқиганман, бу – ўзбекчаси. Шукур Саъдулла деган болалар ёзувчиси таржима қилган. Буниям ўқидим. Яхши таржима”. Шундай дея китобни тутқазди: “Васёк Трубачёв ва унинг ўртоқлари”. Сўнг огоҳлантириб ҳам қўйди: “Фақат шу ерда ўқилади, уйга берилмайди”. Ҳафсалам пир бўлди; уйда лўлаболишларга ёнбошлаб ўқиганга нима ётсин! Ҳа, майли. Китобни менсимайроқ қўлга олдим му ўқишга тутиндим... Вожабо, китоб қаҳрамонларининг ҳаммаси бизнинг синфдан олинган экан-ку! Хўппасемиз Маматкаримнинг (Коля Мазин) онаси ўлиб, отаси бошқага уйланини қаёқдан билди экан муаллиф? Москвада ўтириб-а! Биз ёмон ўгай она деб ўйласак, у ниҳоятда юмшоқ ва кўнгилчан аёл бўлиб чиққанини-чи? Ёки отаси катта амалдор бўлган Нюра Синицина-нинг колхоз раисининг қизи Рухсатойга икки томчи сувдек ўхшаши-чи? Унақа ишлар билан уйда хизматкор шуғуллангани сабаб онасининг бичиш-тикишга йўқлиги, бир сафар мактаб формасига оқ ёқа тикиб берганида Рухсатой-нинг ҳаммага кулги бўлганини айтмайсизми! Нукул бир нарсасини йўқотиб юрадиган паришонхотир Ёкубжон Коля Одинцовнинг ғирт ўзи-ку! Синфбоши Васёк Трубачёв – адолатли, мард, ўртоқлари учун жонини ҳам аямайдиган жасур бола; бу ким бўлиши мумкин? Албатта, мен-да! Мансаб талашапти деманг-у, мен ҳам синфкомман, ҳам ёшим бошқалардан каттароқ. Одамни ҳайратга қўядиган бошқа ўхшашликлар ҳам борки, Надя опанинг гапи бекорга эмас экан, деб ўйлаб қоламан. Ёки Москванинг битта деразаси Булунғур томонга қараганмикан? Акс ҳолда, Валентина Осеева деган ёзувчининг бунақа аниқликда ёза олиши мумкин эмас!

Яхшиям ёзги таътил даври эди, кутубхона ёпилгунга қадар ўқидим. Ўша куни кечаси билан ухламай чиқдим. Гоҳ бутун синф бўлиб металллом йиғамиз, гоҳ Петя Русаковнинг пиёниста отасини тартибга чақириб қўйиш учун уйига борамиз. Тўғри, отаси бизни ҳайдаб солади, лекин ҳечқиси йўқ, айтадиган гапимизни шартта-шартта юзига айтиб оламиз... Эртаси куни кутубхонага нақ соат олтидан бориб олибман денг! Эшикдаги “соат тўққизда очилади” деган ёзувга сабрсизлик билан назар ташлайман... Хуллас, ўшанда тўрт кечаю тўрт кундуз Трубачёв бўлиб яшадим; атрофимдагиларга, воқеа-ҳодисаларга муносабатда унга ўхшашга ҳаракат қилдим. Мен ўзгардим. Синфдошларимга муносабатим ҳам бошқачароқ бўла борди. Уларга тепадан қарамай, ҳали ёш, вақти-соати билан ўрганиб кетади, деб шунчаки акаларча кечиримли муносабатни ўргандим.

Ўша вақтда асарга адабиёт назарияси нуқтаи назаридан ёндашишга билимим етмаган, албатта. Лекин воқеалар ичига кириб, қаҳрамонларнинг ҳис-туйғуларини бошдан кечириш бобида мендан ўтадигани бўлмаса керак, деб ўйлайман. Шу қадар берилиб кетибманки, асарни ўқиб тугатиш мен учун ҳақиқий азага айланди. Қаҳрамонлар билан видолашмоқ ниҳоятда оғриқли кечди. Китоб тугади – энди нима қиламан? Туни билан йиғлаб чиқдим...

Эртаси куни кайфиятим бўлмай кутубхонага бордим – Надя опа ҳолимни дарров пайқайди. Жилмайиб олдимга келди-да, “Энди манавини ўқи”, деб

столга тагин бир китоб қўйди. Не кўз билан кўрайки... ё Худо! Ҳалиги китобнинг иккинчи жилди – “Трубачёв отряди жанг қилади”! Юрагим ёрилиб кетгудек бўлди. Надя опамни маҳкам қучоқлаб олибман денг.

Ёшим етмишга борди, умрим давомида минглаб китоблар ўқидим, лекин уларнинг биронтаси онгимга, хулқимга, тарбиямга ўша “Васёк...” қадар таъсир қилмаган. Кейинчалик у яна бир неча бор қўлимга тушди. Мени нимаси билан сеҳр қилиб, ақлдан оздирди экан, деган савол шууримни чулғаб олди. Лекин қайта ўқишга журъатим етмади, кўрқдим. Чунки энди ҳар балога ақли етадиган донишмандга айланганман; ўқисам ҳафсалам пир бўлишидан, болалик хотираларим, ўша кезлардаги ҳис-туйғуларим тўзғиб кетишидан чўчидим...

Китобнинг иккинчи ва учинчи жилди ҳис-туйғуларимни, фикрларимни биринчисидек жунбишга келтирмади. Бегона юрт, бегона манзаралар бўлгани учундир балки? “Васёк Трубачёв ва унинг ўртоқлари”да ҳамма нарса таниш ва қадрдон эди: мактаб, синфхона, парталар, доска, синфдошлар, бўр, доска артадиган латта, ҳатто коридор бўйлаб юрилганда чапдан учинчи эшикда жойлашган ўқитувчилар хонаси ҳам. “Трубачёв отряди жанг қилади”да Васёкнинг синфи қандайдир мусобақада ғолиб бўлади ва Украина бўйлаб саёҳат қилиш учун йўлланма билан тақдирланади. Бироқ манзилга етар-етмас, Иккинчи жаҳон уруши бошланиб, ҳаммалари фашистлар босиб олган ҳудудда қолиб кетишади. Болалар ўқитувчи ва пионервожатий бошчилигида баҳолиқудрат душманга қарши курашади. Учинчи китобда воқеалар яна Москвада кечади. Ўқтин-ўқтин қилинган ҳаво ҳужумидан кейин фугас бомбаларни ўчириш билан банд бўлишади...

Яқинда компьютер орқали “Васёк Трубачёв ва унинг ўртоқлари” ва “Трубачёв отряди жанг қилади” китоблари асосида 1955 йили ишланган иккита фильмни кўрдим. Мутлақо ёқмади. Кинони томоша қилар эканман, китоб дегани нақадар улуғ, нақадар мўътабар воқелик эканига яна бир бор амин бўлдим. Энг буюк дастуриламал Қуръони карим, эҳтимол, шу боис китоб ҳолида нозил бўлгандир, кино шаклида эмас...

НЕМИСЛАР КЕЛАДИГАН ВАҚТ

Энди узоқ йиллар ақлимни банд этган иккинчи китоб ҳақида гапирсам. Уни китоб дейишга яна тил бормади. “Шарқ юлдузи” журналининг шамол аллақайлардан учириб келган, сувсиз ариқда ётган бир варағи. Икки бет нарса. Аммо мен учун не-не қалин китоблардан азиз ва ардоқли. Жанри номаълум, номи номаълум, муаллифи ҳам. Фақат “Шарқ юлдузи”дан экани маълум. Эътибор берган бўлсангиз, китоб-журналларнинг ҳар нечанчидир бетида майда ҳарфлар билан нашриёт ёки нашр номи ёзилган бўлади. Ўша варақда ҳам “Шарқ юлдузи” журналининг фалон сони” деган ёзув бор эди. Ноннинг ушоғиям нон деганларидек, китобнинг варағи ҳам китоб, деб ҳисобладим. Шундай деб ўйлабманми, демек, анча ақлим кириб қолган даврим бўлган экан.

Тахминан ўтган аср 70-йилларининг боши. Ўша давр ёзувчилари асарларини кузатаман, сал бўлса ҳам ўхшаш жиҳатларини излайман. Асардан водийнинг “ҳиди” келиб турарди. Водийда ўша йиллар ижоди гуркираган, ўзига хос юмор билан ёзadиган икки адиб бор эди: Анвар Муқимов ва Охунжон Ҳақимов. Тагин ҳам бўлса, худо билади. Кейинчалик Ўзбекистон Ёзувчилар

уюшмасида ишлаб юрган кезларим камина Фарғона вилояти бўйича вакил бўлганман. Демокчиманки, агар истасам “пойтахтлик амалдор” сифатида асар муаллифини ҳам, номини ҳам топишим мумкин эди. Лекин изламадим... Хаёлу хотирамни чулғаган жозибанинг йўқолиб қолишини истамадим. Ахир, ҳамма гап ўша мавхумликда-ку! Мени бир умр қийнаётган, ўйлантириб келаётган ҳам номаълумлик эмасми?!

Миямда айланавериб, таниш-билишларга ҳикоя қилиб беравериб, асар сюжетининг баъзи жойларини ўзим тўқиб ташлаган бўлишим ҳам мумкин. Айрим ўринларда қайси меники, қайси номаълум муаллифники – ўзим ҳам билмайман. Алқисса, тахминан бундай...

Пахмоқ соқоли кўксига тушган бир чол тушкун кайфиятда ҳовлига кириб келади. У бир умр колхозда чўпонлик қилган. “Фронтга гўшт керак” деб урушдан “брон” бўлган. Пионерлар уруш ветеранларини мактабга таклиф қилиб, уларнинг бўйнига тантанали равишда қизил галстук боғлашади-ю, бизнинг чолни ҳеч ким таклиф қилмайди. У бир чеккада ўтириб-ўтириб қайтиб келади, чунки урушда бўлмаган. Шашти пастлигининг сабаби шу. Кампирига ёрилса, маслаҳат эшитади: “Бо худо, шуниям гап деб кўтариб келдингизми? Ваянкаматга бориб, менам урушда қатнашганман денг. Қоғоз сўраса, “ёниб кетган, портлаб кетган” деган баҳоналарни қалаштириб ташламайсизми? Қидириб ўлмайдимми?! Ваянкаматдагилар неварангиз тенги болалар бўлса, билиб ўтирибдими?” Чолга кампирининг гапи жўяли туюлади. Борса, ҳақиқатан кампир айтгандай, учта ёш лейтенант бола ўтирибди.

– Хў-ўш, урушда қатнашганман денг? Қайси фронтда жанг қилгансиз, отахон?

– Э, фронт-пронтингни тушунмайман, болам. Ўрисиянинг Сибир деган пронтида бўлса керак. Ҳа, ўша пронтда...

Йигитлар кулимсираб бир-бирига қараб қўяди.

– Хўп, урушда нима иш қилгансиз, танка ҳайдаганмисиз, артиллерияда пушка отганмисиз ё пехотада хизмат қилганмисиз?

– Э, хизматни роса қилганмиз, болам! Камандирга “шу чойхонани менга берсанг, юргизиб турардим, барибир бекор ётибди-ку” девдим, уям сенларга ўхшаб тушунган бола экан, рози бўлди. Ишим қийин эмас, эрталаб аскарларни уйғотаман. “Ҳай, болалар, туринглар, немислар келадиган вақт бўлқолди! Эрталабки салқинда уришиб-уришиб олинглар, аччиққина мастава қип қўяман, кун исиб кетгандан кейин ичиб олиб, оёқ узатиб ётасизлар!”

Ўша маҳал бу чол менга сираям қолок, нодон туюлмаган. Аксинча, дадил, ишнинг кўзини биладиган тадбиркор бўлиб кўринган. Алексей Толстойнинг “Рус характери” деган асари бўларди; буни ҳам муаллиф “Ўзбек характери” деб атаса бўлавераркан, деб ўйлаганман. Озгина водийча ёқимли юмор, жижжа чапанилик, бир чимдим ўзбекона соддалик аралаштирилса, “Ўзбек характери” тайёр-да!

Парча шу ерда тамом бўлиб қолади. Бу ёғини, воқеанинг нишабини чама-лаб, ўзим давом эттириб қўяқолдим. Йигитлар кулгидан буралиб қолишади. Чолнинг фантазияси, сўзамоллигига қойил қолиб “уруш қатнашчиси” деган ҳужжат қилиб беришади. Лекин бу ҳужжат мактабда фахрий пионерликка қабул қилишдан бошқа ҳеч ерга ўтмайди...

1993 йил. Наманганда менинг сценарийим асосида “Юзсиз” фильмини суратга оляпмиз. Жамоага шу асарни гапириб бердим. Кулишдик. Ҳатто кимдир “Зўр характер бор экан, шуни кино қилсак-чи?” деган таклиф ҳам айтди. Маъшхур кино ва театр санъаткори, Ўзбекистон халқ артисти Асад Исматовнинг ўғли Искандар Исматов бизда иккинчи режиссёр бўлиб ишларди. Иккинчи режиссёрнинг вазифаси – эрталаб актёрларни уйғотиш, овқатлантириш, кийинтириб, грим суркаб, суратга тушишга тайёр қилиш. Меҳмонхонада турамиз; у-бу бўлиб, айниқса, ёшлар кеч ётади, тонгда уларни уйғотишнинг ўзи бир муаммо.

Эрталаб. Эшитиб ётибман, Искандар ака эшикларни бирма-бир тақиллатиб, актёрларни уйғотиб юрибди: “Ҳай, болалар, тулинглар, немислар келадиган вақт бўлқолди!..” Ҳа-а, яхши асарнинг катта-кичиги бўлмайди деганларидек, ўша бир варақдан “заҳарланган” ёлғиз мен эмас эканман...

БАРЧА ИЛЛАТЛАР ДАВОСИ

1997 йили 48 ёшимда мен инсулт билан оғриб қолдим. Умуман, авлодимиздаги эркакларга дуо кетганми, билмайман, бош ўғил фарзанд борки, ҳаммаси шу дардга чалинган. Катта отам Нормат Бердиёров 78 ёшда вафот этган – у замонларда инсулт-пинсулт деган сўзлар ишлатилмаган; жайдарича қилиб “Нормат бова шол бўп қопти” дейилган. Отам – ўғилдан бош фарзанд Бошбек Норматовга ҳам шу дард тегиб, 78 ёшда бандаликни бажо келтирди. Камина ҳам ўғилдан тўнғичмиз ва 78 ни мўлжал қилиб турибмиз, тагин ҳам бўлса, худо билади... Тушкунликка тушган пайтларим “Нима бўпти, Ойбек домла ҳам 48 ёшида инсулт бўлган” дея ўзимни юпатиб юраман.

Маълумки, инсулт – мия касаллиги. Шифохонадан чиқиб, инсон мияси, умуман, саломатлик ҳақида маълумот олиш учун кўп изландим. Деярли ҳеч нима тополмадим. У вақтлар интернет деган нарсга йўқ. “Фан ва турмуш” журнали тиббиёт мавзусида ойда-йилда бир-бир берадиган мақолани ҳисобга олмаганда, Ўзбекистонда наинки инсон мияси, ҳечқурса, саломатлик тўғрисида на бирор газета, на журнал бор эди. Ваҳоланки, Россияда тиббиётга бағишланган эллиқдан зиёд катта-кичик нашрлар бўлиб, миллионлаб нусхада чоп этилади. Бизда аҳолининг тиббий маданияти “ўғлим келинимга бир дори олиб келувди, ичмади; қимматгина экан, увол бўлмасин деб ўзим ичиб қўяқолдим” дейдиган даражада паст. Шу борада халқнинг саводхонлигини ошириш учун бирон газетами-журналми – ўзимиз ташкил қилсак-чи, деб ўйлаб қолдим. Дори-дармон заҳардан ҳам қиммат; уй шароитида рўзғорга ишлатиладиган сабзи, пиёз, картошка, турп, ошқовоқ, шолғомдан турли суртмалар, дамламалар ва дармондорига бой ичимликлар тайёрлаш йўллари ҳақида мақолалар берсак... Укам Фарҳод Норматов билан фикрлашдим. Унинг асл касби – халқаро журналист, Ленинградда ўқиб келган. Матбаачилиқдан ҳам яхшигина хабардор. Ака-ука фикрни бир жойга қўйиб, “Шифо-инфо” деган газета чиқара бошладик. Мана, 15 йилдирки, ушбу нашрга баҳолиқудрат раҳбарлик қилиб келяпман. Иш кўп вақтни оляпти. Боз устига, сўнгги йилларда ўқиган китобларимнинг деярли барчаси тиббий мавзуда. Мухбирларнинг “Охирги ўқиган китобингиз?” деган саволига баъзан нима деб жавоб қилишни ҳам билмай қоламан. Улар бадий асарни

назарда тутишади. Умуман, ёш ўтгандан кейин одам кўпроқ ҳужжатли асарлар, луғат, қомус ва хариталарни титкилаб қолар экан.

Шундай китоблардан бири Иван Неумивакиннинг "Афсона ва ҳақиқат" туркумидан илмий, ижтимоий-фалсафий "Перекись водород" номли асари. Қизиқ, психотерапевт "ҳамма касаллик – асабдан", диетолог "барча касалликнинг сабаби – нотўғри овқатланиш" дейди; тиш дўхтири дунёда нимаки дард бўлса, овқатни яхши чайнамасликдан кўради. Мен ҳам Неумивакиннинг "барча иллат – кислород етишмовчилигида" деганини "бу ҳам ҳамма врачларга ўхшаб кўрпани ўзига тортяпти" деб тушунибман. Чунки оддий медицина билан космик медицинанинг фарқи бор. Космик медицинада икки ҳолат мавжудки, шифокор у билан ҳисоблашиши шарт: вазнсизлик ҳолати ва кислород танқислиги. Масалага чуқурроқ кириб борсам, Иван Павловичнинг бу қараши асослидай туюлди. Биз нафас олаётган ҳавода атиги 21 фоиз кислород бор, 64 фоизи азот ва бошқа инерт газлар. Устига-устак, биз йог ва баъзи спортчилардек тўғри нафас олишни билмаймиз; атроф-муҳитнинг ифлосланиши оқибатида ҳалиги 21 фоиз ҳам тобора камайиб бормоқда. Бу ёғи оддий арифметика: асосий томирлар – аорта ва веналарда тахминан 12-14, ўртача – периферик томирларда 8, энг майда – капилляр томирларда 1-2 фоиз кислород юради. Бундан ташқари, организмдаги ҳар бир аъзо – буйрак, талоқ, ўпка, ошқозоннинг ўзигагина хизмат қилувчи қилтомирлари бўлади; кислород уларга деярли етиб бормади. Ана ундан кейин ўша жойда бузилиш, чириш-ириш жараёнлари бошланиб, саркома, саратон ва ўлим билан тугайдиган бошқа ўсмалар пайдо бўлади.

Неумивакин буларнинг барини чизмаю жадваллар асосида шундай исботлаб берганки, ишонмасликнинг иложи йўқ. Хўш, нима қилса бутун организм кислород билан тўлиқ таъминланади? Муаммонинг ечими ундан-да ғаройиб – оддийгина перекись водород! Эсимда, болалигимда онам яхши очилсин, деб перекись водородда кир қайнатар эди. Ҳозир замонавий медицинада антисептик восита сифатида очик яра-чақаларни ювишда фойдаланилади. Оддий сувнинг формуласи H_2O , перекись водородники эса H_2O_2 . Демак, перекисда сувга нисбатан бир атом кислород кўп. Ўша бир атом кислород бутун медицина олами ағдар-тўнтар қилиб ташлади.

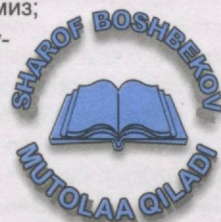
Хўш, кислород организмга қандай қилиб киритилади? Бунинг учта йўли бор: танага суртиш, маълум тартиб ва миқдорда ичиш, худди шундай тартибда томчилаб томирларга юбориш. Олим бу усулни аввал жониворларда, кейин замонавий медицина умид йўқ деб ҳукм чиқарган бир неча онкологик беморда синаб кўради. Саратон ўсмаси кундан-кун кичрайиб, тамоман йўқ бўлиб кетади!

Шу ўринда муаллифнинг шахси ҳақида икки оғиз. И.П.Неумивакин – тиббиёт фанлари доктори, академик, бир қанча хориж академияларининг фахрий академиги, юзлаб тиббий китоблар муаллифи; энг асосийси, космик медицина асосчиларидан бири ҳисобланади. Юрий Гагариндан бошлаб кейинги космонавтлар унинг назоратида фазога парвоз қилган. Талайгина ҳарбий ва давлат сирларидан бохабар бўлгани учун пенсияга чиққанидан кейин ҳам уни махсус хизмат ходимлари қўриқлаб юрган. Бундай эҳтиёткорлик жаҳон тиббиёт дунёси қарши чиққанда, Иван Павловичнинг жонига

ора киради. Ўшанда дунёнинг катта-кичик тиббий ташкилотларидан, фармацевтика корчалонларидан, турли академия ва олий ўқув юртлари раҳбариятидан дўқ-пўписага тўла хатлар келади; ҳамма-ҳамма унга қарши! “Бир академик дўстимга перекись водородни инсон томирига маълум миқдорда юбориш ҳақида оғиз очсам, – деб эслайди Неумивакин, – кўзлари ола-кула бўлиб кетди. “Э, жинни-пинни бўлганмисан?! Қайси жонидан тўйган рози бўлар экан? У заҳар-ку!..” Академик шунақа деб тургандан кейин, оддий врачдан нима кутиш мумкин?”

Хорижда ўтказилган йирик илмий анжуманда бир газета мухбири савол беради: “Сизнинг кашфиётингиз туфайли минг-миллионлаб инсонлар оғир дарддан шифо топади. Шундай олижаноб кашфиётдан хурсанд бўлиш ўрнига нега бутун тиббиёт дунёси ва ҳатто ҳукумат раҳбарлари бунга қарши чиқяпти?” Неумивакин бундай жавоб қилади: “Тасаввур қилинг, сиз бензин билан эмас, оддий сув билан юрадиган автомобиль яратдингиз. Бу яхшими, ёмонми? Яхши. Ёқилғи тугадими, исталган ариқ ёки водопроводдан бакни тўлдириб, йўлингизда давом этиб кетаверасиз. Аммо бу кашфиётингиз ўша заҳотиёқ кучли, енгиб бўлмас қаршиликка учрайди. Кимлар қарши бўлади? Ҳамма! Энг аввало, нефть корчалонлари – араб шайхлари, нефть билан шуғулланадиган компания ва йирик концернлар. Статистик маълумотларга қараганда, дунё аҳолисининг чорак қисми нефть излаб топиш, қайта ишлаш, ташиш ва тарқатиш билан банд экан. Бундан ташқари, жаҳонда минглаб нефть бўйича илмий текшириш институтлари, лабораториялар ва уларнинг филиаллари ишлаб турибди. Ер юзи аҳолисини саккиз миллиард деб олсак, унинг чораги икки миллиард бўлади. Демак, сизнинг бу кашфиётингиз оқибатида икки миллиард одам ишсиз, бола-чақаси билан кўчада қолади. Қаршилар орасида энг хавфлиси – нефть соҳасига мутлақо бегона бўлган, лекин шундан бекиёс манфаат кўрадиган кучлардир, уларнинг қаҳридан сизни ҳеч ким қутқариб қола олмайди. На ҳукумат, на армия! Менинг кашфиётим атрофида ҳам худди шундай воқеалар рўй берди. Дунё бўйича минглаб онкологик шифохона ва диспансерлар ёпилади, чунки уларга эҳтиёж бўлмайди. Дунё олимларининг минглаб, миллионлаб илмий ишлари, докторлик диссертациялари ва ёзган китоблари бир пулга қиммат матоҳга айланиб қолади. Секин-аста умуман тиббиётга зарурат бўлмай, медицинанинг икки-учта соҳаси қолади, холос. Жисмоний жароҳатлар бўйича жарроҳлик ва ирсий жарроҳлик. Ҳукуматнинг қарши бўлишига сабаб, дунё бўйича ишсизлик коэффициенти шундоқ ҳам юқори; ортиқча бошоғриқ кимга керак? Инсоният боши берк кўчага кириб қолди. Бир томондан биз илм-фан тараққиётидан манфаатдормиз, буюк кашфиётлар содир бўлишини жуда-жуда хоҳлаймиз; иккинчи тарафдан эса ўзимиз яратган эски қоидалар, бутунлай ишдан чиққан тизимларнинг қулига айланганмизки, уларни бузиб қайта қуришнинг имкони йўқдек...”

Одам боласи умри давомида минглаб китоб ўқийди. Лекин шулардан икки-учтасигина эсда қолади. Менда ҳам шундай бўлган...

Buyuk muvozanat

Дунё мувозанат асосига қурилган. Кеча ва кундуз, ҳижрон ва висол, заҳмат ва роҳат сингари ўзаро зид тушунчаларнинг ёнма-ён туриши ҳаёт мувозанатини таъминлайди. Жимжима ва ҳашамдорлик ортида нафс гирдобиди талвасага тушаётган одам туради. Нафс – ёвузлик дояси. Унинг жиловланиши Оллоҳ раҳматига, акси эса аянчли оқибатларга сабаб бўлади.

Табиий ва техник фан вакиллари абадий двигателъ (perpetuum mobile) яратишни орзу қилади. Бу, аслида, табиий мувозанатга қарши хомхаёлдан бошқа нарса эмас. Аксар кишилар perpetuum mobile ихтиро қилинса, инсоният мушқули осон бўлади, деб ўйлашади. Аслида ҳам шундайми? Умуман, бу хил қурилма ва унинг оқибатларини инсоният тўлалигича тасаввур қилмоқдами?

Абадий двигателни кашф қилиш билан боғлиқ уринишларга тўсқинлик қилувчи сабаб ҳар сафар топилган. Нега? Чунки бу ҳаётда буюк мувозанат ҳукмронлик қилади. Биз яшаб турган уч ўлчамли фазода абадийлик сифатига эга бўлган нарсанинг ўзи йўқ. Бу дунё, аслида, абадийлик мужассами бўлган Оллоҳ таборака ва таолонинг ўта чеварлик билан бунёд этган ва фоний сифати берилган яратигидир. Ҳаётнинг мавжудлиги айнан мувозанат туфайли. Деҳқон ғамлаган уруғлик дон ва кузда йиғиладиган хирмон тарозининг икки палласида мувозанатни таъминлайди. Ерга уруғ сепмасдан хирмон кутиб бўлмаганидек, куч сарфламасдан бирор юмушни бажаришининг имкони йўқ. Абадий двигателнинг хомхаёллиги ҳам мувозанат қондасининг инобатга олинмаганида. Агар шу қоида бўлмаганида, жаннат инсониятга диний эътиқод ва амалларсиз ҳам берилар эди. Оллоҳ ниманингдир эвазига ниманидир ваъда қиляптими, демак, ҳаёт тартиботини мувозанатсиз ўрнатиб бўлмайди. Аммо одамзод фан-тех-

ника ютуқлари воситасида азалий мувозанатга тобора таъсир ўтказмоқда; инсон уни ўзгартиришга қодир эмас, аммо дахл қилиши мумкин. Одам боласининг бу хил ноўрин хатти-ҳаракати жавобсиз қолмайди – аянчли оқибатларни келтириб чиқаради.

Инсон тузган жамиятнинг номукаммаллиги боис адолатсизликлар юз беради, бу ижтимоий мувозанатнинг бузилишига сабаб бўлади. Жамият аъзолари онг-тафаккурида мақсадга эришишнинг қонуний йўли қолиб, ноқонуний усул-воситалардан фойдаланишга рағбат мавжуд. Давлат ўша қонунбузарликлар олдини олиш учун ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар фаолиятини йўлга қўйган. Ўйлаб ишлаб чиқилмаган қонунлар эса вазиятни баттар мураккаблаштиради.

Келажақни тўғри баҳоламасдан истак-хоҳишларга эрк бериш ҳам одамзод учун ҳар доим улкан муаммоларни келтириб чиқарган. Чунончи, бугун маданиятлар ўртасидаги кураш ва инсон омили баҳонасида номақбул хоҳиш-истакларни амалга ошириш учун рухсат ва шароит яратиб берилаётгани мувозанат тарозисининг иллатлар қўйилган палласи оғир келишига сабаб бўлмоқда. Айни сирада оммавий маданият, ичкиликбозлик, наркомания, фахш, бир жинсли никоҳ, зўравонлик кабиларни санаб ўтиш мумкин. Тараққиётнинг бугунги босқичида кўп одамлар орзу-ҳавас қурбонига айланиб улгурди. Аслида катта бўлмаган инсон эҳтиёжи тобора йириклашиб бормоқда. Кеча бирламчи эҳтиёжларнинг қондирилмаслигидан азият чеккан кишилар бугун орзу-ҳаваслар амалга ошмаслигидан озорда. Буларнинг бари табиий ва ижтимоий мувозанатга дахл қилиш оқибатидир.

Табиий танланиш – ҳаётнинг муҳим қонуниятларидан бири; у ўзаро кураш майдонида яшашга

қодир бўлмаган индивиднинг йўқолиб кетишини англатади. Қанчалик шафқатсиз бўлмасин, заиф мавжудотнинг заволи топиши у мансуб турнинг сақланиб қолиши учун зарур. Зеро, табиий танланиш натижасида жисмонан-руҳан кучлиларгина яшаб қолади ва уларнинг ҳам энг кучлилари насл қолдиради. Натижада, тур соғлом наслга эга бўлади.

Маълумотларга кўра, ҳозирги кунда бутун жаҳонда 100 дан ортиқ генетик модификацияланган ўсимлик, ўнлаб ҳайвон ва парранда турлари парваришланыпти. Генетик ўзгартирилган маҳсулотлар (ГЎМ) борган сари инсоният таомномасидан кенгрок жой олмоқда. Бундай маҳсулотларни истеъмол қилган инсон организми заифлашиб, модификацияланган ген руҳиятга ҳам салбий таъсир этиши аниқланган. Инсон организмидagi табиий касалланиш симптомлари тезликда, нари борса, кейинги авлодда намоён бўлиши мумкин. Аммо ГЎМ таъсирида аста-секинлик билан инсон руҳиятида юз бераётган ўзгаришлар ўзини тезда намоён қилмай, онг-тафаккур билан боғлиқ ўта мураккаб оқибатларга олиб келади.

Инсонга ҳам Худо яратувчилик фазилатини юктирган. Бироқ, унутмаслик керакки, ҳақиқий маънодаги яратиш – фақат Яратганга хос. Инсоннинг Тангри таоло хоҳиш-иродасига қарши бўлган ҳар қандай яратиғи ўрнини тўлдириб бўлмайдиган ҳалокатли оқибатларга сабаб бўлмоғи тайин. Чунки унда табиат қонунлари ҳамда олий даражадаги мувозанат бузилади.

Тараққиёт – адоқсиз илгарилама ҳаракат, етиб бўлмайдиган манзил, инсоният нигоҳи

кўролмайдиган нишон. Инсоният ҳаёт уммонидаги тараққиёт етовида муқаррар бўлган ҳалокатли манзил томон сузиб бораётган улкан кемага ўхшайди. Хўш, тараққиёт натижасида инсоният нафақат ривожланиб, балки инқироз сари ҳам яқинлашиб бораётган экан, бунинг олдини олиш ёинки, ҳеч бўлмаганда, уни узоқлаштиришнинг аниқ чоралари борми? Ўлжасининг ярмини ютган ва қолган ярмини ютиши ҳалокатли, айни дамда ютган қисмини ҳам чиқариб ташлашнинг имкони бўлмаган илонни кўз олдимизга келтирайлик. Инсоният ҳам тараққиётга интила-интила шу илон ҳолатига тушиб қолгандек. Шу пайтгача эришилган тараққиёт ютуқларидан воз кечишнинг имкони йўқ ва шу тарзда давом этаверса, оқибат ҳалокатли бўлиши мумкин. Ўлжасини ютолмай тикилиб қолган илонга четдан кўмак берилмаса, у ҳалок бўлади. Инсоният-чи, айни ҳолида унга ёрдам бера оладиган куч борми? Бор, у ягона куч – ўша тараққиётга асос бўлган ақл-зако ва маърифатдир. Шу боис энди ҳар қанча иқтисодий самарадор бўлмасин, илм-фаннинг оқибати табиий мувозанатга салбий таъсир кўрсатувчи ютуқларию лойиҳаларидан воз кечиш; табиат ва жамият қонунларини ўзаро уйғунлаштириб табиатга яқинлашмоқ ҳамда у билан бир бутунлик ҳосил қилмоқ; Оллоҳ буюрган амалларни бажариб, ман қилган ишларни қилмаслик лозим. Шундагина мувозанат дахлсизлигини сақлаб қолиш мумкин. Инсоният учун бундан ўзга тўғри йўл йўқ.

Умид ХЎЖАМҚУЛОВ,

*Чирчиқ ДПИ доценти,
филология фанлари номзоди*

Moturidiy raddiyasi

Буюк бобокалонимиз имом Абу Мансур Мотуридийнинг ислом ақидаси софлигини асраш борасидаги хизмати беқиёс. У зот бутун ислом дунёсида тан олинган икки ақидавий мазҳабдан бирининг асосчиси ҳисобланади. Аллома “имом ал-худа” (ҳидоят йўлбошчиси), “имом ал-мутакаллимин” (ақида олимларининг етакчиси) ва “раису аҳлис-сунна вал-жамоа” (аҳлис-сунна вал-жамоа йўналишининг раҳбари) каби шарафли номларга сазовор бўлган.

Имом Мотуридийнинг ақидавий қарашлари бизга асосан “Таъвилот аҳлис-сунна” ва “Китоб

ат-тавҳид” асарлари орқали етиб келган бўлиб, уларда соф ислом таълимотига зид қарашларга ҳам мантиқий, ҳам илмий асосда мукаммал жавоблар берилган.

Тарихдан маълумки, даҳрийлик, яъни атеистик қарашлар қадим-қадимдан турли жамиятларда гоҳ ошкора, гоҳ яширин тарзда мавжуд бўлган. Турли фалсафий қарашлар, дарвинизм ва фрейдизм каби таълимотлар негизида вужудга келган даҳрийлик собиқ шўро тузуми даврида “илмий атеизм” номли алоҳида фан даражасига ҳам етди. Тўғри, эътиқод ҳар бир кишининг шахсий

иши, лекин ўз эътиқодини асослаш учун совет давридаги каби, ўзга эътиқодни асоссиз танқид қилиш, бошқа бир диний таълимотни бузиб кўрсатишни оқлаб бўлмайди.

Дахрийликни дунёвийлик билан чалкаштириб юбормаслик зарур. Илм атеизмга етакламайди, дин эса илм-фанни инкор этмайди. Бу борада биринчи президентимиз Ислом Каримовнинг куйидаги сўзларини эслаш ўринли: "Дунёвийлик бу дахрийлик дегани эмас. Дин ва диний эътиқод бутунлай рад этиладиган ҳаёт эса қандай ғайриинсоний эканини биз кечаги тарихимиз мисолида яхши биламиз" (*Каримов И. Юксак маънавият – энгилмас куч. Тошкент, "Маънавият", 2008. 93-бет*).

Ислом дини ҳам илмга тарғиб қилиб, охират деб дунёни, дунё деб охиратни унутмасликка чақиради. Бунга Қуръон ва ҳадисдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Қолаверса, ўрта асрлар тарихида "Шарқ уйғониши" деб аталган давр айнан исломий илмлар ривожини билан биргаликда кечгани ҳам фикримизни тасдиқлайди.

Имом Мотуридий даврида ҳам қадимги юнон фалсафаси таъсирида келиб чиққан кўплаб дахрийёна қарашлар мавжуд бўлган. Олим ўз асарларида бундай қарашларни дахрийлик, файласуфлик (дахрийёна фалсафий қарашлар назарда тутилган) ва мулҳидлик каби номлар билан атайди.

Аллома дахрийларнинг турли гуруҳлари ҳақида сўз юритар экан, жумладан, бундай ёзади: "Улар олам асосининг азалийлигини борасида итифоқ қиладилар, лекин унинг нимадан ва қандай қилиб вужудга келгани ҳақидаги қарашларда ўзаро фарқланадилар" (*Абу Мансур Мотуридий. Китоб ат-тавҳид. Байрут, "Дар ас-садр"; Истанбул, "Иршод", 2011. 209-бет*).

Имом Мотуридийнинг дахрийларнинг эсхатологик (тарихнинг тугаши, қабр ва охират ҳаёти, борлиқнинг тақдири ва унинг сифат жиҳатдан янги ҳолатга ўтиши ҳақидаги диний қарашлар тизими) қарашларга берган раддиясига эътибор қилсак. Аллома Қуръони каримнинг "Албатта, оятларимизни инкор этгувчиларни дўзахда куйдиргаймиз" (*Нисо, 56*) ояти тафсирида мавзуга алоқадор турли масалаларга тўхталар экан, жумладан, бундай ёзади: "Дахрийлар қайта тирилишни инкор этади. Улар "Борлиқ у пайдо бўлиши билан вужудга келган. Бунга эса бир қувват сабаб бўлиб, ўша қувват

олами ҳаракатга келтирган" дейишади. Дахрийлар қандай қилиб қайта тирилишни инкор этади? Ахир, оламнинг ибтидоси уларга қарши далил эмасми?" (*ўша манба, 282-бет*).

Ақида илми пешвосига кўра, дахрийлар қандай фикрда бўлмасин, олам ибтидосининг ўзи интиҳо, яъни қайта тирилишга етарли далил бўла олади. Улар оламнинг яралишига сабаб бўлган чексиз қувватни тан олмоқда, лекин ўша қувват манбаи нима экани ҳақида асосли фаразга эга эмас.

Аллома "Биз кеча ва кундузни қудратимизни кўрсатиб турадиган икки белги (мўъжиза) қилиб қўйдик" (*Исро, 12*) ояти тафсирида ҳам қимматли мулоҳазаларни илгари суради: "Кеча ва кундуз ўзаро фарқли, бир-бирига зид мўъжизалардир. Улардан бири кириб келиши билан иккинчиси кетади. Улар Оллоҳ таолонинг ягона эканига шаҳодат беради. Чунки кеча ва кундузни бир қанча ҳудодлар яратганда улардан ҳар бири ўзи яратган нарсани дунёда ҳукмрон қилишга интиларди. Демак, бу – ягона Яратувчининг иши. Кеча ва кундузнинг йиллар давомида даврий узунлиги ўзгармасдан бир маромда, ўтган йиллардагидек такрорланиб туриши ҳам уларни ягона куч идора қилишини кўрсатади. Шунингдек, бу мўъжизаларда Яратувчининг илми ва ҳикматининг беқиёсلىгини ҳам англаш мумкин. Негаки, фақат кеча мавжуд бўлганда, унинг бир ўзидан манфаат бўлмас, агар фақат кундуз мавжуд бўлганда, унинг бир ўзи ҳаёт учун кифоя қилмасди" (*ўша манба, 238-бет*).

Алломанинг ёзишича, бу икки воқелик, айна чоқда қайта тирилишга ҳам далолат бўлиб, уларнинг бири кетгач олдингисидан асар ҳам қолмай, сўнгра у яна ўз ўрнига худди аввалгидек қайтиб келади. Мазкур икки мўъжиза моддиюнчилар, асҳоби нужум (юлдуз ва сайёраларга сиғинувчи гуруҳ), дахрийлар ва барча динсизларнинг даъвосига қарши далилдир.

Кўриниб турибдики, аллома ақидавий масалаларни далиллашда изчил мантиқ ва тафаккур кучига таяниб, ақл ва мантиқни даъво қилувчи гуруҳларни уларнинг ўз қуроли билан мағлуб этган.

Хуллас, алломанинг илмий мероси бугун ҳам юксак амалий аҳамиятга эга.

Жўрабек СОДИҚОВ,

*Ўзбекистон халқаро Ислом академияси
таянч докторанти*

Mehr qolur

Инсоний туйғуларнинг энг олижаноби бўлмиш меҳр воситасида ўзига хос муҳит – хавфсиз ва ёқимли оҳанрабога тўла аура яратиш мумкин. Бундай муҳит ҳар бир кишини ўзига тартади; каттаю кичик, бор тирик жонзот унга интилади.

“Оила энциклопедияси”да: “Меҳр – инсоннинг ўз туғишганларига, яқин кишиларига ва умуман одамга бўлган самимий муҳаббати. Оилада болаларнинг ўсаётган, тарбия олаётган муҳити, ота-онаси, фарзандларга муносабати бир хил бўлса-да, меҳрнинг ифодаланиши турлича бўлади. Меҳр фақат ҳаёт давомида шаклланмайди, унинг асоси кўп жиҳатдан наслга боғлиқ” дейилади (*Оила энциклопедияси. Тошкент, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2019. 84-бет*).

Меҳр – нафақат ҳис-туйғу, балки ақл қарори. У муносабатларни ҳам рационал, ҳам иррационал ифодалайди. Меҳр-шафқат инсонга жамиятда хотиржамлик, ишонч, самимият, эркинлик, бахтиёрлик ҳисларини туйишига ёрдам беради, эзгуликка умид уйғотади. Айни пайтда ижтимоий муносабатларда келишмовчилик ва низоли жараёнларнинг олдини олибгина қолмай, ҳамфикрлик ва ҳамкорликни рағбатлантиради. Жамиятда меҳрибонлик муҳитини мустаҳкамлаш инсонлар аро муносабатларга, дейлик, ота-онанинг фарзанд ва фарзанднинг ота-онага, бобо-бувининг набирага, қайнонанинг келинга, аканинг укага, умуман, жамият аъзоларининг ўзаро муносабатига боғлиқ.

Меҳрнинг энг юксаги ва самимийси онанинг фарзандга бўлган меҳридир. Бунда онанинг ҳомилани тўққиз ой қоринда кўтариши; кўрқув, азоб ва хавотирлар ичида болани дунёга келтириши; эмизиши, алла айтиши, ювиб-тараши, овқатлантириб, кўтариб катта қилиши катта роль ўйнайди. Демак, меҳр ҳосил бўлишида меҳнатнинг аҳамияти беқиёс экан.

Кузатишларга кўра, қиз боланинг отасига бўлган меҳри ўғил боланикидан кучлироқ бўлар экан. Хўш, бир оилада ўсган фарзандлар орасидаги бундай фавқуллодда фарқ қандай вужудга келади? Масаланинг ижтимоий жиҳатига эътибор қаратайлик. “Даданг ишдан келдилар, чой дамлаб бер”, “Дадангга дастўмолларини бериб, қўй-

лакларини дазмоллаб қўйдингми?” – шу каби қиз бола томонидан бажариладиган турфа юмушлар уни отасига меҳнат орқали боғланиб, меҳр қўйишига сабаб бўлади.

Шунингдек, кўп йиллик хизмати натижасида ходимнинг ишхонасига қаттиқ боғланиши замирида ҳам меҳнат омили ётади. Бир мисол: ўтказган махсус сўровларимиздан маълум бўлдики, 31 йил давомида бир мактабда дарс берган ўқитувчини собиқ ишхонаси олдида ўтиб кетаётганда ўзгача ҳиссиётлар, хотиралар қамраб олади. У ҳатто мактабидаги кичкина ўзгаришни ҳам сезади, у ерга бир кириб ўтгиси келади, баъзан киради ҳам. Бирга ишлаганларнинг аксарияти нафақага чиқиб кетганига қарамай, жонажон мактаби уни барибир ўзига тартаверади. Демак, меҳнат нафақат инсон ёки жонли, балки жонсиз мавжудотга боғланишга ҳам сабаб бўлар экан.

“Менинг уч амаким бор. Улардан бирининг меҳри менга бошқача. Менинг уларга муносабатим эса шундай. Сабабини қидирдим. У киши ҳарбий хизматдан қайтганида мен уч яшар эканман, – деди бир суҳбатдош. – Қўшни ҳовлида яшаганимиз учун у киши менга кўпроқ вақт ажратиб бирга ўйнаган. Эркалаб, елкаларида кўтариб юрган. Оилавий фотоальбомларда кўрдим: мен билан энг кўп шу амаким суратга тушган экан. Ҳалигача тўй-маъракаларда, менинг ёнимга келиб ўтиради. Бошқа ака-укаларимга меҳри бунчалик эмас”.

Тасаввур қилинг, сиз бегона, олдин кўрмаган одамингиз билан суҳбатлашяпсиз. У ҳақда ҳеч қандай маълумотга эга эмассиз, ҳатто исмини ҳам билмайсиз. Олдин ижтимоий муносабатларга киришмаган кишига нисбатан қандай меҳр туйғуларини туйиш мумкин. Албатта, бу туйғулар секин-асталик билан, босқичма-босқич келади. Демак, меҳрибонлик инсонлар аро муносабатларда муайян даражадаги яқинликдан ҳосил бўлади.

Ўзаро меҳрни ошириш биздан катта машаққат талаб қилмайди. Фарзандларни бирга меҳнат қилишга ўргатиш керак. Беғубор табассум ҳамда яхшилик ҳам инсонда ўзаро меҳр пайдо қилади. Шу билан бирга, меҳрни сўндирувчи омиллар ҳам бор. Булар: юзга тарсаки уриш, ҳаддан зиёд койиш, бошқаларга солиштириш, кучли назорат қилиш, бошқалар олдида ерга уриш, энг керак-

ли пайтда қўллаб-қувватламаслик кабилардир. Шунингдек, меҳр суистеъмом қилиниши ҳам мумкин. Бунга фарзандларнинг ота-она меҳрибонлигидан фойдаланиб, ҳаддан ошиб кетиши мисолдир. Меҳр улашиш ҳам бор, у муҳаббатли боқиш, пешонани силаш, елкага қоқиб қўйиш, бағрига босиш, ўпиш, соғинчли салом йўллаш орқали ифодаланади.

Шу вақтгача меҳр ижтимоий тадқиқотларда кўпроқ сифат таҳлил усуллари асосида ўрганилар эди. Меҳр бугунги кунда ижтимоий тақчил эканини инобатга олган ҳолда уни миқдорий жиҳатдан ҳам таҳлил қилса бўлади. Бу билан биз меҳрни қанчалик етказиб бера оляпмиз-у, қанчалик етказиб беролмаяпмиз, деган саволга ойдинлик киритиш мумкин.

Инсон меҳрини ўлчаб бўладими? Уни қандай баҳолаш мумкин? Қондаги шакар миқдорини ёки тананинг қон босимини ўлчаган сингари инсоннинг меҳрибонлик даражасини аниқлай оламизми? Тасаввур қилинг, сизнинг меҳрибонлик индексингиз нечага тенг деб сўрашса, неча деб жавоб берасиз? Масалани бундай қўйиш анчагина ноўнғай албатта. Лекин ҳисобда адашмайдиган смарт технологиялар замонида яшаяпмиз. Одам овози билан ҳаракатланувчи қурилманинг

ҳаракат тезлиги ошиб-секинлашуви оддий ҳодисага айланмоқда. Ҳар қандай сифат кўрсаткичларининг миқдорий аналогларини аниқлаш кенг миқёсда кузатилмоқда.

Бизнинг мақсадимиз меҳр тушунчасини бир қадар аниқ ҳолатга келтириш ва меҳр дастурини яратишдан иборат. Ҳар қандай электрон дастур албатта миқдорий кўрсаткичларни талаб қилади. Меҳр туйғусини қандай қилиб рақамларда ифодалаш мумкин?

Ижтимоий фанлар, жумладан, социологияда ижтимоий муносабатларни баҳоловчи бир қанча мезонлар мавжуд. Биз мазкур жараёнларни ўрганишда баҳоловчи шкаладан фойдаланамиз. Унда тадқиқотчини қизиқтирган объект ҳақида респондентлардан йиғилган фикрлар ўз аксини топади. Бундай баҳолаш жараёнида турли ижтимоий ўзига хосликлар ўртасидаги узвийлик ҳамда ўзгарувчанликни ифодаловчи миқдорий кўрсаткичлар келиб чиқади. Албатта, идеал шкалани ишлаб чиқиб бўлмас, бироқ мақсадга мос келадиган моделни кашф этиш мумкин. Бу келгуси тадқиқотларимиз учун мавзу бўлиб қолсин.

Бошур КАРИМОВ,

*Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат бошқаруви академияси докторанти*

Adolatga uyg'un nizom

Регламент – француз тилидан олинган бўлиб, давлат органлари, корхона ва ташкилотлар фаолияти тартибини белгиловчи, мажлис ва конференциялар ўтказиш тартиб-қоидалари йиғиндиси маъносини билдиради (<http://lib.sale/upravlenie-personalom>).

Бошқарув регламенти эса бошқарувни тартибга солиш, ишлаб чиқариш муносабатларини мувофиқлаштириш, фаолият турларини тақсимлаш, меҳнат вақти ва давомийлигини белгилаш, мутахассисларни тажриба ва малакасига кўра жой-жойига қўйиш, рағбатлантириш, жавобгарлик ҳамда масъулиятни белгилаш каби яхлит тизимни ташкил этиш каби масалаларни қамраб олади (Егоршин А. *Управление персоналом. Нижний Новгород, НИМБ, 2000. Стр. 720*). Лўнда қилиб айтганда, меҳнат фаолиятини ташкил этиш маданияти, корхона, муассаса ва ташкилотларнинг бир маромда самарали иш фаолиятини ташкил этиш кафолатидир. Бошқарув регламентига амал қилмаслик бошбошдоқлик,

ўзбошимчаликни вужудга келтириши, оқибатда ишлаб чиқариш самарадорлиги пасайиб, жамоа иттифоқи ва ҳамкорлиги ўрнига гуруҳбозлик, ўзбўларчилик ва бошқа ғайриахлоқий иллатлар ортиши мумкин. Зеро, бугунги кунда "ижро этувчи ҳокимият органлари ва раҳбарларининг аниқ вазифалари (функциялари, ваколатлари) ва жавобгарлик соҳасини белгилаш, ҳар бир вазифани амалга ошириш механизмларини белгиладиган, шу жумладан, ахборот-таҳлилий қўллаб-қувватлаш, стратегик режалаштириш, лойиҳа бошқаруви, тартибга солиш функцияларини амалга ошириш, давлат хизматлари кўрсатиш масалалари бўйича маъмурий тартиб-таомиллар ҳамда регламентларни жорий этиш" талаб этилади (*ЎзР қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил 37-сон, 979-модда*).

Бошқарув регламентини тўғри ишлаб чиқиш, амалга жорий этиш раҳбар ва ходимлар ўртасидаги ахлоқий муносабатларни мустаҳкамлайди. Ривожланган мамлакатлар тажрибасидан маъ-

лумки, ҳар бир жамоанинг кўп йиллик ахлоқий қадриятлари бўлади. Бундай тамойиллар ватанпарварлик, миллий ғурур, кучли тартиб ва интизом, адолат, тенглик, инсонпарварлик, корхона аъналарини мустаҳкамлаш, ишлаб чиқариш суръатларини ошириш, жамоа фаровонлигини таъминлаш, унинг ривожига фидойилик билан хизмат қилиш кабиларда акс этади.

Регламент, энг муҳими, ишлаб чиқариш муносабатларини адолат асосида қуриш имконини беради. Қилинаётган ишларнинг шаффофлиги, ошкоралигини таъминлаб, раҳбар ва бошқа масъул ходимларнинг ваколат ҳамда мажбурият мезонларини белгилайди. Раҳбар жамоанинг руҳияти, ахлоқий қадриятлари, одатларини ўрганиши баробарида муносабатлар тартибини ишлаб чиқиши керак. Таъкидлаш лозимки, барча жамоаларда ҳам ахлоқий қадриятлар аъна сифатида шаклланган деб бўлмайди. Таниш-билиш, ошна-оғайничилик, ахлоқсиз муносабатлар устуворлик қилиб келган бўлиши ҳам мумкинки, мавжуд ҳолат билан муроса қилиш ёхуд унга изн бериш раҳбар ахлоқининг заифлигидан далолат. Муносиб раҳбар, аввало, жамоа ахлоқий қадриятларини шакллантиришга аҳамият бериб, мавжудларини мустаҳкамлаб, уларни ишлаб чиқариш жараёнидаги муносабатларга жорий этиши шарт. Ахлоқий қадриятлар жамоанинг бутун фаолиятида ўз ифодасини топиши керак.

Ходимнинг ахлоқига ва меҳнат фаолиятига салбий таъсир этувчи хатти-ҳаракатларни чекламаслик унга изн бериш билан баробар. Жамоанинг маънавий муҳитига таъсир қилиш ишлаб чиқариш самарадорлигини пасайтиради. Шунинг учун ходимлар интизомий тартибларнинг мавжудлиги ҳамда амалда қўлланишига шубҳа қилмаслиги керак. Акс ҳолда раҳбар обрўсига путур етиши мумкин (Егоршин А. *Управление персоналом*. Стр. 720). Раҳбар томонидан ходимларни рағбатлантириш, жумладан, қуйдагиларда на-

моён бўлади: жамоа аъзосига шахс сифатида қараш; адолатли бўлиш; ҳар бир аъзога мунтазам равишда вақт ажратиш; жамоа аъзоларининг муваффақиятини таҳлил қилиш, камчиликларини кўрсатиш учун индивидуал учрашув ташкил этиш; ҳар бир жамоа аъзосини қўллаб-қувватлаш ва йўналтириш; ўргатиш ва рағбатлантириш;

Интизомий чораларни қўллашда раҳбар ҳодим йўл қўйган хатосига самимий иқдор бўлиши ва раҳбар танбеҳини тўғри қабул қилишига эришиши, интизомий чорани шахсга нисбатан эмас, шахснинг йўл қўйган хатоси ёки хато қилишга олиб келган омиллар билан боғлиқ ҳолда кўриб чиқиши шарт. Аксар ҳолларда раҳбарларнинг интизомий чораси шахсий масалага (адабини бериб қўйиш) ўтиб, ҳодим қилган ишдан пушаймон бўлиш ўрнига аламзада муҳолифга айланади. Интизомий чора қўлланган ҳодим ишдан безмаслиги, аксинча, хатосини тузатишга имконият яратиладиганини сезиши, кўрилган чора эса раҳбар ва ҳодим ўртасидаги мулоқот ҳамда ишлаб чиқариш натижаларига тўсиқ бўлмаслиги зарур.

Яхши раҳбар ўз ходимларини доимо ҳимоя қилади, улар тўғрисида қайғуради. Тажрибасизлик оқибатида йўл қўйилган камчиликларга ҳадеганда танбеҳ бериш, боз устига чора белгилаш раҳбар кишининг иши эмас. Ўз вақтида Амир Темур айтганидек: "Бирини кўриб кўрмасликка, бирини билиб билмасликка олдим" (*Темур тузуклари. Тошкент, Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. 36-бет*).

Хуллас, раҳбар фаолиятида ахлоқий қадриятларга асосланган бошқарув регламентининг ташкил этилиши жамоа уйғунлигини таъминлаб, юзага келиши мумкин бўлган турли камчиликларни бартараф этишнинг ҳуқуқий негизи бўлиб хизмат қилади.

Ўктам ШАКАРОВ,
сиёсий фанлар бўйича
фалсафа доктори

Ijtimoiylashuvning to'rt qirrasi

Бугунги кунда дунё аҳолисининг 16 фоизи, яъни 1 миллиард 200 миллионини ёшлар ташкил қилмоқда. Демак, ҳар 6 кишидан бири ушбу тоифага киради. Ёшларнинг интеллектуал салоҳия-

ти, билим ва имкониятидан оқилона фойдаланиш уларни давлат томонидан доимий равишда қўллаб-қувватлаш, тегишли шарт-шароит яратишни тақозо этади.

XX асрнинг 60-йиллари ярмидан бошлаб кўпгина халқаро ташкилотлар, хусусан, БМТ тузилмаларида ёш авлодни тарбиялаш, ижтимоий муҳофаза қилиш ва ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш бўйича турли кўринишдаги ҳамкорлик йўналишлари ривожлана бошлади.

Мазкур тоифанинг ёш чегарасини аниқлашда турлича ёндашув мавжуд. Одатда, ушбу гуруҳга 16 – 30, БМТ ўлчов мезонлари бўйича 15 – 24 ёшлилар киритилади. Мамлакатимизда эса бу чегара 14 – 30 ёш қилиб белгиланган (*Ўзбекистон Республикасининг “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги қонуни. www.lex.uz/docs/3026246*).

Ёшларни нафақат бу хил тоифалаб, балки ўзига хос ижтимоий-демографик гуруҳ сифатида ҳам тадқиқ қилиш лозим. Мазкур гуруҳ, бир томондан – тегишли психологик хусусиятлар, ҳаётда ўз ўрнини топиш билан боғлиқ алоҳида фаолиятни назарда тутса, иккинчи томондан – субмаданият, ижтимоий табақаланишга боғлиқ ички таснифлаш жараёни билан тавсифланади. Шу нуқтаи назардан қараганда, ёшлар масаласига илмий-методологик ёндашиш, улар ҳаётининг турли жиҳатлари ва хусусиятларини комплекс ўрганиш талаб этилмоқда.

Ёшларнинг ижтимоийлашуви жараёни ва унинг ўзига хос хусусиятлари тизимли равишда дастлаб “Чикаго мактаби” вакиллари тадқиқотларида ўз аксини топган. XX асрнинг бошларида АҚШнинг Чикаго университетида Дэвид Истон бошчилигида сиёсий ижтимоийлашув назарияси ишлаб чиқилди. Бу назарияга кўра, ёшларнинг маънавий-маданий қадриятларни англаб етиши уларнинг сиёсий тизимда ўз ўрнини топишида кўринади. Қайд этилишича, сиёсий ижтимоийлашув жараёнининг тўрт жиҳатини фарқлаш лозим. Булар: ота-она баҳоси, уларнинг муносабати, реакция ва ҳиссиётлари орқали ёшлар томонидан сиёсий ҳаётнинг бевожута ўзлаштирилиши; сиёсатнинг муайян шахслар билан боғлангани, яъни улар онгида ҳокимиятга алоқадор шахсларнинг (масалан, президент, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходимларини телевидорда ёки кўчада тез-тез кўриши) сиёсий тизим билан боғланиш намунаси бўлиб қолиши; сиёсий образларнинг идеаллашуви, яъни улар асосида сиёсатга нисбатан барқарор ҳиссий муносабат шаклланиши; қарор топган хусусиятларининг институционаллашуви – боланинг онгида сиёсат дунёси ҳақидаги тасаввурларнинг мураккаблашиши ва унда сиёсатга мустақил, шахсларга боғлиқ бўлмаган қарашларнинг шаклланиши.

Ушбу назарияларга муқобил бошқа тадқиқотлар ҳам мавжуд бўлиб, уларда ёшларнинг сиёсий ҳулқ-атвори, сиёсий маданият тушунчалари очиб берилган (*Парсонс Т. Система современных обществ. Москва, 1998. Стр. 270; Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Москва, 2005. Стр. 256*). Ушбу ёндашувлар асосида ёшлар билан боғлиқ тадқиқотларни 4 та асосий концептуал йўналишга ажратиш мумкин: психотахлил, тузилмавий-вазифавий, турли ўзгаришларга тайёрлик (хатарга асосланган) ва инсонийлик (гуманистик).

Таниқли олим Карл Мангеймнинг фикрича, айнан ёшлар фаол ижтимоий гуруҳ сифатида муайян ҳудуд тараққиётини, унинг эртанги кунини белгилаб бера олади (*Мангейм К. Избранное. Диагноз нашего времени. Москва, “Юрист”, 1994. Стр. 443*). Григорий Балихин эса давлат ривожини ва фуқаролик жамияти шаклланишида ёшларнинг стратегик ресурс эканини эътироф этган. Зеро, ёшлар ижтимоий гуруҳ сифатида бошқа аҳоли қатламларидан ўзининг соғлиғи, интеллектуал салоҳияти ва фаоллиги билан ажралиб туради (*Балыхин Г. Молодежь – стратегический ресурс государственного развития и становления гражданского общества*). Рус олими Игорь Ильинский томонидан ўтказилган тадқиқот натижалари ёшлар катталарга қараганда жамиятда демократик қадриятлар қарор топишидан кўпроқ манфаатдор ва асосийси – бундай жараёнларга нисбатан тезроқ кўникишини кўрсатади (*Ильинский И. Молодежь и молодежная политика. Философия. История. Теория. Москва, “Голос”, 2001. Стр. 108 – 120*).

Жамият ва давлат тараққиётининг барқарорлиги, демократик характери ҳамда юксак инсонпарварлик тамойилларига мослиги, бир томондан, ёшларнинг маънавий-ахлоқий қиёфасини шакллантириш самарадорлиги билан аниқланса, иккинчи томондан, уларнинг инсоният томонидан эътироф этилган маънавий қадриятлар ҳамда ахлоқий тамойилларни фаол ўзлаштириб, амалий ҳаётга татбиқ этиши билан белгиланади.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда ёшлар масаласига устувор йўналиш сифатида қараш янги сифат босқичига кўтарилди. Бу борада ўтган қисқа муддат ичида қабул қилинган 40 та қонун ва қонуности ҳужжатини мисол келтириш мумкин. Бундай ёндашув, шубҳасиз, яқин келажақда ўз самарасини беради.

Насиба ТУРҒУНОВА,

ЎЗР ИИБ академияси ўқитувчиси

Piar nima?

Тарихга ахборот асри сифатида кирган ХХI юзйиллик интернет журналистикаси вужудга келгани билан ҳам инсоният кечмишида алоҳида босқич бўлди. Блогерлик, фуқаролик журналистикаси, мобиль репортёр каби атамалар муомалага кириб кела бошлади. Журналистика назариясида ҳали уларга тўлиқ таъриф берилмаган. Бугунги кунда ахборотнинг шакл-шамойили ўзгарди. Давлат, амалдор ва таникли шахслар томонидан тақдим этилаётган баёнотлар, қабул қилинаётган қарорлар ижтимоий тармоқ юзерлари ва журналистларнинг кескин муҳокамасига учрамоқда. Табиийки, қайнаб турган ахборот муҳити камчиликдан холи эмас. Шулардан бири пиар атамаси билан боғлиқ.

Хўш, пиар нима? Инглизча PR (Public Relations), яъни public – омма, relations – алоқа; оммавий алоқалар деган атамага тўғри келади. Алоҳида олинган одамлар ҳам, ижтимоий гуруҳлар ҳам муайян эҳтиёжини қондириш учун робита-муносабатга киришади. Турли ижтимоий қатламлар, сиёсат ва иқтисодиётда ўзаро келишувга шу тариқа йўл топилади. Айни чоқда ўзаро алоқа ва ҳамкорликларда доимо муайян даражада манфаатлараро яширин қарама-қаршилиқ бўлади.

Пиарнинг мақсад ва вазифаси – ҳукумат ва жамият, ишлаб чиқарувчи, хизмат кўрсатувчи ташкилотлар ва истеъмолчилар ўртасидаги умумий манфаатларни топиб, шулардан келиб чиққан ҳолда тўлиқ ҳаққоний ахборотга асосланган алоқаларни ўрнатиш, ўртадаги англашилмовчилик ва тушунмовчиликларни бартараф этишдан иборат.

Кичик ижтимоий уюшма бўлган оилада ҳам баъзан англашилмовчиликлар бўлиб туради. Жамиятда ва бизнесда эса оиладагига ўхшаш муносабатлар тушунчаси кенгайди, ўзаро муносабатлар чегараланади. Бу эса ҳамкорлик ва келишувни қийинлаштиради. Ўзаро узвий алоқаларни тиклаш учун пиар ходимлари ишонтиришнинг замонавий методларини қўллайди.

1948 йилда Буюк Британияда Пиар институти (IPR) ташкил этилган ва шу йили Public Relations фаолияти бўйича илк тавсиф қабул қилиниб, 1987 йилда унга ўзгартишлар киритилган: "Пиарнинг фаолият доираси ташкилотлар

ва улар билан омма ўртасидаги хайрихоҳ муносабатлар ташкил этилишини қувватлаб, уларни режалаштириш ҳамда амалга ошириш учун ҳаракат қилишдан иборат" (*Почепцов Г. Паблик рилейшнз для профессионалов. Издание 6-е, дополненное. Москва, "Рефл-бук", 2005. Стр. 17. Мақоладаги кейинги қўчирмалар шу манбадан олинган*).

Мехико шахрида қабул қилинган (1978), соҳа бўйича 30 дан ортиқ миллий ва ҳудудий ассоциациялар томонидан тан олинган, энг оммалашган таъриф қуйдагича: Public Relations амалиёти ижодий ва ижтимоий-илмий хусусиятига эга бўлиб, ташкилотлар раҳбарига натижаларни олдиндан кўриб, режалаштирилган дастурларни амалга оширишда ташкилот ва омма манфаатига мос келадиган тавсияларни беришдан иборат. АҚШдаги "Public Relations" жамиятининг (PRSA) расмий таърифи эса бундай: "Public Relations – ўта самарали қарорларни қабул қилишда, вазифаларни амалга оширишда, турли гуруҳлар ҳамда ташкилотларнинг ўзаро ҳамжиҳатлигига ҳисса қўшишда бизнинг мураккаб плюралистик жамиятимизга ёрдам беради".

Бу борада тилга тушган йирик олимлардан бири Сэм Блэк эса: "Public Relations – фаолият доираси ички муҳит воситасида хайрихоҳ муносабатлар ҳамда ўзаро ишончга асосланган тўлиқ ахборот уйғунлигига эришиш санъатидир" дейди.

Мазкур тизим кенг қўламдаги фаолиятга эга бўлган оммавий муассасалар, масалан, корхоналар, касаба уюшмалари, ҳукумат агентликлари, турли фондлар, таълим ҳамда диний жамиятларга хизмат қилади. Ўз мақсадига етишда бу ташкилотлар турли аудиториялар ёки умумий гуруҳлар, шунингдек, жамият аъзолари, истеъмолчилар, маҳаллий гуруҳлар, акционерлар ва бошқа корхоналар ҳамда ижтимоий жамият билан самарали алоқа боғлаши лозим. Public Relations ҳаққоний ахборотга асосланган узвий муносабат ўрнатиб, бу муносабат давомийлигини таъминлайди.

Маълум ташкилот ёки шахс ҳақида омма орасида ёлғон, нотўғри маълумот тарқатиб шовшув қилиш, салбий таассурот уйғотиш; ўз-ўзини реклама қилиш, фактларни бузиб, маълум мақ-

садда ахборот бериш кабилар Public Relations бўлмайди. Бинобарин, пиарни тарғибот, ўз-ўзини маркетинг қилиш каби ёндош-ўхшаш тушунчалардан фарқлаш лозим.

Спартак Бегловнинг "Ташқи сиёсат тарғиботи" китобида "оқ, кулранг ва қора тарғиботлар" ҳақида сўз бориб, оқ тарғиботда ҳаққоний, кулрангда қоришиқ ва қорада ёлғондан иборат маълумотлар берилиши айтилади. Йозеф Геббельсга кўра, тарғибот – "сиёсатнинг кулоли бўлиб, жамиятнинг назорат қилувчи куч. Тарғиботнинг вазифаси ишонтиришдангина иборат бўлмай, амалда унинг фаолияти эргашувчиларни жалб этиб, сафда ушлаб туришга қаратилган. Тарғиботнинг вазифаси – инсон фаолиятининг барча жабҳаларини қамраб олиб, одамлар дунёқарашига таъсир кўрсатишдан иборат". Тарғиботда маънавият ва ахлоқ аҳамиятсиз бўлиб, у бир шахсни илоҳийлаштириш учун тимсол, қиёфа, образ яратиш ва жимжимадор нутқлар орқали ишонтириш билан шуғулланади. Нидерландиянинг Утрехт университети профессори Анна ван дер Мейден тарғибот билан пиарни қуйидагича фарқлаш кераклигини айтади: "Пиарнинг мақсади келишувга эришиш бўлса, тарғиботники эса ҳаракатни шакллантириш. Пиар ҳаққоний диалог ўрнатиш йўлидан бориб, унинг методлари тўлиқ ошкораликка асосланса, тарғибот, кези келса, фактларни беркитади".

Ўзини маркетинг қилиш биз учун янги тушунча бўлиб, шахсий қобилият, кўникма ва хатти-ҳаракатини мақсадли равишда ўзига фойда келтирадиган шаклда тақдим қилишдир. Замонавий дунёда ҳамма нарсаси, ҳатто гоёлар ҳам, меҳнат бозоридаги юқори рақобат шароитида одам ҳам товарга айланишидан келиб чиқилса, ўз-ўзини маркетинг бозор шароитида ҳар бир кишидан яратувчиликни, ўз иш кучининг сотувчиси бўлишни тақозо этиши аёнлашади. Одам ўзининг профессионаллар ва ишбилармонлар доирасида танилишини ва мижозлар учун "бренд"га айланишини хоҳлайди. Сўнгги йиллар ичида меҳнат бозорида вазият тубдан ўзгарди – ҳар қандай шароитда иш топишни истаган ва энг кам иш ҳақи миқдорида рози бўлганлар ўрнини мутахассислар эгаллади.

Ҳозирда пиар атамасини билар-билмас қўллаш амалиёти кучайгандек. Асл моҳиятга зид ёндашув эса ҳар қандай тушунча, атама моҳиятини хиралаштиради; жамият аъзолари, айниқса, ёш авлод тасаввурида нотўғри фикрлар шаклланишига сабаб бўлади. Демак, оммавий ахборот воситаларида сўз ёки тушунчанинг моҳиятга зид қўлланишидан эҳтиёт бўлиш зарур.

Шоҳрух ҚОСИМ,
ЎзМУ журналистика
факультети ўқитувчиси

Darveshlar shohi, rindlar ogohi

Алишер Навоий умр бўйи ўзи тарғиб этган қомил инсон тимсолига мос инсон қидирди. Саййид Ҳасан Ардашер мисолида шундай шахсни топган бўлди ҳам.

Мутафаккир "Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер" асари муқаддимасида бу зотнинг таъби кичиклигидан ўқиш-ёзишга мойил бўлгани, кўп вақтини ўзини ўстиришга сарфлаганини ёзади. Ардашер ҳар соҳада замона нодирларидан ўтиб кетган бўлса-да, унга юксак одоб, ҳалимлик, камтарлик ва уятчанлик хос эди.

Навоий Саййид Ҳасан ўрганган фанларни санаб ўтади: сарф (морфология) ва наҳв (синтаксис), луғат (лексика, лексикология), арабият (араб тили ва адабиёти), мантиқ, калом (Қуръон

назарияси), фикҳ (ислом ҳуқуқи), ҳадис, тафсир, шеър, муаммо (топишмоқсимон шеърини жанр ҳақидаги фан), таърих (бирон тарихий воқеани абжад ҳисоби воситасида келтириб чиқариш санъати), нуҷум (астрономия ва астрология), адвор (муסיқа назарияси) ва бошқалар. Шунча соҳани чуқур ўзлаштирган бўлса-да, у илм мажлисларида масалани кўпчиликдан яхши билса ҳам, бошқаларни хижолатга қўймаслик учун индамай, камтарлик билан ўтиришни афзал билар эди. Баъзи давраларда мутлақо гапирмасди ҳам. У шу фазилати билан турфа тоифадаги одамлар орасида ҳурмат-эътиборга сазовор бўлган. Муаллиф қахрамонининг бундай хушфеъллиги султон Бойсунғур мирзога ҳам манзур бўлиб, унга фар-

зандона муносабатда бўлар эди, дейди. Подшоҳга ўз ўғилларининг баъзи хатти-ҳаракатлари ёқмаса, уларга "Сенинг феъл-атворинг ҳам Ҳасанга ўхшаса, не бўлар эди?!" дер экан.

Навоийнинг бу шахс билан илк танишуви те-мурийлар тахти Султон Иброҳим мирзога ўтган даврга – 1455/56 йилга тўғри келади. 14-15 ёшли шоир маслакдош толганидан жуда хурсанд, уни бир кун кўрмаса, бесабру бетоқат бўлади. Ҳасан Ардашер ҳам Навоийнинг энг яқин одами, отаси ўрнидаги мураббийга айланади.

Риндликда ҳам ҳеч кимда бўлмаган сифатлар у зоти шарифда мужассам эди. Навоий бу фази-латларни бирма-бир санашни маъқул топган: биринчиси – ўта саҳийлик. Бу зот зиёфатларда тўкин-сочин меҳмон қилса ҳам, ўзига оз кўринар, аммо бошқалар муруввати кўп туюлиб, бирига ўн баробар қилиб қайтариш пайида бўлар эди. Иккинчиси – ҳаддан зиёд шафқат. Барча риндларга ҳурмат билан қараб, улар хато қилса, жазоламай, кечириб, тўғри йўлга бошлар экан. Хатоларини юзларига солиб, хижолат қилишдан кўра меҳри-бонлик ва мулоимлик билан бу вазиятдан чиқиб кетишни афзал билган. Навоий бу фақат авлиё шахсларнинг қўлидан келишини айтади. Учинчиси – лутфу тавозе. Ҳаммага юмшоқ ва ширинсўз-лик билан муомалада бўлиш. Тўртинчиси – сабр ва чидамлилик. Бирон киши қаттиқ хафа қилса ҳам, буни енгиллик билан ҳазм қилиб, юракка яқин олмасликка уринган. Бешинчиси – кўнгил-нинг юмшоқлиги; дардмандона сўз, шеър ва му-сиқага ўта таъсирчанлик. Олтинчиси – дабдабани ёқтирмаслик. У зот олдида ипак билан бўзнинг фарқи йўқ эди. Фарқи бўлганда ҳам, бўзни ипак-дан устун кўрарди. Дарвешона кийиниш хуш ёқар эди.

Хуллас, бу зот риндликда бошқалардан туб-дан ажралиб турган. Навоийга кўра, у ўша тои-фанинг шоҳи ва энг огоҳи эди: *"Риндлардин бир анингдек йўқ эрур огоҳ ринд, / Шоҳ эди ринд аҳлига, балким эрди шоҳ ринд"* (Алишер Наво-ий. *Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 15-жилд. Тошкент, "Фан", 1999. 95-бет*). Саййид Ҳасан риндлик даврларида ҳар намозда муно-жотлар қилиб, Яратгандан ўзига тавфиқ тилайди, улуглар қабристонига бориб, бу йўлдан кутулиш учун дуои фотиҳалар қилади. Бу дуолар натижа-сида Саййид Ҳасан "қабул ва илтифот назарлари топар эрдилар" (*ўша манба, 95-бет*).

Улуғ олим ва дин пешволари бу зотнинг до-имий ҳамсуҳбати; чигатой улусининг олий мар-табали беклари, ёши ундан катта ёки у билан тенгдош бўлса ҳам, ҳурмат кўрсатиб, унга таъзим қилар экан.

Хусайн Бойқаро тахтга ўтиргач, замоннинг та-ниқли кишилари подшоҳ хизматига ўтади. Ҳукм-дорга Ардашернинг суҳбати хуш ёқади. Унга лавозим таклиф этилади. Мансабга майли бўл-маган дарвеш кўнгилли бу киши шоҳнинг юзидан ўта олмайди, маслаҳатчи этиб тайинланади. Под-шоҳнинг яқин одами, ҳамдамига айланади. Бироқ ёши олтмишдан ўтгандан кейин давлат ишла-ридан чарчайди ва ҳақиқий мақсад, яъни туғма сўфийлик туйғуси ғолиблик қила бошлайди. На-фақага чиқиш учун подшоҳдан изн сўрайди. Ҳукм-дор кўнмайди, у яна икки йил сабр билан ишлаб беради, турфа инъому маошлардан воз кечади. Охири подшоҳ Ҳақ йўли ва ибодатга машғул бў-лишни чин кўнгилдан истаётганини тушуниб ета-ди, ноилож рухсат беради. Ишдан бўшаш куни... *"Ул кунки, бу рухсат иши сурат боғлади – ғариб кун эрдиким, подшоҳ зор йиғлайдур эрди ва алар худ зорзор йиғлайдур эрдилар ва салтанат ҳу-зориға ҳам бу ҳол эрди, невчунким, борча халқға алардин керак эрди"* (*ўша манба, 98-бет*).

Шоир Ардашер билан ота-ўғилдек бўлгани учун ўз ҳовлисидан унга алоҳида уй солдириб беради. У риёзатлардан чарчаган вақти шу уйга келиб, бир-икки кун туриб, кейин яна хонақоҳга қайтиб кетар экан. Демак, Навоий ўз уйида ҳар-ҳар замонда ҳамдамнинг суҳбатини олиш имко-нига эга бўлган.

Саййид Ҳасан биринчи бор чилла ўтирган пайтда Навоий ҳол-аҳвол сўраш мақсадида пиру муршид Муҳаммад Табодгоний ҳузурига боради. Пир эса соликка биринчи чилла ўтиришда қаттиқ дард юкса, бу васлдан, яъни Оллоҳ билан суҳ-батдан нишона экани, Саййид Ҳасан ҳозир шу мақомдалигини айтади. Навоий Ардашер эшигига боради ва унинг ҳойҳойлаб йиғлаётганини кўриб, ҳеч нима дея олмай, ўзи ҳам қаттиқ таъсирланиб, кўзда ёш ила қайтади. Сўфийлар орасида бун-дайини кам кўрганини таъкидлайди. Алоҳида ма-ноқиб-ҳолот ёзишни, бундай комил инсонни келгуси авлодларга ҳам танитиб кетишни мақсад қилади.

Ардашернинг Саййид Муҳаммад деган яккаю ягона ўғли бўлган. Отасига ҳар томонлама муно-сиб, суврати ва сийрати гўзал, илм-маърифатли,

одоб-ахлоқда тенги йўқ бу йигитни Навоий ҳам ўзига фарзанд деб билган. Саййид Муҳаммад 14 ёшга етиб вафот этади. Ёлғиз фарзандидан айрилган Саййид Ҳасан шунда ҳам сабр-тоқат ва босиқлик билан "Ал-ҳукму лиллоҳ", яъни "Оллоҳнинг ҳукми, Ўзи берди, Ўзи олди" мазмунида гапириб Навоийни ҳам қойил қолдиради. Таъзия куни Саййид Ҳасан тўн кийиб, фарзандини Навоий тайёрлаттирган қабрга суннатга кўра ўзи қўяди. У кўзёш тўкаётган инсонлар, хусусан, Навоийга ҳам таскин бериб, шундай ғамни босиқлик билан қабул қилади. Саййид Ҳасаннинг матонати, сабр-тоқатидан барча дарвешлар, замоннинг каттаю кичиклари лол қолишади. "Бу навъ фано ва истиғроқ ва ҳафсала башар хайлидин номаълумдурким, кимда бўла олғай?" (*ўша асар, 100-бет*), деб ёзади Навоий.

Саййид Ҳасан умрининг охирларида ҳажга боришни ният қилади. Аммо турли тўсиқлар бўлиб, насиб этмайди. Кейин Самарқандга – ўша даврнинг кутби тариқати Хожа Аҳрор Валий ҳузурига боради, бир неча кун суҳбатига бўлиб, шаараф топиб, Ҳиротга қайтади.

"Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер" бошдан-оёқ қаҳрамоннинг инсоний ва ирфоний фазилатлари эътирофига бағишланган. Навоий бадиий асарларида қанчалар идеал ижобий қаҳрамонлар яратган бўлса, ҳаётдан ана шу эзгу қарашларига мос инсонларни излаган. Топган ҳам. Ана шу топганларидан бири – буюк Саййид Ҳасан Ардашер эди.

Фаррухбек ОЛИМ,

*ЎзЖОКУ докторанти, филология
фанлари бўйича фалсафа доктори*

Kashtaga ko'chgan izhor

Каштачилик халқчил ҳунар бўлиб, аёлнинг эстетик дунёсини акс эттиради. У қадимги анъаналарга таянган ҳолда халқ турмуши билан чамбарчас боғланган. Кашталар қадимда сотиш учун, XX асрда эса, асосан, хонадон эҳтиёжини қондириш, урф-одатларни давом эттириш учун тикилган. Бу фаолият тури кўҳна миллий қадрият сифатида қатор илмий тадқиқотларда ўрганилган. Чунончи, У.Абдуллаевнинг "Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар" рисоласида каштачилик ҳақида ҳам маълумот берилади. А.Ашировнинг "Ўзбек халқининг қадимги эътиқод ва маросимлари" китоби Ўзбекистон ҳудудидаги қадимги диний эътиқодлар ва динлар; анъанавий оила, турмуш маросимлари каби масалалар қаторида Фарғона анъанавий каштачилиги, унга боғлиқ урф-одатларни ўрганиш, кашталарда акс этган рамзларни тадқиқ этишда муҳим манба ҳисобланади (*Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти. Тошкент, 2007*).

Н.Содиқованинг "Ўзбек миллий кийимлари. XIX – XX асрлар" китобида ҳам Ўзбекистон, жумладан, Фарғона водийси аҳолиси либослари ва анъанавий каштачилигига оид муҳим маълумотлар берилган Бу борада, шунингдек, Ш.Абдуллаева, К.Оқилова, К.Жумаев каби санъатшуносларнинг изланишлари ҳам аҳамиятли.

О.Сухарева "Сузани – среднеазиатская декоративная вышивка" (2006) китобида Фарғона водийси кашталари муфассал тадқиқ этилмаганини қайд этади. Хорижлик этнограф олима Э.Гюлнинг "Жойнамоздаги рамзлар" номли мақоласи эса Ўзбекистон анъанавий каштадўзлигининг бир тури бўлган жойнамоздаги рамзлар, уларга тикилган кашта хусусиятлари ҳақида маълумот беради.

Каштадўзлик ва кашта тасвирлари билан боғлиқ ўзига хос расм-русумлар мавжуд. Ёш қиз, анъанага кўра, каштадўзнинг умри узун бўлсин, кўп кашталар тиксин, умр йўли ариқдаги зилол сув сингари пок ва тоза, бахти беғубор бўлсин дея тиккан илк рўмолчасини ариқча оқизган. Ўтроқ халқлар анъанасига кўра, кашталарда асосан мевали дарахтлар, ўсимлик ва паррандалар тасвири бўлиб, ҳар бир деталнинг ўз маъноси бор. Дейлик, анор – меҳр-мурувват ва аҳил-иноқлик рамзи. Олма эса севги-муҳаббат тимсоли бўлиб, серфарзандлик истагини ифодалайди.

Урф-одатга кўра, бўй етган қиз еттита оқ рўмолчага етти хил гул тикиб, етти қўшни болага берса, бахти очилармиш. Чеварлар орзу-истакларини ранго-ранг ипак билан каштага солинган майин, нафис, гўзал нақшлар орқали изҳор этганлар. Шунинг учун ҳам, агарда қиз йигитга турмушга чиқишга рози бўлса, у тиккан рўмолчалардан бири совчиларга тўхфа этилган. Яна бир

анъанага кўра, кашта тикиш давом этсин, авлодлар бардавом бўлсин деган маънода гулнинг бир бўлагини тикмай қолдиришган. Ҳар бир фарзанди туғилганда аёл каштасига битта гул тиккан; қиз бўлса – қизил, ўғил бўлса – кўк рангли ип танланган. Айрим кашталар бутун оила тўлиқ шаклланишга, яъни фарзандлар туғилиб вояга етгунга қадар тикилган ва оилавий кашталар ҳисобланган. Ёмон кўздан асрасин, кўз тегмасин деган ниятда учбурчак тумор кўринишидаги нақшлар тикилган. Қўш қийиқлар ягона чорси ҳолда ҳам тикилган.

Кашта тикилган сўзаналар ҳаттоки мотам маросимларида ҳам ишлатилган. Таъзия кунлари эркаклар бошида дўппи, устида тўн, белига чорси (белбоғ) боғлаб эшик тагида турганлар. Майит солинган амбар устига зардевор (сўзана) ёпилган. Мотам маросимидаги кашта безаклари ранги майитнинг ёш ёки кексалигига қараб танланган. Марҳум ёш бўлса – қизил, кекса бўлса – ҳаворанг, қора рангли матолардан тикилган зардевор ёпилган. Вафот этган одамнинг ҳаёти у дунёда ҳам гўзал бўлсин дея умид қилганлар.

Каштачилик анъанаси ҳам ўтроқ, ҳам чорвадор халқларда давом этган. Тасвирдаги гуллар, нақшлар бошқа-бошқа бўлса-да, урф-одат ва расм-русумлар ўхшаб кетади. Масалан, чорвадор халқларда ўтовлар, қора уйларнинг ичи, келиннинг либослари кашта билан безатилган. Келин ўз қўли билан ширдак, от ёпқи тикиб, куёвга совға қилган. Йигит уни отига ёпиб юрса, ҳаёти-

дан мамнун; уйга ташлаб чиқиб кетса, жуфтидан хафа эканини билдирган. Тўй куни эрталаб келин куёвнинг қўлига сув куяётиб, кашта тикилган рўмолча тутган, бу аёлнинг муҳаббатига ишора бўлган.

Тўй куни икки аёл бошига каштали паранжи ёпилган келиннинг икки қўлидан ушлаб, ёр-ёр айтиб олиб чиққан. Юз очди маҳали келин юзига кашта тикилган рўмолча ёки рўмол ёпиб салом берган. Келиннинг юзи кашта тикилган рўмолча гулидек гўзал бўлсин дея ният қилинган. Келин-куёвнинг тағчойшабида атиргул тишлаган икки кабутарнинг бир-бирига қараб учаётгани тасвирланган, чекка қисмининг уч томони сув чок билан ҳошияланиб, пастки томони очиқ қолдирилган. Тағчойшаб асосан кекса каштадўзлар, келиннинг бувиси, холаси ёки онаси томонидан оқ матога тикилиб, жуфт кабутар рамзи орқали икки ёшга тинчлик-тотувлик, садоқатли турмуш тиланган.

Кашта фақат яхши ният билан қўшиқ, эртак айтиб, дуолар ўқиб тикилади. У одамнинг ички энергиясидан бунёд бўлиб, тикаётган кишини фақат яхшиликка етаклайди; кўнглини эзгулик, бунёдкорликка илҳомлантиради, асабни тинчлантиради. Ўтмишда аёллар каштачилик ҳунари орқали иш билан таъминланиб, оила ғазнасига ҳисса қўшган.

Насиба АБДУЛЛАЕВА,
АДУ мустақил тадқиқотчиси

Shohrux kisvasi

Кисва ёки каъбапўш – Маккаи мукаррама шаҳридаги Каъбатуллоҳ устига ёпиладиган ёпинчиқ. У ипақдан тўкилган қора рангли матодан тикилади. Устига зарҳал, яъни тилла суви юритилган иплар билан Қуръон оятларидан намуналар битилади. Каъбапўш ҳар йили ҳаж мавсумида янгиси билан алмаштирилади. Унинг тарихига доир маълумотлар кўплаб ёзма манбаларда қайд этилган. Жумладан, 1580 йили Маккада бўлган европалик сайёҳ ёпинчиқнинг ипақдан тайёрлангани, унда олтин ҳарфлар билан: “*Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадур росулуллоҳ*” каломи ёзилгани ва Иброҳим алайҳиссалом томонидан бунёд этилган Байтуллоҳни бошдан-оёқ ёпиш учун тайёрланганини ёзиб қолдирган. Кисва

ҳақидаги маълумотлар кейинги асрларда Маккага борган муаллифлар асарларида ҳам кўп учрайди (*A description of the yearly voyage or pilgrimage of the Mahumitans, Turkes and Moores to Mecca in Arabia. Vol. V. New York, 1965. p. 342; Отчет штабс-капитана Давлетшина о командировке в Хиджаз. Санкт-Петербург, 1898*).

Ўрта асрларда ҳар йилги ҳаж мавсумида Қоҳира, Бағдод, Дамашқ, Сано каби мусулмон шаҳарларида расмий равишда махсус карвонлар ташкил этилган. Уларда ёпинчиқ билан бирга турли қимматбаҳо совғалар ҳарбий кўриқчилар ҳимоясида Маккага етказилган. Бундай карвонга турли мамлакатлардан жуда кўп сонли зиёратчилар келиб қўшилган.

Кисвани махсус карвонда Маккага жўнатиш сиёсий масала саналган. Чунки уни фақат мусулмон дунёсида раҳнамо бўлган сулола ёки ҳукмдорлар жўнатишга ҳақли бўлган; бу ҳуқуқ ҳаммага ҳам берилмавермаган. Бундай шарафга Ўрта Осиё ҳукмдорларидан Амир Темурнинг тўртинчи ўғли – Шохрух Мирзо (ҳукмронлиги 1405 – 1447 йиллар) муяссар бўлган. Бу ҳақда манбаларга таяниб “Амир Темур жаҳон тарихида” номли китобда маълумот берилган (*Саидқосимов С., Аҳмедов А., Аҳмедов Б. ва бошқалар. Амир Темур жаҳон тарихида. Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри. Тошкент, 2001*).

Ўрта Осиёдан расмий равишда ҳаж зиёрати учун карвон ва Каъба ёпинчиғи жўнатиш масаласи Шохрух давлатининг ташқи сиёсати доирасида ҳал қилинган. Бу ҳол унинг бутун мусулмон оламига раҳнамолик қилиш даъвоси борлигини англатади. Чунончи, Шохрух дастлаб 1429 йили Миср султони Барсбойга элчи орқали мактуб юбориб, унда ўзи махсус тайёрлаттирган Каъба кисвасини Маккага юборишга ижозат сўрайди. Янги кисвани тайёрлаш ҳуқуқига 1250 йилдан бери Мисрнинг мамлук султонлари ҳақли саналган. Кисва тайёрлаш ва уни Каъба устига ёпиш ҳукмдор учун мусулмон дунёсига раҳнамолик қилиш имконини берарди. Шу сабабли султон Барсбой Шохрухнинг бу илтимосини рад этган. Бироқ Шохрух ҳам ниятидан воз кечмайди. Кейинги йили яна шу мақсадда шерозлик бир нуфузли хонадон вакилини саккиз минг динорли совға-салом билан Мисрга элчи сифатида жўнатади. У Миср султони Шохрухнинг Каъбага кисва ёпиш ҳақида қасам ичганини маълум қилади. Шундан сўнг ҳам султон бунга розилик бермай, тўрт мазҳаб қозилари кенгаши-ни чақиртириб, улар орқали “Агар Шохрух тайёрлатган кисвасини сотиб, маблағини Маккадаги фақир-мискинларга эҳсон қилса, қасамидан фориғ бўлади” деган мазмунда фатво чиқартиради (*Ўша манба, 119-бет*). Қозилар яна Мисрда кисва учун ажратилган махсус вақфлар мавжудлиги, Шохрухнинг кисва тайёрлашига эҳтиёж йўқлигини таъкидлайди. Аслида, бу Миср султони хоҳиши билан қабул қилинган қарор эди.

Икки давлат ўртасидаги муносабатлар замирида Фурот дарёсининг юқори оқимида, яъни ҳозирги Ироқнинг шимоли ва Суриянинг шимоли-шарқида ҳукмронлик ўрнатиш, минтақадаги

савдогар ва ҳаж зиёратчилари қатнайдиغان йўлларни ўз назорати остига олиш мақсади ётган. Барсбой вафот этгач, 1438 йили Миср тахтига султон Чақмоқ ўтиради. Шохрух шу масалада унинг ҳузурига элчи жўнатишни бошлаб, ҳар сафар кисва ҳақидаги ниятини эслатиб турган. Ўша давр тарихий воқеаларига гувоҳ бўлган Ғиёсиддин ибн Ҳумомиддин Хондамирнинг ёзишича, Шохрух мирзо Саййид Муҳаммад Замзамийни Мисрга султон Чақмоқ ҳузурига элчи қилиб жўнатади. Ниҳоят, султон Чақмоқ 1443 йили ўзаро муносабатларни кескинлаштирмасликка қарор қилиб, Шохрухнинг Каъба кисвасини тайёрлаш ҳақидаги навбатдаги илтимосига розилик беради. Фақат у бунга Шохрух тайёрлатган каъбапўш Миср султони кисвасининг остидан ёпилиши шарти билан розилик билдиради.

Тез орада Шохрух шайх Нуриддин Муҳаммад ал-Муршидий ва Мавлоно Шамсуддин Муҳаммад ал-Абҳарийларни Маккага бориш учун расмий вакил этиб тайинлайди. Ҳукмдор кисвани аввалдан Яздда тайёрлатиб, Ҳиротга олиб келтир-тирган эди. Кисва билан йўлга тушган расмий вакилларни Шом ва Мисрда давлат амирлари иззат-икром билан кутиб олиб, улар шарафига зиёфатлар беради.

Шохрухнинг шу мазмунда бир неча марта Миср султони хат йўллаши турк султони ва Миср халқи орасида норозилик келтириб чиқарган. Шу боисдан Миср султони элчилар Қоҳирада турган вақтда мисрликлар норозилигини кучайтирмаслик учун Шохрух кисвасини беркитиб қўйишни буюрган. Шундай бўлса-да, оддий халқ ва баъзи аскарлар Шохрух вакиллари тушган масканларга ҳужум қилиб, уларни талайди.

Қоҳирада султон Чақмоқ вакилларни қабул қилиб, бир неча кун ҳурмат-эҳтиром кўрсатиб, Маккага жўнаш учун рухсат беради. Элчилар Каъба устига кисвани ёпишга мушарраф бўлгач, ҳаж амалларини бажариб, Ҳиротга қайтади.

Ўша йилдан мисрликлар орасида “Шохрух кисваси” ибораси ҳамда Каъбага шу ном билан ёпинчиқ ёпиш одат тусига киради. Кейинчалик, ҳатто Шохрух вафот этган бўлса-да, шу номдаги кисва ёпиш 1452 йилгача, яъни Миср султони Шохрух кисвасини ёпишни тўхтатиш ҳақида фармон бергунга қадар давом этади.

Хуллас, Шохрух ўз қасамини бажаришнинг уддасидан чиқиб, бу билан давлатининг халқаро

доирада тан олинисига эришган. У ўз кудратига ишонган ва Каъба устига ёпинчиқ ёпишдек мўътабар юмушнинг уддасидан чиққан ҳукмдор сифатида юксак мавқега эга бўлган. Унинг ҳукмронлиги даврида халқаро савдо йўллари хавфсизлигига жуда катта эътибор берилган. Ўша давр муаллифларидан Ғиёсиддин Наққош ўз кундалигида “Агар Султон Шохруҳдан ҳукм бўлса, йўллар беҳавотирдир”, деб ёзади.

Шохрух кисваси XV асрда темурийлар давлатининг ташқи сиёсати, хусусан, Миср билан элчилик алоқалари, минтақанинг геосиёсий аҳволи тарихини, ҳаж зиёрати ва бутун мусулмон оламида кечган жараёнларни янада кенгроқ тадқиқ этиш имконини беради.

Гулдона ТАНИЕВА,

ЎзФА Тарих институти катта илмий ходими,
тарих фанлари номзоди

Majburiyat ostida

Шўроларнинг маъмурий-буйруқбозликка асосланган бошқаруви даврида Ўзбекистонда ҳам жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши учун синовдан ўтган мақбул қонуниятлар эътиборга олинмасдан, ишлаб чиқаришнинг экстенсив усулидан кенг фойдаланилади. КПСС МК ва СССР Министрлар советининг 1946 йил 2 февралда қабул қилган “Ўзбекистон ССРда пахтачиликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорида республикада пахта етиштиришни 4-5 йилда 2,5 баравар кўпайтириш вазифаси қўйилган (*ЎзР Марказий давлат архиви, 314-фонд, 1-рўйхат, 415-йўлға жилд. 10-в*). Шу асосда 40-йиллар иккинчи ярмидан эътиборан вилоятлардан Мирзачўлга аҳолини “ихтиёрий-мажбурий” кўчириш тезлаштирилади. Уруш йилларида фронт ва фронт ортида фидокорлик билан хизмат қилган Ўзбекистон халқи зиммасига пахтачиликни янада ривожлантириш учун янги ерларни ўзлаштириш вазифаси юкланади. Кўчирилган аҳолининг ижтимоий-иқтисодий аҳволини яхшилашга доир бир қатор ишлар амалга оширилиб, янги посёлкалар бунёд этилгач, кўчиб келганлар уй-жой билан таъминлана бошлайди. Бироқ Мирзачўлнинг мураккаб иқлим шароити ва маҳаллий аҳоли менталитети ҳисобга олинмасдан қурилган турар-жойлар талаб даражасида бўлмагани туфайли ижтимоий муаммолар бартараф этилмаган, кадрлар кўнимсизлиги барҳам топмаган.

Аҳолининг кўчиши – мураккаб жараён. Инсоният қадимдан ўзининг яшаш ўрни ва турмуш шароитини яхшилаш учун қулай жой қидириб, бир ҳудуддан иккинчисига кўчиб яшаган. Бирон фуқаро, оила ёки жамоанинг бир жойдан иккинчисига кўчиб ўтишини ифодалайдиган миграция ҳодисаси эркин ва ихтиёрийлик тамойилига асосланади.

Кўчиш бир мамлакат ичида ва бир давлатдан бошқасига, доимий ва мавсумий бўлиши мумкин.

Аҳолини кўчириш эса давлат ҳокимияти органлари томонидан қабул қилинган қарор ва бошқа ҳуқуқий меъёрларга асосланган ҳолда амалга оширилиб, Иттифоқ даврида кўчирилган аҳолига муайян ишлаб чиқаришни ҳаракатга келтирувчи куч сифатида қаралган. Бунда илгари стихияли тарзда жойлашган ишчи кучлари ва меҳнат ресурсларини ҳудудий жиҳатдан қайта тақсимлаш орқали ишлаб чиқариш кучлари мутаносиблигини сақлаш ҳамда меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш назарда тутилади.

ЎзССР Министрлар совети ва Ўзбекистон КП(б) МКнинг 1949 йил 15 апрелда қабул қилинган “Мирзачўл ерларини янада ишга солиш тадбирлари тўғрисида”ги қарорида янги ташкил этилаётган хўжаликларни ишчи кучи ва малакали мутахассислар билан таъминлаш масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Бунга республика миқёсидаги тоғли ва пахтачилик билан шуғullanмайдиган ҳудудларида истиқомат қилаётган аҳоли кўпроқ жалб қилиниб, 1948 йили Тошкент вилоятининг Паркентдан Мирзачўл ва Бўкага 250 хўжалик кўчирилади (*Одилхонов О. Паркент. Тошкент, 1989. 4-бет*).

Шўролар қўриқ ерларни ўзлаштиришни ҳаётий зарур иш деб билган. Бунинг учун, аввало, у ерларда аҳоли сонини кўпайтириш зарур эди. 1947 йили янги ташкил этилган пахтачилик ва ғаллачилик совхозларига 1863, 1950 – 52 йиллар мобайнида 3986 оила кўчиб келган. Бироқ бу ҳудудларда уй-жой қурилиши ва мутахассислар билан таъминлаш суръати талаб даражасидан анча орқада қолади (*Турсунов С. Қишлоқ аҳолисининг уй-жой ва маиший шароитларини*

яхшилаш муаммолари. Тошкент, 1994. 13-бет). Айни чоқда ҳукумат илгариги турмуш тарзини ўзгартириб, жамоатчиликка мослашган ҳолда ҳаёт кечириш, белгиланган тартиб асосида меҳнат қилишга кўникишга кўмаклашиш мақсадида турли чора-тадбирлар ишлаб чиқади. Жумладан, чўлдаги колхоз-совхозларда меҳнат қилаётган оилалар беш йилгача қишлоқ хўжалиги солиғидан озод қилинган. Шу каби имтиёзлар туфайли янги ўзлаштирилаётган ерларга кўчиб кетаётган оилалар сони кўпайиб, 1966 йилда уларнинг сони қарийб 37 мингтани ташкил этди (Муллажонов И. Ўзбекистон аҳолисининг миграцион алоқалари. Тошкент, 1967. 6-бет).

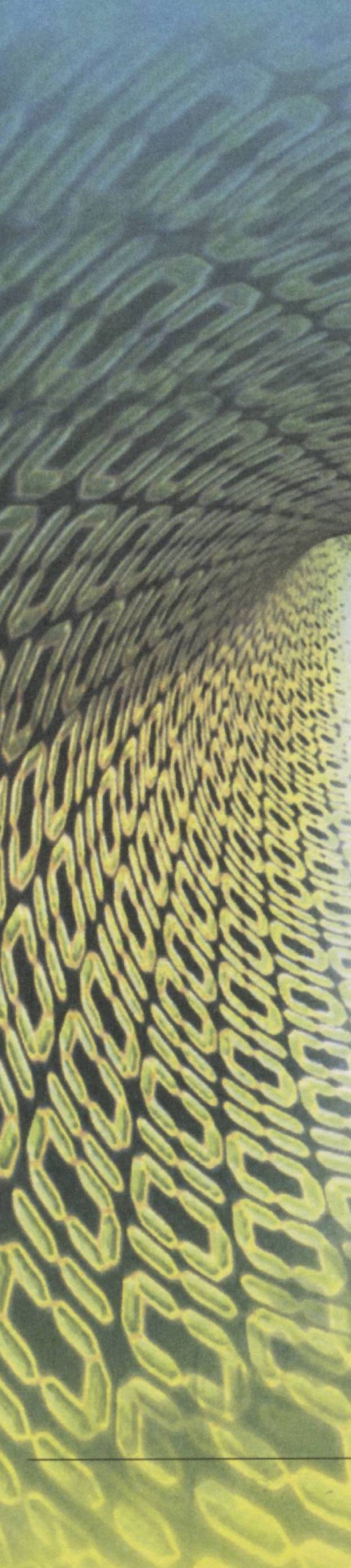
Урушдан кейинги йилларда янги ташкил топаётган совхозларнинг ишчи ва ходимлари уй-жой масаласида катта қийинчиликка дуч келади. Чунки кўчириш режа асосида олиб борилмагани сабабли янги қуриб битказилган уйларга нисбатан кўчиб келаётганлар сони бир неча баробар ошиб кетган. Қурилиш материалларини етказиб беришдаги мунтазам узилишлар сабаб уй-жойларни қуриб битказиш чўзилгандан чўзилар, шошилиш суръатда қурилган уйлар муддатидан олдин таъмирталаб бўлиб қолади. “1950 йилда совхоз ишчилари уй-жой майдони билан бор-йўғи 43 фоиз таъминланган эди” (Ўша манба, 10-бет). Кўплар эса ертўла ёки чайлаларда яшашга мажбур бўлган. Шундай бўлса-да, катта орзу-умидлар билан янги ўзлаштирилаётган ерларга кўчиб келганлар сидқидилдан меҳнат қилгани туфайли қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш билан боғлиқ харажат қопланибгина қолмай, балки давлатга 18 миллиард сўм соф фойда ҳам келади. 1949 – 53 йилларда ўрта ҳисобда 300 миллиард сўмлик,

1954 – 58 йилларда эса 400 миллиард сўмдан кўпроқ қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирилган (Қориев М. Ишчи ва деҳқонлар иттифоқи – совет давлати қудратининг асоси. Юридик ф.н. ... дисс. Тошкент, 1960. 88-бет).

Мирзачўлга кўчириш сиёсати қишлоқ одамларининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ўзгаришлар содир этган ҳолда, нафақат аҳолининг географик жойлашувига, балки ижтимоий ва демографик ўзгаришига, айрим ҳудудларнинг миллий таркибига ҳам жиддий таъсир кўрсатади. Кўчириш ҳаракати оммавий тус олган бўлса-да, ҳар доим ҳам режа асосида олиб борилмаган. Аввало, Ўзбекистонда марказ томонидан олиб борилган махсус ички кўчириш сиёсати жараёнида юртдошларимизнинг юзлаб йиллар давомида яшаб келган жойи, киндик қони тўкилган макони ва қариндош-уруғларидан узоқда яшашга кўникишлари учун зарур шароит яратилмади. Уй-жой ҳамда ижтимоий-иқтисодий, маданий-маиший объектлар қурилиши суръати янги ерларни ўзлаштириш суръатидан анча орқада қолади. Қишлоқ советлари ва хўжаликларнинг кадрлар бўлимлари томонидан кўчириб келтирилган аҳолини мунтазам суръатда ҳисобга олиш ва расмийлаштириш ишлари тўғри ташкил этилмайди. Янги ўзлаштирилган ҳудудлар шароити билан таништирилмасдан, ёлғон ваъдалар билан кўчириб келинган мутахассис кадрларда давлат ва партияга нисбатан ишончсизлик кучаяди. Натижада кўчиб келганларнинг бир қисми юртига қайтиб кетади.

Хусан ХУШВАҚТОВ,

ТДАУ доценти, тарих фанлари
бўйича фалсафа доктори

SUMMARY

Interview with Sherzodkhon Kudratkhujayev, a well-known journalist and political scientist. pp. 4-15.

The era of globalization and neo-colonialism is seriously testing Uzbeks as a nation. In our turbulent time, it has become clear that it is not easy to preserve national identity and maintain political independence. Although a quarter of a century has passed since then, first being a part of Tsarist Russia and then the former Soviet Union, it is still difficult for the people of Uzbekistan to get rid of post-colonial thinking. The conversation focused on freedom of thought and other important issues of public life.

Bahrom Rajabov. Think tanks. pp. 16-19.

Think tanks specializing in analysis and research have great prestige and influence in the developed world. They conduct research on topical issues related to domestic and foreign policy and provide valuable advice and counsel to public administration bodies. So how can be evaluated the work of existing think tanks in Uzbekistan? The article discusses the achievements and the challenges to the development in this sphere.

Khurshid Yuldoshev. Cultural limitation. pp. 20-24.

After gaining independence in 1991, Uzbekistan officially got rid of the oppression of communist ideology in all spheres of life. However, according to the author, the complications of communist ideology still remain in the minds of the country's intelligentsia, especially some representatives of art and literature. The article emphasizes that creative freedom is a primary value in any area of art. "Imposing ideological conditions on art will kill the art. It becomes a morality, not an art. As a result, the estimation of sacred values will be lost," concludes the philosopher K. Yuldashev.

Nodira Ofoq. Navoiy and the Jadids. pp. 50-59.

The Jadid movement, which emerged in the late 19th and early 20th centuries, played an important role in the socio-political life of Turkestan. Jadid enlighteners proposed a new ideological and theoretical program for the development of statehood and society. It should be noted that the ideas of the great thinker of the Turkic world Alisher Navoiy had a strong influence on the formation and development of the Jadid movement. The article analyzes the similarities and differences between the views of Navoiy and Jadid enlighteners.

ЧИНГИЗ АХМАРОВ: "Бобо-набира"

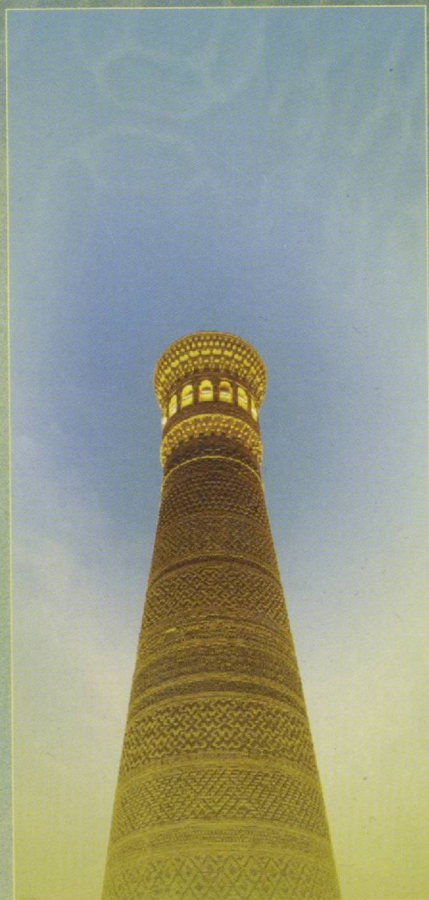
13528.

хр

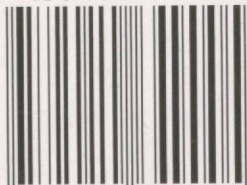
Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

TAFAKKUR

ТАФАККУР 3/2020

ISSN 2010-6491

9 772010 649005